fondată in 1895
bpt
serie nouă

quintilian

arta oratorică

* * *

cultură generală

Vol 2

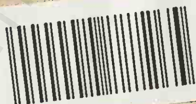
Ilustrația copertei: *Damian Petrescu*

m. fabius quintilianus

arta oratorică

**

TRADUCERE DE MARIA HETCO

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1974
EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

CARTEA A V-A

Cuvînt înainte

1. Au existat autori, și încă de seamă, care considerau că singura îndatorire a oratorului constă în prezentarea obiectivă a faptelor. După ei, stările afective trebuie excluse din discurs dintr-o dublă rațiune: în primul rînd, fiindcă orice tulburare sufletească este un defect; apoi fiindcă nu se cuvine ca judecătorul să fie îndepărtat de adevăr prin înduioșare, prin apel la bunăvoința lui și alte procedee similare. De altă parte, susțineau ei, străduința de a plăcea auditorilor, cînd vorbim numai pentru a cîștiga cauza, nu este numai de prisos pentru avocat, dar este aproape
2. nedemnă de un bărbat. Majoritatea autorilor, deși — este adevărat — nu excludeau din arta oratorică părțile acestea, credeau totuși că îndatorirea deosebită și esențială a oratorului constă în dovedirea afirmațiilor proprii și în respingerea afirmațiilor susținute de adversar.

3. Indiferent de aceste două opinii (căci nu aci îmi expun părerea), susținătorii oricăreia din ele vor găsi deosebit de necesară această carte care, în întregime, tratează numai aceste

probleme[1] utile, de fapt, înţelegerii tuturor celor spuse pînă acum despre cauzele judiciare.
4. Căci, într-adevăr, exordiul şi naraţiunea nu au alt scop decît pregătirea judecătorului pentru partea de care ne vom ocupa acum. De altfel, cunoaşterea situaţiei cauzelor şi examinarea problemelor de care ne-am ocupat mai sus ar fi de prisos, dacă nu am analiza
5. şi aceea ce urmează. În sfîrşit, din cele cinci părţi care compun, după cum am spus[2], discursul judiciar, oricare alta poate, uneori, să nu fie necesară unei cauze, dar nu există proces în care să nu fie necesară administrarea de probe. Ni se pare că vom împărţi mai bine principiile referitoare la administrarea de probe dacă mai întîi le arătăm pe cele comune tuturor cauzelor, apoi vom trata, pe rînd, pe cele proprii fiecărui gen de procese.

CAPITOLUL I

Despre probele oferite de arta oratorică şi despre cele independente de ea

1. Acea vestită primă împărţire, alcătuită de Aristotel[3], a obţinut aprobare aproape unanimă: există dovezi pe care oratorul le ia

---

[1] Confirmarea, adică şi respingerea.
[2] 3, 9, 1.
[3] *Ret.*, 1, 2, 2; cf. Cic., *Or.*, 2, 116.

din afara retoricii, altele, pe care le scoate din cauză şi cărora le dă, oarecum, el însuşi naştere. Din aceste motive, primele au fost denumite ἄτεχνοι, adică fără meşteşug retoric, celelalte ἔντεχνοι, adică oferite de
2. arta retorică. Primului grup îi aparţin: cauzele anterioare similare, reputaţia, mărturisirile obţinute la anchetă, actele, jurămîntul, martorii— elemente pe care se bazează cele mai numeroase dispute din for. Dar dacă prin ele însele nu aparţin artei, ele trebuie, în cele mai multe cazuri, susţinute sau respinse cu supremele resurse
3. ale elocinţei. De aceea consider că trebuie aspru condamnaţi autorii după care acest gen de probe nu ar avea nevoie de regulile artei [1]. Totuşi nu intenţionez să cuprind în expunerea mea tot ce se poate spune *pro* sau *contra* lor. Căci nu urmăresc să expun consideraţii generale, ceea ce nu ar mai avea sfîrşit, ci să arăt o cale şi o metodă. O dată indicate, fiecare trebuie să se silească nu numai să le aplice,
4. dar chiar să găsească altele similare, după natura litigiilor. Căci nimeni nu poate vorbi despre toate cauzele, nici măcar despre toate cele care au avut loc, ca să nu mai vorbesc despre cele viitoare.

[1] Q. pare a se referi la oameni ca Sulpicius Crassus şi Cotta, care erau neglijenţi faţă de locurile comune. Cf. Cic., *De Or.*, 2, 118, unde Antonius interpelează pe Cotta şi Sulpicius pentru această neglijenţă.

CAPITOLUL II

Despre cauzele similare judecate anterior (praeiudicia)

1. Toate procesele care au avut loc anterior se includ în trei categorii. În prima intră cazurile care se judecă după felul cum au fost judecate anterior cauze similare (de aceea sînt numite mai corect exemple [1]); astfel sînt procesele în care testamentele părinților au fost anulate în favoarea fiilor sau confirmate în dezavantajul fiilor [2]. A doua cuprinde judecăți în legătură cu cauza însăși; de la acestea a provenit și denumirea generală de *praeiudicia*. Așa se spune că au fost cele invocate împotriva lui Oppianicus [3], sau condamnarea lui Milo de către senat [4]. În sfîrșit, în a treia categorie intră sentințele date într-o situație similară, de pildă cînd e vorba de condamnații la deportare [5] sau de eliberarea din sclavie prin *assertio secunda* [6] sau de una din proble-

[1] Acest prim sens pe care-l acordă Q. noțiunii de *praeiudicium* — „antejudecată" — se găsește deja în Pseudo-Asconius, *In divinationem*, 4; ea corespunde în parte noțiunii moderne de jurisprudență.

[2] Cf. *Dig.*, 44, 1; *De exceptionibus*, 13; Gaius, *Inst.*, 4,133.

[3] *Cluent.*, 17; această a doua accepțiune este foarte frecventă în opera lui Cicero.

[4] *Mil.*, 5.

[5] Acuzați după reîntoarcere.

[6] *Assertio secunda* — cel căruia i se punea la îndoială situația de om liber își lua un *assertor* (declarant), care, în fața instanței, atingîndu-l cu mîna, declara că e om liber; dacă acest *assertor* se retrăgea și nu mai voia să facă declarația aceasta, cel în chestiune își putea pune un alt *assertor* care făcea declarația. Această declarație, făcută de al doilea *assertor*, e *assertio secunda*.

mele care sînt de competența celor două complete ale centumvirilor[1].

2. Îndeosebi două mijloace dau putere acestor sentințe precedente: autoritatea acelora care le-au pronunțat și similitudinea faptelor în chestiune. Rareori sînt răsturnate hotărîrile date de primii judecători, exceptînd — bineînțeles — cazul cînd vina acelora este evidentă; căci fiecare judecător vrea ca sentința colegului său să rămînă valabilă, pentru că și el, la rîndul lui, va pronunța una în procesul pe care-l judecă și nu e bucuros să creeze un precedent care s-ar putea întoarce împotriva
3. sa. Așadar, pentru primele două categorii de mai sus trebuie să facem, dacă situația îngăduie, o deosebire între cauze, deoarece greu se întîlnește o cauză întru totul similară alteia. Dacă nu se constată vreo deosebire, sau dacă este vorba de aceeași cauză, va trebui să acuzăm nesocotirea procedurii, sau să ne plîngem de slăbiciunea părților condamnate, de influența care a corupt pe martori, de invidie sau ignoranță, sau trebuie văzut ce împre-

---

[1] *Centumviri* — tribunal civil permanent de 100, apoi de 105, mai pe urmă, în timpul imperiului, de 180 de judecători, la dispoziția pretorului; această corporație, împărțită în timpul imperiului în patru sfaturi *(consilia)* prezidate de cvestori sau, după Augustus, de *decemviri stlitibus (=litibus) iudicandis*, judeca în chestiuni civile, de proprietate și de moștenire. Cele patru sfaturi judecau separat, dar cîteodată și laolaltă în Basilica Iulia. Locul unde țineau judecata era însemnat printr-o suliță, numită *hasta centumviralis*. Prin urmare, *în duas hastas divisae causae* înseamnă „cauze împărțite la două consilii (complete)“ de centumviri. Exemplul dat de Q. este singurul oferit de texte.

4. jurări noi au survenit în proces. Dacă nu va exista nici una din posibilitățile enumerate, putem totuși spune că multe cazuri dovedesc pronunțări de sentințe nejuste; vom aminti că așa a fost condamnat Rutilius[1] și, dimpotrivă, achitați Clodius[2] și Catilina[3]. Trebuie de asemenea să solicităm judecătorilor să facă mai degrabă o analiză a faptei în sine, decît să-și subordoneze conștiința proprie conștiinței altuia.

5. Însă împotriva hotăririlor senatului, a decretelor imperiale sau ale magistraților, nu există remediu decît descoperirea vreunei deosebiri cît de mici între cauze, sau a unei decizii ulterioare și contrare primei, care să emane de la aceiași magistrați sau de la alți magistrați cu aceeași putere; dacă nu-l vom găsi, procesul nu va avea loc.

CAPITOLUL III

Despre reputație și despre zvonurile publice

1. Reputația și zvonurile publice sînt denumite de unii acordul cetățenilor și un fel de mărturie obștească; alții le consideră vorbe răspîn-

[1] Care guvernase Asia cu integritate, dar pentru acest motiv și-a atras ura publicanilor.

[2] În realitate, calitatea sa de edil l-a pus la adăpost de atacurile lui Milo.

[3] Catilina, la reîntoarcerea sa din Africa unde fusese pretor, a fost acuzat de *concussio*.

dite fără o bază sigură, pornite din răutate, sporite de credulitate, la care poate fi expus oricine, chiar un om cu totul nevinovat, din cauza răutății dușmanilor care împrăștie minciuni [1]. Nu vor lipsi exemple de o parte și de alta.

CAPITOLUL IV

Despre anchetă

1. Tot așa, în privința anchetelor — loc comun foarte des analizat: unii consideră anchetele mijloc de constrîngere pentru mărturisirea adevărului, alții văd în ele adeseori cauza depozițiilor false, fiindcă pe unii puterea de a răbda îi face să mintă ușor, altora slăbiciunea le face minciuna necesară. La ce să adaug mai multe detalii? Discursurile oratorilor antici și ale celor contemporani sînt pline de ele. [2]

2. Totuși aici există considerații specifice fiecărui proces. Căci, dacă este vorba să se facă o anchetă, e foarte important să știm cine o cere, împotriva cui o propune, și din ce cauză. În caz că ancheta a avut loc, trebuie examinat ce judecător a prezidat, cine și cum a fost cercetat, dacă a făcut declarații verosimile,

---

[1] Despre obiceiul ca în pledoarii să se vorbească *pro* sau *contra* zvonurilor, v. Cic., *Top.*, 76.

[2] Pentru atitudinea sceptică față de valoarea cercetărilor, frecventă în antichitate, cf. Cic., *R. Am.*, 41, 42; *Mil.*, 21, 22.

dacă declarațiile nu se contrazic, dacă a stăruit în ce a declarat la început sau a schimbat ceva forțat de durere; dacă s-a făcut schimbarea în prima parte a anchetei, sau pe măsură ce se desfășura tortura. Aceste circumstanțe sînt tot atît de infinite și de o parte, și de alta, pe cît de nemărginită este însăși varietatea cauzelor.

CAPITOLUL V

Despre piesele din dosar

1. Adeseori trebuie să se vorbească și împotriva actelor din dosar, fiindcă știm că în general sînt respinse ca neautentice sau chiar acuzate de fals [1]. Cum, însă, în această materie poate fi vorba fie de reaua credință, fie de ignoranța semnatarilor, mai sigur și mai ușor este să se pună ipoteza a doua, fiindcă în felul acesta sînt mai puține persoane acuzate.

2. Dar chiar această împrejurare poate produce argumente, atunci cînd faptele conținute în dosarul procesului sînt neverosimile sau, cum se întîmplă mai frecvent, sînt anulate de alte probe — cum le-am numit — independente de arta oratorică; de exemplu se arată fie că persoana împotriva căreia s-a semnat actul, fie că vreun semnatar al piesei a lipsit la

[1] Cicero oferă exemple în sprijinul acestor aserțiuni; de ex., *Arch.* 4, 5 este îndreptat împotriva actelor; *Verr.*, 2, 76, 77, este în favoarea lor.

întocmirea actului sau era mort de mai înainte; se va arăta că datele nu concordă, că împrejurările fie antecedente, fie ulterioare contrazic piesele din dosar. Uneori chiar o simplă privire dă pe față falsul.

CAPITOLUL VI

Despre jurămînt

1. În ce privește jurămîntul[1], părțile pot oferi propriul lor jurămînt, pot respinge jurămîntul oferit de adversar sau îl pot pretinde de la el; de asemenea pot refuza să îl depună cînd le este
2. cerut de adversari. A-ți oferi jurămîntul fără condiția ca și adversarul să fie admis să jure este aproape rea-credință. Totuși, cine va proceda astfel se va bizui fie pe felul său de viață, care nu permite să fie crezut sperjur, sau pe însuși caracterul religios al actului (căruia i se acordă mai multă crezare cînd apărătorul nu pare grăbit să depună jurămînt, ci lasă impresia că nu îndrăznește să-l refuze), sau, cînd cauza permite, pe neînsemnătatea procesului, pentru care nu ar chema asupra sa blestemul zeilor din infern. De asemenea, în afară de alte mijloace oferite de cauză, va adăuga că jurămîntul dovedește din plin puritatea conștiinței sale.

---

[1] Problema oferirii și acceptării jurămîntului este atinsă și de Aristotel. *Ret.*, 1377 a 8.

3. Cine nu va accepta jurămîntul adversarului va spune că situația ar deveni inegală și că mulți nu se tem să jure strîmb deoarece s-au găsit chiar filozofi care susțin că zeii nu se amestecă în treburile oamenilor; de altfel cine este gata să jure, fără să-l invite nimeni, vrea să se pronunțe el însuși asupra propriei
4. cauze și dovedește cît de lipsit de importanță și cît de ușor consideră jurămîntul pe care îl oferă. Dimpotrivă, cine oferă jurămîntul pare că procedează cu modestie, fiindcă îl lasă pe adversar judecător al procesului și ușurează de o povară pe cel însărcinat cu instruirea cauzei[1] care, desigur, preferă să se sprijine
5. pe jurămîntul altuia decît pe al său. De aceea e greu de refuzat jurămîntul, afară de cazul cînd e vorba de o faptă despre care se poate crede că este necunoscută celui care refuză. Dacă nu se poate aduce această scuză, nu rămîne decît să susținem că adversarul caută să ne facă odioși și că procedează astfel pentru ca, într-o cauză unde nu poate învinge, să aibă motive de a se plînge; că numai un om

[1] În timpul republicii, mai ales după instituirea preturii, magistratul *(praetor)* conducea procesul pînă cînd stabilea că există vinovăție și de ce natură este. Această parte a procesului era numită dezbatere *in iure*, adică în tribunalul pretorului. Pretorul trecea apoi cauza la judecători. Aceștia aveau următoarele atribuții: 1. făceau cercetarea amănunțită — *cognitio* (judecătorul încredințat cu cercetarea se numea *quaesitor*); 2. judecau și pronunțau sentința: *sententiae dictio*; *quaesitor* judeca și el și își da votul împreună cu ceilalți judecători ai procesului. *Cognitio* și *sententiae dictio* erau partea procesului care se numea *in iudicio*, adică în tribunalul judecătorilor.

fără conștiință ar fi în stare să accepte această propunere, dar că în ce ne priveşte preferăm
6. să dovedim afirmațiile decît să lăsăm îndoiala că am fi jurat strîmb. În tinerețea mea, însă, avocați îmbătrîniți în barou ne învățau să nu propunem niciodată jurămînt adversarului și, de asemenea, să nu lăsăm pe seama adversarului alegerea judecătorului, nici să ne alegem judecător din avocații părții adverse. Căci, dacă pentru un avocat e ruşinos să vorbească în defavoarea clientului său, desigur că este mai rușinos să facă ce i-ar dăuna acestuia.

CAPITOLUL VII

Martorii

1. Avocații au cel mai mult de furcă cu mărturiile. Ele se produc prin acte scrise[1] sau prin viu grai. Atacarea mărturiilor scrise este mai simplă; căci un om pare că este oprit mai puțin de prezența doar a cîtorva semnatari să dea o declarație falsă, iar absența lui din tribunal presupune faptul că el însuși nu este
2. sigur. Dacă persoana martorului nu permite

[1] În această privință Q. e de acord cu Aristotel, *Ret.*, 1, 1375 b. 25 și cu Cic., *Inv.*, 2, 50; *Part.*, 49 și urm., *Top.*, 72 și urm. Mărturiile date în scris aveau mai puțină prețuire și trebuiau iscălite de șapte martori, împăturite și întărite cu pecete, altfel nu erau valabile. Cetățile și corporațiile puteau da astfel de mărturii scrise pentru sau contra cuiva. Acestea se numeau *testimonia publica* — cf. Cic., *Verr.*, 5, 39, 112; *Flacc.*, 16, 34; Rosc. Com., 14; Sen., *Nat. Quaest.*, 4, 3.

bănuială, pot fi discreditați cosemnatarii. De altfel, împotriva tuturor mărturiilor scrise se impune, tacit, ideea că nimeni nu dă mărturii în scris decît din voință proprie; deci faptul în sine mărturisește că martorul nu este prieten aceluia contra căruia depune. Totuși, oratorul nu va admite pur și simplu că un prieten nu poate depune adevărat pentru prietenul său, nici că un dușman nu poate depune adevărat împotriva dușmanului său, chiar dacă sînt de bună credință. Dar ambele puncte se pot dezvolta pe larg.

3. Cu martorii prezenți însă lupta este imensă. De aceea, atît atacarea cît și susținerea mărturiilor se dă, aș zice, pe un dublu front, al pledoariilor și al interogatoriilor. În pledoarii se începe de obicei să se vorbească în general
4. pentru și chiar împotriva martorilor. Și aici este un loc comun, fiindcă unii susțin că nu există probă mai puternică decît cea bazată pe ceea ce știu oamenii; ceilalți, pentru a retrage orice credit mărturiei, enumeră tot
5. ce poate da naștere mărturiilor false. După aceea avocatul trece, de obicei, la atacuri speciale, dar lovește, totuși, un grup. Căci știm cazuri cînd oratorii au infirmat mărturii depuse de popoare întregi precum și toate felurile de mărturii: de pildă, mărturiile provenite din auzite (cînd, de fapt, cei care vorbesc nu sînt ei înșiși martorii faptelor, ci reproduc afirmațiile unor persoane care nu au depus jurămînt), sau, în procesele de delapidare din avutul public (cei care afirmă sub jurămînt cà au numărat o sumă de bani acu-

zatului trebuie considerați parte în proces, nu
6. martori). Uneori, pledoaria este îndreptată împotriva unui singur martor — acest fel de atac este întîlnit în foarte multe discursuri, strîns inserat în apărare, sau, uneori, redactat aparte, cum este cel împotriva martorului Vatinius.

Să analizăm, așadar, în întregime acest punct, deoarece ne-am angajat să prezentăm arta de a forma un orator în toate problemele
7. ei; altfel, ar fi de ajuns cele două cărți scrise de Domitius Afer[1] asupra acestei chestiuni. Cînd eram tînăr l-am frecventat mult pe Domitius, care era bătrîn, încît nu numai că i-am citit preceptele, ci pe cele mai multe le-am cunoscut din gura lui chiar. El prescrie, cu toată dreptatea, că în acest punct al pledoariei prima îndatorire a oratorului este să cunoască bine întreaga cauză, ceea ce, de altfel, este obligatoriu pentru toate părțile discursului.
8. Cum se ajunge la această cunoaștere, vom arăta cînd analizăm partea destinată acestei probleme[2]. Cunoașterea adîncă a cauzei ne va oferi idei pentru interogatoriu și ne va pune la îndemînă, ca să zic așa, arme pentru atac. Tot ea ne va indica în ce sens trebuie pregătită starea de spirit a judecătorului prin vorbirea noastră. Căci în întreaga pledoarie trebuie să

[1] *Domitius Afer* (14 î.e.n. — 59 e.n.) — născut în sudul Galiei (în orașul Nîmes de astăzi); a ocupat funcții înalte sub împărații Tiberiu, Caligula și Nero; format în studierea clasicilor greci și latini, renunțînd devreme la meseria de delator devine orator, pe linia principiilor ciceroniene; nu s-a păstrat nimic de la el.

[2] 12, 8.

creăm, sau să dărîmăm încrederea în martori, fiindcă fiecare este mişcat de cele ce se spun în măsura în care a fost pregătit dinainte să le creadă sau să nu le creadă.

9. Există două categorii de martori, unii voluntari, alţii citaţi prin lege [1], în procesele penale. Primii martori pot fi citaţi de ambele părţi; pe ceilalţi îi pot cita numai acuzatorii. De aceea vom trata separat obligaţia celui care aduce martori şi a celui care îi respinge.

10. Cine aduce martori voluntari poate şti ce o să spună martorul; de aceea sarcina lui în interogare pare mai uşoară. Totuşi, şi acest rol cere pătrundere şi vigilenţă, căci trebuie să vegheze ca martorul să nu fie timorat,
11. inconsecvent ori imprudent. De fapt, martorii pot fi tulburaţi şi atraşi în cursă de avocaţii părţii adverse şi, dacă au căzut în cursă, pot face mai mult rău decît ar fi folosit rămînînd fermi şi netulburaţi. Prin urmare, martorii voluntari trebuie interogaţi în fel şi chip, înainte, acasă, şi trebuie încercaţi prin întrebări variate, în felul întrebărilor care pot fi puse de adversar. Astfel, ei nu se vor contrazice, sau, dacă greşesc ceva, sînt repuşi, ca să zicem aşa, pe drumul bun, printr-o întrebare venită
12. la timp din partea aceluia care i-a citat. Chiar în privinţa martorilor care s-au dovedit fermi, trebuie să ne păzim de curse, fiindcă adeseori sînt mituiţi de adversar şi, deşi au promis că vor spune totul în favoarea noastră, iau atitudine contrară şi în acest caz ei nu mai

[1] Şi nu voluntari.

au autoritatea omului care respinge, ci a unuia
13. care recunoaşte faptele. Prin urmare trebuie
să cercetăm motivele care ar putea determina
pe martori să lovească în adversar. Nu este
de-ajuns să constatăm că au fost duşmani,
ci trebuie să vedem dacă nu au încetat de a
mai fi, dacă nu doresc să se împace tocmai
pe această cale. De asemenea, trebuie să vedem
dacă nu au fost corupţi, şi dacă nu cumva
şi-au schimbat hotărîrea din părere de rău.
Dacă e necesar să luăm dinainte toate măsurile,
chiar în cazul martorilor care ştiu că sînt
adevărate faptele pe care urmează să le declare,
cu atît mai mult este necesar faţă de aceia
14. care promit că vor face declaraţii false. Căci
la aceştia regretul este mai frecvent, promisiunea
lor este mai suspectă şi, chiar dacă
perseverează, sînt mai uşor de respins.
15. Printre martorii citaţi din oficiu, unii pot
dori să facă rău acuzatului, alţii nu; acest
fapt poate fi cunoscut, uneori, acuzatorului,
alteori nu. Să presupunem, pentru moment,
că îl ştie; în ambele cazuri, cel care interoghează
trebuie să o facă cu o artă desăvîrşită.
16. Căci dacă are un martor dornic să facă rău,
avocatul trebuie să evite ca dorinţa martorului
să iasă la iveală, deci nu trebuie să-l
interogheze pe acesta imediat asupra obiectului
judecăţii, ci să ajungă la aceasta indirect,
pe ocolite, încît să pară că i-a smuls martorului
ceea ce, de fapt, abia aştepta să spună.
De asemenea, avocatul să nu insiste prea mult
cu tot felul de întrebări, ca nu cumva martorul,
răspunzînd la toate, să-şi micşoreze cre-

ditul, ci să apelăm la el exact cît este sufi-
17. cient să se scoată de la un martor. Dimpotrivă, față de martorul care nu prea dorește să spună adevărul, succesul celui care interoghează constă în a-i stoarce ceea ce nu vrea să spună. Nu poate reuși decît printr-un interogatoriu cît mai de departe. Căci martorul va da răspunsuri pe care nu le consideră dăunătoare cauzei; apoi, după mai multe declarații, va fi condus așa fel încît să nu poată nega ceea ce nu vrea
18. să spună. Căci, după cum într-un discurs apropiem, în general, argumente împrăștiate, care, considerate izolat, nu par că pot apăsa asupra acuzatului, dar, luate în bloc, dovedesc fapta, tot așa martorul de felul acesta trebuie interogat mult asupra faptelor anterioare, mult asupra celor ulterioare, asupra locului, timpului, persoanei și a altor împrejurări, pentru ca să ajungă la un astfel de răspuns, care să-l oblige după aceea, sau să mărturisească
19. ceea ce voim, sau să-l pună în contradicție cu ceea ce a spus mai înainte. Dacă nu reușim, rămîne evident faptul că nu vrea să declare; în acest caz trebuie luat așa încît să-l surprindem în vreo chestiune, chiar în afara cauzei, și să-l ținem mai îndelung, pentru ca, depunînd în favoarea acuzatului în toate punctele, și chiar mai mult decît e nevoie, să devină suspect judecătorului; în felul acesta va dăuna acuzatului nu mai puțin decît dacă ar fi spus adevărul împotriva lui.

20. Dacă, însă — presupunem acum a doua ipoteză — avocatul nu va cunoaște intenția martorului, atunci îi va cerceta dispoziția sufle-

tească întrebîndu-l pe încetul şi, cum se zice, pas cu pas, şi îl va conduce treptat la răspunsul
21. care trebuie smuls. Dar fiindcă, uneori, martorii recurg la vicleşuguri, răspunzînd la început conform dorinţei noastre în intenţia de a susţine după aceea cu mai mult credit contrariul, e datoria oratorului să încheie cu martorul suspect, cît îi este încă util.
22. Pentru avocatul inculpatului, interogarea este în parte mai uşoară, în parte mai dificilă. Este mai dificilă prin faptul că rareori poate şti înainte de judecată ce va spune martorul. E mai uşoară, deoarece, cînd îi vine rîndul
23. să-l întrebe, ştie ce a spus. Deci, dată fiind partea de incertitudine, trebuie să cerceteze cu grijă cine apasă pe acuzat, ce duşmănie îl împinge la aceasta şi din ce cauză. Toate aceste date trebuie arătate înainte în pledoarie ca să micşorăm puterea lor, fie că vom prezenta pe martori mînaţi de ură sau de invidie, fie de complezenţă sau de bani. Dacă partea adversă nu va avea destui martori, va fi nimerit să o atacăm pentru numărul lor mic. Dacă va avea din abundenţă, să arătăm că s-au înţeles între ei. Dacă va prezenta martori de condiţie umilă, vom spune că sînt lipsiţi de valoare. Dacă sînt oameni cu trecere, ne vom referi la puterea lor de a influenţa judecata.
24. Totuşi va fi mai util să expunem cauzele pentru care martorii vor să lovească în acuzat. Cauzele diferă după natura fiecărui proces sau după natura părţilor. Căci obiecţiilor menţionate mai sus li se răspunde, de obicei, prin locuri comune similare. De pildă, în caz de

martori puţini şi de condiţie umilă, acuzatorul se poate lăuda cu buna sa credinţă susţinînd că nu a recurs la nimeni în afară de cei care cunosc fapta, cîtă vreme e mai uşor să valorifici în faţa tribunalului martorii cînd sînt
25. mulţi şi de bună condiţie. Pe martorii izolaţi îi putem prezenta, uneori, ca fiind importanţi; alteori îi putem anihila, fie după ce s-a citit depoziţia lor, fie cînd li s-a pronunţat numele — mijloc mai uşor şi mai frecvent în vremea cînd martorul putea fi interogat nu numai la sfîrşitul pledoariilor. Cît despre ce trebuie spus împotriva fiecărui martor, aceasta ne-o spun numai propriile lor caractere.

26. Rămîne să analizăm felul de a interoga. În această privinţă, prima obligaţie este cunoaşterea martorului. Căci pe martorul timid îl putem înfricoşa, pe unul prost îl putem atrage în cursă, pe cel iute de fire îl întărîtăm, pe îngîmfat îl putem măguli, pe cel lung la vorbă îl putem duce după voie. Dacă însă un martor este prudent şi stăpîn pe sine, avocatul trebuie să renunţe la el imediat sub motiv că ne este duşman şi că este încăpăţînat, sau trebuie combătut, nu printr-un interogatoriu, ci printr-o scurtă interpelare. Sau, dacă va fi posibil, trebuie discreditat, prin vreo glumă reuşită sau, dacă se poate imputa ceva vieţii lui, trebuie răsturnat prin infamia propriei ne-
27. legiuiri. Nu este de nici un folos să ataci cu asprime pe martorii oneşti şi demni de respect; căci dacă aceştia sînt gata să lupte împotriva noastră în cazul că îi atacăm, în faţa moderaţiei noastre dezarmează.

Orice interogatoriu se desfăşoară în limitele cauzei sau în împrejurări externe cauzei. În limitele cauzei, preceptele recomandate acuzatorului[1] se aplică şi avocatului: să înceapă şi el cu întrebări luate mai de departe şi din care nu poate reieşi nimic suspect; apoi, comparînd răspunsurile prime cu cele următoare, adeseori îi duce pe aceşti oameni acolo că le stoarce, fără voia lor, mărturisiri utile
28. cauzei sale. Este adevărat că în şcoli nu se predă o disciplină de genul acesta şi că nu există exerciţii în acest sens; e mai curînd o calitate ce se datoreşte unei intuiţii naturale sau practicii. Dacă, totuşi, ar trebui să dau un exemplu de imitat, singurul care poate fi oferit este al dialogurilor socratice, şi, îndeosebi, dialogurile lui Platon. Aici întrebările sînt atît de iscusit puse încît, deşi se răspunde bine la cele mai multe, interlocutorul ajunge totuşi
29. la concluzia voită. Uneori întîmplarea face ca un martor să dea declaraţii contradictorii; alteori — şi acest caz e mai frecvent — doi martori se contrazic; însă o interogare inteligentă va duce şi pe calea raţiunii la acelaşi rezultat ca şi întîmplarea.

30. Se pun, de obicei, în afara cauzei multe întrebări utile referitoare la viaţa celorlalţi martori, la propria lui viaţă, dacă există cumva o pată, dacă are vreo ocupaţie nedemnă, vreo legătură de prietenie ori vreo duşmănie cu acuzatul. Cei interogaţi sau vor spune ceva de care putem profita, sau pot fi prinşi în

---

[1] 5, 7, 17 şi 18.

minciună sau dovediți că urmăresc să facă rău.
31. Interogarea trebuie să fie, însă, în primul rînd circumspectă, fiindcă adeseori martorii dau avocaților răspunsuri spirituale, primite în general cu foarte mare plăcere de auditori. De asemenea trebuie folosiți termeni cît mai uzuali pentru ca cel întrebat (şi care, adeseori, e un om simplu) să înțeleagă sau să nu poată zice că nu înțelege, fapt care nu poate lăsa indiferent pe cel care întreabă.

32. Sînt însă cu totul condamnabile acele practici care constau în a întărîta martorul şi a-l trimite să se aşeze în băncile părții adverse, pentru ca, atunci cînd îl vom chema, să facă mai mult rău, fie vorbind împotriva acuzatului, lîngă care a şezut, fie prefăcîndu-se că-l ajută prin depoziția sa, comportîndu-se apoi intenționat extravagant şi provocător, încît scade creditul, nu numai al propriei sale depoziții — ci face inutile şi pe ale celorlalți. Am menționat acestea nu pentru a le practica, ci pentru a le evita.

Adeseori se întîmplă să fie contradicție între mărturiile scrise şi orale. Se pot face considerații generale *pro* şi *contra*: pentru apărarea depoziției orale se invocă jurămîntul; pentru mărturia scrisă, acordul semnatarilor.

33. Adesea există conflict între cei care susțin că martorii au mai mare valoare şi cei care susțin că, dimpotrivă, argumentele sînt mai temeinice. Cei dintîi afirmă că martorii au de partea lor aceea că cunosc faptele care s-au petrecut şi că au depus jurămînt sacru, cîtă vreme argumentele, zic ei, sînt creații ale minții.

Dimpotrivă, ceilalţi susţin că asupra martorului acţionează interesul, teama, banii, mînia, ura, prietenia, intriga, pe cînd argumentele sînt scoase din însăşi natura lucrurilor; că judecătorul acceptînd argumentele îşi dă sieşi crezare, pe cînd în celălalt caz dă crezare al-
34. tora. Aceste discuţii au loc la multe procese; au fost mult dezbătute şi în trecut şi totuşi vor fi discutate mereu.

Uneori aduc martori ambele părţi. În acest caz se cercetează referinţele care privesc pe martorii înşişi: care dintre ei sînt oameni mai corecţi? şi referitor la proces: care din împricinaţi au dat informaţii mai demne de crezare? iar în legătură cu părţile în proces: care are mai mare credit?

35. În caz că cineva admite mărturiile aşa-numite sacre, bazate pe răspunsuri, oracole, prevestiri, să se ştie că se poate vorbi despre ele în două feluri: unul, în general, cînd se arată că există o perpetuă dispută între stoici şi discipolii doctrinei lui Epicur în problema aceasta: este oare lumea guvernată de providenţă?
36. al doilea mod special se referă la rolul divinaţiei [1] în dezbatere. Într-adevăr, într-un fel se confirmă sau se răstoarnă spusele oracolelor,

[1] *Divinatio* — 1. în sens religios, superstiţios: aflarea voinţei şi a bunei sau relei dispoziţii a zeilor faţă de oameni, manifestată prin vise şi diferite semne din natură; 2. în sens juridic: a) procedura judiciară pentru a desemna pe unul dintre mai mulţi care se anunţau să susţină o acuzaţie într-un proces public. Pe ceilalţi pretorul îi repudia, îngăduindu-le să subscrie şi ei acuzaţia şi să ia parte astfel la proces. Aceştia sînt *subscriptores*; b) discursul însuşi prin care cineva reclamă pentru sine această însărcinare.

în alt fel ale haruspiciilor, augurilor, ale tălmăcitorilor de vise sau ale astrologilor, fiindcă ele însele se deosebesc între ele. Există și alte dovezi de genul acesta, în susținerea sau completarea cărora are mare rol cuvîntul: de pildă, cînd vorbele au fost spuse la beție, în somn, în stare de demență, sau sînt indicii culese din gura copiilor despre care unii vor spune că nu mint niciodată, alții că nu au suficientă putere de judecată.

37. Următorul gen de întrebări nu numai că poate fi folosit cu mult succes, dar, cînd nu este propus, e bine să-l pretindem noi. „Ai dat bani, spui tu; cine i-a numărat? unde? de unde proveneau? Sau: mă acuzi de otrăvire; de unde am cumpărat otrava? de la cine? cîtă? prin cine i-am dat-o? cine mi-a fost complicele?“ Aproape toate aceste împrejurări sînt ridicate de Cicero în favoarea lui Cluentius[1], acuzat de otrăvire.

Iată expuse, deci, cît mai pe scurt posibil, întrebări care nu au în ele meșteșug retoric.

CAPITOLUL VIII

Despre dovedirea cu ajutorul retoricii

1. Dovezilor din grupa a doua le dă naștere arta retorică. Acestea constau în folosirea mijloacelor proprii artei convingerii; sînt, în general, sau complet neglijate sau foarte superficial atinse de către aceia care, evitînd aceste argumente ca fiind spinoase și aride, se opresc

[1] *Cluent.*, 60, 167.

la cele care sînt mai plăcute. Asemenea călătorilor — despre care ne vorbesc poeții — fermecați de gustul unui fruct în țara lotofagilor sau de cîntecul sirenelor, au pus plăcerea mai presus de viață: ei urmăresc aparența înșelătoare a gloriei lăsînd să le scape victoria însăși, tocmai aceea pentru care pledează.
2. Aceste forme de elocință putem spune că sînt făcute pentru a ajuta și a împodobi argumentele, care sînt adevărații nervi ai unei pledoarii și cărora le adaugă corp și strălucire; de exemplu, dacă o faptă este pusă pe seama mîniei, fricii sau lăcomiei, putem face o dezvoltare mai largă a naturii fiecăreia din aceste patimi. Prin astfel de dezvoltări lăudăm, acuzăm, amplificăm, diminuăm, descriem, înduplecăm, plîn-
3. gem, consolăm, încurajăm. Astfel de dezvoltări oratorice pot fi aplicate la fapte sigure sau prezentate de noi ca sigure. Sînt de părere că există utilitate în ceea ce place și mai ales există în ceea ce emoționează. Dezvoltările oratorice sînt mai eficace cînd judecătorul consideră că este bine lămurit, rezultat care se obține numai prin argumentare și prin folosirea tuturor celorlalte mijloace de dovedire.
4. Înainte de a distinge categoriile de dovezi, trebuie să atrag atenția că în orice fel de probe există unele puncte comune, căci nu există chestiune care să nu se refere fie la un fapt, fie la o persoană; și dezvoltările pe care se bazează argumentele se referă la împrejurări care au legătură fie cu faptele, fie cu persoa-
5. nele. În general, argumentele sînt considerate în ele însele sau în legătură cu altceva. Apoi,

nu există dovadă care să nu fie scoasă sau din concluzii sau din contradicţii, şi este necesar să o căutăm în trecut, prezent sau viitor. De asemenea, nici o faptă nu poate fi dovedită decît raportînd-o la alta, care este, inevitabil,
6. mai mare, la fel, sau mai mică. Cît despre argumente, ele pot fi găsite fie în chestiuni (care, chiar fără complexul de fapte şi persoane, pot fi considerate în ele înşile), fie în cauza însăşi, cînd se găseşte în ea ceva ce nu se explică prin consideraţii generale, ci e propriu procesului
7. care se dezbate. Apoi, printre dovezi, unele sînt evidente, altele verosimile, altele par acceptabile. De altfel toate se reduc la patru raţionamente: fiindcă există ceva, nu există altceva, de pildă: „e zi, deci nu e noapte"; fiindcă există ceva, există şi altceva: „Soarele e deasupra pămîntului, deci este ziuă"; fiindcă ceva nu există, există altceva: „Nu e noapte, deci e zi"; fiindcă ceva nu există, nu există nici altceva: „nu e fiinţă raţională, prin urmare nu e nici om".

Odată arătate aceste generalităţi, trec la speciile dovezilor.

CAPITOLUL IX

Despre indicii

1. Orice dovadă oferită de tehnica retoricii constă din indicii, argumente sau din exemple[1]. Ştiu că, în general, indiciile sînt conside-

[1] Relaţia stabilită de Q. între indicii şi dovezile extratehnice a fost mai înainte prezentată în *Ad. Her.*, 2, 6.

rate o specie a argumentelor. Primul motiv pentru care le separ de argumente e faptul că ele aproape că aparțin dovezilor independente de tehnica retoricii. Într-adevăr, un veșmînt însîngerat[1], un țipăt, o vînătaie[2] și alte împrejurări similare sînt piese de aceeași natură ca depozițiile scrise, gura lumii, martorii — și nu sînt găsite de orator, ci îi sînt furnizate o dată cu
2. cauza însăși. În al doilea rînd, dacă indiciile sînt sigure, ele nu constituie argumente, deoarece nu constituie obiect de discuție și nu există loc pentru argumentare, decît acolo unde se ivesc puncte controversate. Nici în cazul că indiciile sînt nesigure, ele nu sînt argumente, ci ele însele au nevoie de argumente.

3. După cum reiese din cele spuse, indiciile se împart mai întîi în două clase: unele se impun cu necesitate, altele nu. Primele sînt acelea care nu pot fi altfel și pe care grecii le numesc τεκμήρια (dovezi). Acestea sînt așa numitele ἄλυτα σημεῖα (indicii indiscutabile)[3]; de aceea le consider că au puțin raport cu preceptele artei, căci unde există indiciu indiscutabil, acolo nu
4. poate fi loc de contestare. Aceasta se întîmplă cînd un fapt există sau a existat cu necesitate, sau cînd este imposibil să existe sau să fi existat; dacă un astfel de caz se prezintă într-un proces, fapta nu poate fi contestată. Acest gen

[1] Acest exemplu și în Cic., *Part.*, 39.
[2] Ambele exemple în *Ad. Her.*, 2, 8.
[3] Distincția indiciilor în două specii este distincția aristotelică din *Retorica* și *Analitice* reluată de Q. cu aceeași terminologie.

de dovezi poate fi considerat în toate etapele
5. de timp. De pildă: femeia care a născut a avut fără îndoială relaţii cu un bărbat[1] — fapt care se referă la trecut; există valuri, cînd un vînt puternic se dezlănţuie pe mare — referire la prezent; omul rănit în inimă va muri — referire la viitor. De asemenea este imposibil să seceri holdă unde nu s-a însămînţat; să fii la Roma,
6. cînd te afli la Atena; ca o armă cu tăiş să rănească fără a face semn. Însă unele indicii sînt reversibile, de pildă: omul care respiră trăieşte şi omul care trăieşte respiră. Altele
7. nu admit inversarea: din faptul că cine merge se mişcă, nu urmează că cine se mişcă merge. De aceea este posibil: să fi avut relaţii cu un bărbat femeia care nu a născut; să nu fie vînt pe mare, cînd sînt valuri; e cu putinţă ca inima unuia care moare să nu fi fost rănită. De asemenea e posibil să fi fost însămînţat locul în care nu a fost seceriş; să nu fi fost la Roma cel care n-a fost la Atena, precum şi să nu fi fost rănit de o armă ascuţită cine are o cicatrice.
8. Există alte indicii care nu se impun cu necesitate şi pe care grecii le numesc εἰκότα (admisibile). Acestea, chiar dacă ele singure nu sînt suficiente pentru înlăturarea îndoielii, împreună cu alte dovezi devin foarte puter-
9. nice. Termenul *signum*, după cum am spus[2], corespunzînd grecescului σημεῖον (deşi unii l-au denumit *indicium*, alţii *vestigium*), desem-

[1] Exemplul acesta de indiciu necesar se găseşte în Arist., *Ret.*, 1357 b. 15; *Analit.*, pr. 2, 29.8; Cic., *Inv.*, 1, 44.
[2] 5, 9, 3.

nează o faptă care implică o alta; de pildă
sîngele sugerează existența unui omor. Dar
sîngele de pe un veşmînt poate proveni de
la un animal jertfit, sau de la o hemoragie
nazală; deci veşmîntul însîngerat nu dove-
10. deşte în mod necesar un asasinat. Dacă prin
sine indiciul acesta nu este suficient, considerat,
însă, în legătură cu alte împrejurări, devine
dovadă. De exemplu dacă acuzatul i-a fost
duşman mortului, dacă l-a amenințat mai
înainte, dacă a fost găsit în acelaşi loc cu cel
ucis: cînd la aceste împrejurări se adaugă in-
diciul, ceea ce fusese bănuială devine certi-
11. tudine. De altfel există indicii pe care le pot
invoca ambele părți: de pildă nişte vînătăi,
sau umflături; acestea pot părea indicii de
otrăvire sau de indigestie. De asemenea, se poate
spune că cel mort de o rană în piept a pierit
de mîna-i proprie sau de mîna altuia. Aceste
indicii sînt considerate, deci, sigure îndată ce
sînt sprijinite de alte circumstanțe din afară.
12. Printre faptele care formează indicii, dar
nu între cele necesare, Hermagoras consideră
pe următorul: „Atalanta nu este fecioară, fiindcă
hoinăreşte cu tineri prin păduri". Dacă acceptăm
punctul său de vedere, mă tem că trebuie să
considerăm indicii orice deducție de genul
13. acesta; totuşi sînt tratate în acelaşi fel ca in-
diciile. Și cred că la fel au judecat membrii
tribunalului din Atena care au condamnat pe
copilul care scotea ochii potîrnichilor, pe motiv
că fapta lui era indiciul unei firi primejdioase
care, cu vîrsta, avea să facă foarte mult rău
semenilor. Din acelaşi considerent, populari-

tatea lui Sp. Maelius[1] şi a lui M. Manlius[2] a
14. fost considerată indiciul aspirării la regalitate. Mă tem însă să nu ne ducă mult prea departe calea aceasta; căci, dacă pentru o femeie este un indiciu de adulter faptul că face baie cu bărbaţi, va fi indiciu de adulter şi faptul că ia masa împreună cu tineri şi, în sfîrşit, chiar că este în prietenie mai apropiată cu cineva. Poate că un corp depilat, un mers afectat, o îmbrăcăminte feminină sînt indicii de fire molatică şi nu bărbătească; dacă este adevărat că din moment ce un indiciu, în sens propriu, este ceea ce ne vine în mod firesc în minte din obiectul supus cercetării, atunci aceste obişnuinţe de care am vorbit par a izvorî dintr-o fire depravată, ca sîngele dintr-un omor.

15. La fel, coincidenţele des înregistrate sînt socotite, în general, indicii; de pildă prevestirile referitoare la vreme: „Phoebe cea de aur de vînt se înroşeşte“ [3]; sau „Cioara, prin croncănitu-i puternic de cobe, ploaia o cheamă“ [4]. Dacă fenomenele sînt cauzate de înfăţişarea cerului, pot fi denumite, pe bună drep-
16. tate, indicii. Căci, dacă luna se înroşeşte de vînt, roşeaţa este indiciul de vînt, şi dacă, după cum presupune acelaşi poet, aerul mai condensat ori rarefiat prilejuieşte acel „concert al păsărilor“ [5], noi vom gîndi la fel.

---

[1] Liv., 4, 12.1; Cic., *Mil.*, 72; *Dom.*, 101; *Rep.*, 2, 49.
[2] Liv., 6, 17, 2; 6, 18, 8; ; 6, 20; 4; Cic., *Dom.*, 101.
[3] *Georg.*, 1, 431.
[4] *Ibid.*, 1, 388.
[5] *Ibid.*, 1, 422.

Adeseori fapte mărunte sînt indiciile unora însemnate; de pildă tocmai cioara însăşi; căci nimeni nu se miră că fapte mai însemnate sînt indicii ale unora mai mici.

CAPITOLUL X

Despre argumente

1. Vom vorbi despre argumente; în realitate, sub această denumire noi cuprindem tot ceea ce grecii numesc ευθυμήματα, ἐπιχειρήματα, ἀποδείξεις (entimeme, epichereme, demonstrații), deși la ei există oarecare diferență între acești termeni, măcar că, în fond, reprezintă aproape acelaşi lucru.

De fapt, entimema, tradusă în latinește prin *commentum* sau *commentatio*[1] (fiindcă termen mai bun nu avem, și mai bine ar fi să folosim termenul grecesc), însemnează mai întîi tot ce concepe mintea (dar aici nu ne ocupăm de acest sens), apoi, un enunț bazat pe motivare[2] și, în al treilea rînd, concluzia unui raționament scos din ceea ce decurge
2. logic sau din contrarii[3]. De altfel, asupra ultimului sens nu s-a căzut de acord; într-adevăr, unii denumesc epicheremă concluzia care decurge

---

[1] *Entimema* este tradusă prin *commentum* la Visellius (conf. „Q. 9, 3, 107); prin *commentatio* la Cic., *De or.* 2, 27, 118; *Brut.*, 105 și 249.

[2] Definiție aristotelică (*Ret.*, 1394 a 31) preluată de Q.

[3] Același lucru la Cic., *Top.*, 11.

în mod logic, iar cei mai mulți consideră entimemă numai concluzia trasă din contrarii; de aceea Cornificius[1] o numeşte „*contrarium*".
3. Unii au numit-o silogism retoric[2], alţii silogism imperfect, fiindcă nu cuprinde părţi atît de distincte, nici în acelaşi număr, ca silogismul obişnuit, de care oratorul se poate lipsi uneori.

4. Valgius traduce epicherema prin *aggressio* (atac); după părerea mea, însă, e mai just să denumim epicheremă nu felul nostru de a trata un punct, ci însuşi punctul pe care îl atacăm, cu alte cuvinte argumentul prin care vom dovedi ceva, şi care poate încă nu este exprimat prin cuvinte, dar este conceput în
5. mintea noastră. După alţii, acest termen trebuie rezervat nu unei dovezi schiţate sau nedesăvîrşite, ci unei probe definitive şi după care nu mai este altă specie; denumirea de epicheremă cea mai proprie şi mai uzuală este aceea acordată unei forme speciale de raţiona-
6. ment, care constă din trei părţi[3]. Unii autori au denumit epicherema „*ratio*" (raţiune); Cicero[4] o denumeşte mai corect „*ratiocinatio*" (raţionament), deşi se pare că şi el se gîndea mai curînd la silogism; căci el numeşte starea silogistică stare de raţionament şi dă exemple luate din filozofi. De altfel, fiindcă există o

[1] *Ad. Her.*, 4, 18, 25.
[2] Denumirea „silogism retoric" este aristotelică (*Ret.*, 1356 b. 4).
[3] Majoră, minoră şi concluzie.
[4] *Inv.*, 1, 31 şi 34.

oarecare afinitate între silogism şi epicheremă, putem admite că a putut folosi acest termen prin catachreză.

7. Ἀπόδειξις (demonstraţia) este o probă evidentă; de aceea, la geometri astfel de probe se numesc γραμμικαί ἀποδείξεις (demonstraţii lineare). Caecilius[1] consideră că ἀπόδειξις (demonstraţia) se deosebeşte de epicheremă numai prin felul concluziei; după el ἀπόδειξις este un silogism imperfect din acelaşi motiv pentru care am spus că entimema se deosebeşte de silogism; căci şi epicherema este o parte din silogism. Unii autori socot că demonstraţia se cuprinde în epicheremă şi că este partea epi-
8. cheremei care conţine dovada. Unii autori, însă, deşi cu vederi diferite în alte privinţe, sînt de acord în a le defini pe amîndouă mijlocul de a dovedi ce este incert prin ceea ce este cert[2], dar această însuşire este proprie tuturor argumentelor, căci nu poţi dovedi certul prin incert. Toate aceste argumente sînt numite de greci cu termenul general πίστεις; deşi termenul poate fi tradus exact prin *fides*, e mai clar redat sensul său prin *probatio*.

9. Dar termenul *argumentum* are mai multe semnificaţii; căci denumim argumente şi subiectele pieselor de teatru; Pedianus[3] spune,

---

[1] Caecilius din Cale Acte, frg. 50 Burkh.

[2] Definiţie foarte apropiată de a lui Cic. (*Acad.*, 2, 8).

[3] Asconius Pedianus (3—38 e.n.) — comentatorul lui Cicero, Salustiu şi Vergiliu; observaţiile sale asupra discursurilor *Pro Scauro*, *Pro Milone*, *Pro Cornelio*, *In Pisonem* au fost descoperite în 1416.

prezentînd, ca să zic așa, tema unui discurs al lui Cicero: Subiectul *(argumentum)* este următorul": Cicero însuși scrie lui Brutus: „Temîndu-se că, poate, luăm de acolo vreo idee împotriva dragului nostru Cato, deși situația *(argumentum)* nu era similară"[1]. De aici apare că denumim *argumentum* orice materie
10. despre care se scrie. Nu e de mirare, de vreme ce acest termen s-a răspîndit și printre artiști; de aci expresia lui Vergilius: *„argumentum ingens"*[2] (lucrare uriașă); de asemenea, o operă care are oarecare variație este denumită, în mod curent, *„opus argumentosum"*. Aici, însă, trebuie să vorbim despre argumentul care oferă probe. Celsus, într-adevăr, folosește, pentru acest înțeles, indiferent termenii: *probatio*, *indicium*, *fides*, *aggressio*, nedistingînd, după părerea mea,
11. îndeajuns de bine nuanțele. Căci *probatio* (proba) și *fides* (încredere în ceva) se realizează nu numai prin raționamente, ci și prin împrejurări independente de arta retorică. Cît despre indiciu (*signum*), pe care el îl denumește *indicium*, eu l-am deosebit de argumente[3]. Deci, de vreme ce argumentul este un mijloc de dovedire trăgînd o concluzie din alta și confirmînd ceea ce este incert prin ceea ce nu este incert, e necesar ca într-o cauză să existe un punct care să aibă nevoie de dovedire.
12. De altfel, nu vom avea prin ce dovedi, dacă nu există ceva care să fie ori adevărat, ori să pară

[1] Scrisoarea nu se păstrează — *Epist. frg.*, E 8, 7 M.
[2] Verg., *En.*, 7, 791, vorbind despre scutul lui Turnus.
[3] 5, 9, 2.

adevărat și ceea ce este îndoielnic să devină cert.
Considerăm cert, în primul rînd, ceea ce se
percepe cu simțurile; de exemplu: ce vedem,
sau ce auzim, așa cum sînt indiciile; apoi,
punctele asupra cărora există acord general,
de exemplu „că există zei, că trebuie respec-
13. tați părinții". De asemenea considerăm ca certe
faptele stabilite prin legi, cele devenite obicei
— chiar dacă nu pentru toți oamenii, cel puțin
pentru cetatea sau neamul unde are loc procesul
— căci în drept foarte multe se bazează nu pe
legi, ci pe obicei. În sfîrșit, sînt puncte certe,
ceea ce este acceptat de amîndouă părțile, ceea
ce a fost dovedit și ceea ce adversarul nu neagă.
14. Argumentul se va formula astfel: „Deoarece
lumea este dirijată de providență, statul
trebuie să aibă o conducere". Deci, dacă va fi
limpede că lumea este condusă de providență,
reiese că și statul trebuie să aibă o conducere.
15. Pentru a mînui corect argumentele, trebuie
cunoscută valoarea naturală a fiecărui lucru
și efectele ce rezultă în mod obișnuit. De fapt,
de aici se nasc așa numitele εἰκότα (fapte
16. verosimile). Există trei categorii de fapte vero-
simile: una, foarte puternică, deoarece faptele
se produc în mod obișnuit; de exemplu: „copiii
sînt iubiți de părinți"; a doua, oarecum mai
nesigură: „omul sănătos va ajunge ziua de
mîine"; a treia se mărginește doar să nu fie
potrivnică adevărului: „Un furt făcut într-o
17. casă a fost comis de unul din casă"[1]. De aceea, Aris-

[1] Corax, după Aristotel (*Ret.*, 1402 a 17), admitea numai două feluri de verosimil: absolut și relativ.

totel, în cartea a doua a *Retoricii*[1], a examinat cu foarte mare grijă ce anume afectează diferite lucruri sau persoane şi care sînt afinităţile sau repulsiile naturale ale oamenilor şi ale lucrurilor pentru alţi oameni sau alte lucruri, care sînt de pildă consecinţele bogăţiei, ale ambiţiei sau superstiţiei, ce aprobă oamenii buni, ce doresc cei răi, sau soldaţii, ori oamenii de la ţară; cum se manifestă de obicei încli-
18. narea sau aversiunea pentru ceva. Dar las la o parte această problemă: ar fi nu numai prea mult, dar chiar imposibil sau, mai ales, infinită; de altfel stă în puterea de pricepere a oricărei minţi. Dacă, totuşi, cineva doreşte să se informeze, i-am indicat cui să se adreseze.

19. Tot ce este verosimil, pe care se bazează cea mai mare parte din argumentare, provine din izvoare de felul acesta: „Este oare verosimil ca un tată să fi fost ucis de fiul său? să fi comis incest cu fiica sa?“ şi, dimpotrivă, „O mamă vitregă să fi dat otravă, un desfrînat să fi comis un adulter?“ Sau: „Să fi comis o crimă pe faţă? Să fi comis un fals pentru o sumă neînsemnată“? De fapt fiecare din aceste forme de crimă comportă, ca să zic aşa, un caracter specific, multă vreme acelaşi, dar nu întotdeauna; căci, altfel, intră în categoria lucrurilor indubitabile, nu a argumentelor.

20. Să cercetăm acum locurile comune din care se scot argumentele; unii autori consideră astfel de locuri pe cele despre care am vorbit mai sus. Eu înţeleg prin termenul *loci* (locuri

[1] Par. 1—17.

comune) nu ceea ce se înțelege azi în genere, adică considerații cu privire la lux, adulter și altele asemenea, ci sediile argumentelor, locul unde argumentele stau ascunse și unde
21. trebuie căutate[1]. Căci, după cum nu fiece pămînt produce orice și așa după cum nu găsești anumite păsări ori fiare dacă nu știi unde se nasc sau trăiesc în mod obișnuit și după cum unor pești le place adîncul neted al apelor, iar altora cel stîncos și se deosebesc chiar după regiuni și țărmuri (căci, de pildă, în marea noastră n-ai putea găsi nici cegă, nici scar), tot așa nu orice argument decurge de oriunde și tocmai de aceea nu trebuie căutat la întîm-
22. plare. Altfel, am rătăci mult și, cu toată truda depusă, nu vom găsi decît din întîmplare ceea ce nu cercetăm metodic. Dimpotrivă, dacă știm unde se găsește fiecare argument la dezvoltarea generală, vom vedea ușor ce cuprinde.

23. Așadar, argumentele trebuie scoase, în primul rînd, avînd în vedere persoana, fiindcă, după cum am mai spus[2], totul se reduce la două grupe: lucruri și persoane[3]. Cauza, timpul, locul, ocazia, instrumentul, modul etc. sînt atribute ale lucrurilor. În ce privește persoanele, nu trebuie să examinez toate atributele lor, cum se face în general, ci numai pe acelea de unde

---

[1] Definiție aproape identică cu a lui Cic. *De or.*, 2; 147 *Top.*, *8*, unde precizează că e după Aristotel — cf. *Ret.*, 1396 b. 22.

[2] 5, 8, 4.

[3] Aceeași clasificare o găsim la Cic., *Inv.*, 1, 34, 35, 36.

24. se pot scoate argumente. Acestea sînt: familia, căci se crede, în general, că fiii seamănă părinților și strămoșilor și, uneori, le influențează modul de viață onest sau nedemn; neamul, căci popoarele își au caracterul lor propriu și nu același lucru găsește aprobare la un
25. barbar, la un roman sau la un grec; patria, fiindcă legile, instituțiile și concepțiile cetăților prezintă deosebiri; sexul, fiindcă mai ușor poți bănui de tîlhărie pe un bărbat, de otrăvire pe o femeie; vîrsta, fiindcă anumite gusturi se potrivesc mai bine diferitelor etape ale vieții; educația și învățătura, fiindcă interesează de
26. cine și în ce fel a fost format fiecare; constituția fizică, pentru că adeseori frumusețea servește de argument al destrăbălării, iar forța argument al brutalității și invers; averea, căci nu același lucru se crede despre un bogat, care are din belșug oameni apropiați, prieteni, clienți și despre un om sărac, lipsit de toate acestea. Aceeași diferență în privința condiției sociale, căci există o foarte mare deosebire între un om cu vază și unul necunoscut, între un magistrat și un particular, între tată și fiu, cetățean și străin, om liber și sclav, între un om căsătorit și un celibatar, între un tată de familie și un om
27. fără copii; a caracterului, căci, de fapt, avariția, mînia, mila, cruzimea, severitatea și alte înclinări similare, adeseori produc sau înlătură încrederea. De asemenea se cercetează dacă felul de trai al persoanei în cauză este îmbelșugat, modest sau neîndestulător; chiar preocupările cuiva sînt interesante, pentru că un

țăran, un avocat, un negustor, un ostaș, un marinar sau un medic au deprinderi diferite.
28. Trebuie să observăm, de asemenea, ce dorește fiecare să pară: bogat sau elocvent, om drept sau cu influență. Se examinează și faptele și vorbele anterioare, căci, de obicei, prezentul se judecă după trecut. Unii adaugă comoția, prin care înțeleg o emoție neaștep-
29. tată — cum este mînia sau spaima. Planurile cuiva se referă la prezent, trecut sau viitor; deși se raportă la persoane, cred că trebuie așezate printre argumentele pe care le scoatem din cauze; la fel dispoziția sufletească, adică să cercetăm dacă cineva ne este prieten sau dușman.
30. Între împrejurările referitoare la persoane se pune și numele. De bună seamă, trebuie considerat atribut al persoanei, dar rareori intervine ca argument, exceptînd cazul că a fost dat dintr-o cauză determinată, de pildă *Sapiens* (înțeleptul), *Magnus* (cel Mare), *Pius* (cu simțiri nobile). De asemenea să reținem dacă numele însuși a inspirat o idee, ca, de pildă, numele de *Cornelius Lentulus*[1] de care a fost legată ideea de conjurație, fiindcă în *Cărțile Sibiline* și în răspunsurile haruspiciilor se spunea că stăpînirea o vor avea, succesiv, trei oameni numiți Cornelius, iar el, numindu-se Cornelius se credea al treilea, după Sula și
31. Cinna[2]. Vedem și la Euripide că, printr-un

[1] E vorba de P. Cornelius Lentulus Sura și de conjurația lui Catilina; Sall., *Cat.*, 47, 2.

[2] Cneius Cornelius Cinna a încercat să comploteze împotriva lui August.

argument desigur slab, fratele lui Polinice îi invoca numele[1] pentru a-i explica și caracterul. Totuși, numele oferă adeseori prilej bogat de glume, cum, nu o dată, l-a folosit Cicero împotriva lui Verres.

Cam acestea și altele similare sînt împrejurările referitoare la persoane; de fapt, nu pot fi cuprinse toate nici aici, nici în altă parte a lucrării; mă mulțumesc să indic o metodă celor dornici să cerceteze mai îndeaproape.

32. Acum trec la lucruri. Întrucît, în general, acțiunile sînt cel mai mult legate de persoane, despre ele vom vorbi mai întîi. În orice acțiune
33. să se cerceteze: din ce cauză? unde? cînd? în ce chip? prin ce mijloace s-a săvîrșit? Argumentele se scot, deci, din motivele unor acțiuni făcute sau care urmează să fie făcute. Materia acestor motive, denumită de unii ὕλη (partea substanțială), de alții δύναμις (putere), se divide în două genuri și fiecare gen, la rîndul său, se divide în patru specii. Căci comportarea noastră se explică în general prin tendința de a cîștiga bunuri, de a le spori, de a le păstra sau de a ne bucura de ele. De asemenea, se poate explica prin tendința de a evita relele, de a scăpa de ele, de a le micșora
34. sau de a le suporta. Aceste considerente au mare importanță și în deliberări. Acțiunile corecte au cauze oneste; dimpotrivă, cele rele provin din opinii false. Căci acestea își au

---

[1] *Polynices* (πολυνείκης) = cel care se ceartă mult, cel iubitor de ceartă (πολύς = mult; νεικος = discordie): Euripide, *Fenicienele*, 636.

izvorul în ideea pe care ne-o facem despre bine şi rău. De aci provin erorile şi cele mai rele patimi, printre care se numără mînia, ura, invidia, lăcomia, speranţa, ambiţia, îndrăzneala, teama şi altele similare. Uneori se adaugă împrejurări întîmplătoare, ca starea de ebrietate, ignoranţa; ele servesc uneori drept scuză, alteori pentru dovedirea crimei, dacă, de pildă, se spune despre cineva că, întinzînd curse unei anumite persoane, el a ucis pe alta.
35. Cîteodată însă, cercetarea motivelor se face nu pentru dovedirea acuzaţiei aduse, ci pentru apărarea cuiva, care susţine că a procedat corect, adică dintr-un motiv onorabil; despre aceasta s-a vorbit mai pe larg în cartea a treia[1].
36. Şi chestiunile de definiţie se bazează pe motive. De exemplu: este tiranicid cine a ucis un tiran de către care a fost surprins în adulter? Sau: e sacrileg cine, pentru alungarea duşmanilor din oraş, a luat armele care erau atîrnate într-un templu?

37. Argumentele pot fi scoase şi din consideraţii asupra locului; se examinează dacă locul e muntos ori şes, în apropiere de mare sau în mijlocul uscatului, dacă e un teren plantat sau nu, un loc frecventat sau părăsit, apropiat sau îndepărtat, prielnic sau contrar unor anume planuri; Cicero, după cum ştim, a tratat această parte cu mare vigoare în discursul *Pro Milone*[2].

---

[1] 3, 11, 4—9.
[2] *Mil.*, 20

38. Și aceste considerații, și altele similare privesc de cele mai adeseori faptul; totuși, uneori, sînt și unele chestiuni de drept: interesează dacă e un loc particular sau public, sacru sau profan, dacă ne aparține sau este al altuia; la fel, în privința persoanei: se cercetează dacă este vorba de un magistrat, un tată, sau de un
39. străin. De aici, de fapt, se nasc chestiuni ca: „Ai sustras banii unui particular dar, fiindcă fapta s-a petrecut într-un templu, nu este un furt, ci un sacrilegiu". „Ai omorît perechea adulteră, fiindcă legea ți-o îngăduie; dar, fiindcă ai făcut-o într-o casă de prostituție, constituie un asasinat." „Ai adus o injurie; dar, fiindcă ai adus-o unui magistrat, vei fi dat în judecată
40. pentru crimă de jignire a demnității." Sau dimpotrivă: „Mi-a fost îngăduit, fiindcă eram tată, fiindcă eram magistrat". Considerentele de loc oferă argumente. Într-o chestiune de fapt, într-o controversă juridică, ele oferă materie pentru cercetări. Locul prezintă adeseori importanță și pentru calificarea actului; într-adevăr, aceeași faptă nu este pretutindeni permisă sau considerată frumoasă; mai mult, este important în care cetate se judecă faptul,
41. dată fiind deosebirea de obiceiuri și legi. De asemenea locul poate trezi simpatia sau ura acuzatului; astfel la Ovidiu, Ayax zice: „Pledăm în fața corăbiilor și Ulisse e comparat cu mine"[1]!
42. Lui Milo, printre altele, i s-a adus acuzația de a fi ucis pe Clodius pe mormintele strămoșilor lui[2].

---

[1] Ov., *Met.*, 13, 5.
[2] *Mil.*, 7, 17.

Pentru a convinge, considerentele de loc au aceeași importanță ca și timpul, despre care voi vorbi acum.

Timpul, cum am spus în altă parte[1], are o dublă semnificație, una generală, alta specială. Generală, cînd spunem: acum, sau odinioară; sub Alexandru; cînd s-a dus războiul în fața Troiei; pe scurt, poate să fie trecut, prezent sau viitor. Sensul al doilea, cel special, cuprinde delimitări permanente: „în timpul verii, iarna, noaptea, în timpul zilei" sau delimitări întîmplătoare: „în timpul ciumei, pe vre-
43. mea războiului, în timpul unui banchet". Unii autori latini au socotit că e suficientă distincția dacă pentru noțiunea generală se folosește termenul *tempus* (timp) iar pentru cea specială, *tempora* (împrejurări). Considerentele de timp, în ambele accepțiuni, au rol important în deliberări și în pledoariile cu caracter demonstrativ; dar sînt foarte frecvent invocate în
44. procesele judiciare. Ele ridică probleme de drept, întrucît determină calificarea și oferă un aport foarte prețios în chestiunile de fapt. Uneori oferă dovezi incontestabile, de pildă în exemplul mai înainte citat[2], cînd se constată că semnatarul unui act scris murise, în realitate, înainte de data semnării, sau că în timpul comiterii faptei el era încă mic de tot, sau chiar
45. nici nu se născuse. În plus, toate argumentele se scot ușor din împrejurările anterioare, concomitente, sau ulterioare faptei. Din împrejurări

[1] 3, 6, 25–26.
[2] 5, 5, 2.

anterioare: „l-ai amenințat cu moartea, ai ieșit în timpul nopții, ai luat-o înaintea celui
46. care plecase"[1]. În privința sensului al doilea, unii autori au împărțit timpul mai subtil decît era necesar și anume: timp simultan: „s-a auzit un zgomot"; timp legat de acțiune: „s-a scos un țipăt". Exemplele următoare aparțin timpului ulterior: „te-ai ascuns, ai fugit, au apărut pete vinete și umflături". Aceleași împrejurări de timp le va utiliza și apărătorul pentru a distruge creditul acordat acuzării.

47. Pe ele se bazează întreaga explicare a faptelor și a vorbelor noastre, dar sub un dublu aspect; căci în unele cazuri, faptele sînt dictate de ceea ce se va întîmpla ulterior, în altele, de ceea ce le-a precedat. Astfel, bărbatul unei femei frumoase este acuzat de încurajare a prostituției fiindcă a cumpărat o femeie condamnată altădată pentru adulter. Sau, un tînăr destrăbălat este acuzat de paricid fiindcă a spus tatălui său: „Nu mă vei mai certa". De fapt, primul nu este un stăpîn de prostituate (*leno*) fiindcă a cumpărat acea femeie, ci a cumpărat-o fiindcă era un *leno*; de asemenea tînărul a ucis nu pentru că a vorbit astfel, ci a vorbit astfel pentru că intenționa să-și ucidă tatăl.

48. Întîmplarea care, și ea, oferă argumente se referă, fără îndoială, la ce a urmat, dar se deosebește printr-o anumită particularitate. De pildă: „Scipio este un general mai bun decît Hannibal; el a învins pe Hannibal". „Este un cîrmaci bun; n-a naufragiat niciodată". „E

[1] Subînțeles „pentru a pregăti atacul".

un bun agricultor; a strîns recolte bune". Și invers: „A fost un risipitor; și-a mîncat averea". „A trăit în mod nedemn; este disprețuit de toți".
49. Trebuie considerate, mai ales în chestiunile de fapt, şi posibilităţile comiterii. Într-adevăr, este mai verosimil că un grup mic de oameni a fost ucis de unul mai mare; că cei mai slabi au fost ucişi de cei mai puternici, cei care dormeau au fost uciși de cei care vegheau, cei neprevăzători, de cei pregătiți — decît in-
50. vers. Invocăm aceste considerente şi în deliberări, la tribunale. De obicei le reducem la două puncte: dacă a vrut, dacă a putut; căci și voința este determinată de speranța reușitei. De aci provine la Cicero cunoscuta dezvoltare relativă la chestiunea de fapt: „Clodius a pregătit curse lui Milo, nu Milo lui Clodius; primul era însoțit de sclavi puternici, al doilea era însoțit de femei; primul era călare, al doilea într-un car de transport; primul, liber în mișcări, al doilea împiedicat de o manta de călă-
51. torie".[1] La posibilitate poate fi adăugat instrumentul; căci instrumentul este și o posibilitate și un mijloc de săvîrșire. Dar, uneori, instrumentul oferă și indicii, cum ar fi o săgeată descoperită într-un corp.
52. La acestea se adaugă modul, denumit pe grecește τρόπος, prin care se cercetează în ce chip a fost comisă o faptă. El aparține uneori calificării și aplicării unui text, ca, de pildă, cînd spunem: „nu era permis să omoare prin otrăvire pe un adulter". Alteori aparține și chestiu-

[1] *Mil.*, 10, 29.

nii de fapt, de exemplu dacă aş spune: „Fapta a fost săvîrşită cu intenţie bună, de aceea a fost făcută pe faţă; sau cu intenţie rea, de aceea — prin viclenie, noaptea, într-un loc părăsit".

53. În orice lucru, în care se cercetează importanţa şi natura lui, şi care poate fi examinat în el însuşi fără referire la persoane sau la împrejurări—pe care se fondează o cauză—trebuie examinate, neapărat, încă trei puncte: oare lucrul există? ce există? cum există? Dar, fiindcă anumite izvoare de argumente sînt comune tuturor, aceste trei puncte nu pot fi separate; de aceea trebuie mai curînd cuprinse în locurile comune, după cum se vor
54. prezenta. Aşadar, se scot argumente din definiţie sau delimitare (*finitio* sau *finis*) — căci e denumită în ambele feluri. Se procedează în două feluri: sau, pe baza unei definiţii precedente, cercetăm dacă în cazul respectiv e vorba de o virtute, sau cercetăm pur şi simplu ce e virtutea. Definiţia se face sau în termeni generali, de pildă: „Retorica este ştiinţa de a vorbi bine", sau avînd în vedere părţile, de exemplu: „Retorica este ştiinţa găsirii argumentelor potrivite, a orînduirii lor (a dispoziţiunii) şi a expunerii lor, totul bazat pe o
55. memorie sigură şi pe o ţinută demnă". Pe lîngă acestea, definim ceva prin natura sa, ca în exemplele de mai sus, sau prin etimologie, ca de pildă cînd spunem că *assiduus* vine de la

aere dando; *locuples*, de la *locorum copia*, iar *pecuniosus* de la *pecorum copia*[1].

Definiției par a-i aparține îndeosebi genul, specia, diferența și nota specifică; din toate
56. acestea se scot argumente. Genul servește prea puțin pentru dovedirea speciei, dar foarte mult pentru excluderea ei. De exemplu: „fiindcă platanul este arbore nu înseamnă că orice arbore este un platan; dar, dacă nu este un arbore, nu poate să fie nici platan." Virtutea nu este cu necesitate dreptatea; dar, ceea ce nu este virtute, în nici un caz nu este dreptate. Prin urmare de la gen trebuie să mergem la ultima notă specifică; de exemplu „omul este animal" nu e de ajuns, căci se exprimă numai genul; „muritor", deși e notă specifică, este totuși o determinare comună și altor ființe; adăugînd însă cuvîntul „rațional", nu va mai
57. lipsi nimic din definiția ce vrem să dăm. Dimpotrivă, specia e un mijloc puternic pentru dovedirea genului, dar slab pentru respingerea lui. Dreptatea e, de bună seamă, o virtute; dar nu numai dreptatea poate fi virtute; ci și, de exemplu, fermitatea, constanța, temperanța. Așadar, genul nu poate fi eliminat cu ajutorul speciei decît dacă se îndepărtează toate speciile care aparțin genului respectiv în felul următor: ce nu e nici rațional, nici muritor, nici ființă, nu este om.

---

[1] În realitate *assiduus* (bogat) < *assideo* (om așezat, cu proprietate); *locuples* (bogat) < *locus* (loc) și *pleo* (care are pămînt mult); *pecuniosus* (bogat) < *pecunia* (bani, turmă).

58. La acestea se adaugă notele proprii și diferențiale. Notele proprii confirmă definiția, notele diferențiale o distrug. Nota proprie, la rîndul său, este sau ceea ce constituie atributul unei singure specii cum este, de exemplu, pentru om vorbirea, rîsul; sau orice se întîmplă mereu, dar nu numai unei categorii cum este, de pildă, pentru foc proprietatea de a da căldură. Același obiect poate avea mai multe note proprii; de pildă, tocmai focul: de a lumina și de a încălzi. Astfel, lipsa uneia din notele proprii
59. va distruge definiția; dar prezența oricărei note proprii nu o va confirma întotdeauna. Foarte adeseori se cercetează care este nota proprie a unui obiect. Dacă, de exemplu, bazîndu-se pe etimologie, cineva ar spune că nota proprie a noțiunii de tiranicid este de a ucide un tiran, noi vom nega. Căci călăul căruia i-ar fi fost predat tiranul pentru a-l ucide, nu ar fi
60. numit tiranicid. Nici cine l-ar ucide din neatenție sau involuntar nu poate fi un tiranicid. De pildă, nu e același lucru a fi sclav, și a fi în sclavie; este o chestiune care se pune adeseori cînd e vorba de cei condamnați de lege să servească creditorilor: un sclav, dacă e eliberat, devine libert; alta este însă situația celui predat creditorului și devenit sclav.
61. Există și alte cazuri despre care vorbesc în altă parte[1]. Se numește, de asemenea, notă diferențială ceea ce — o dată genul împărțit în specii — deosebește o specie de alta. „Ființă" e genul; „muritor" e specia; „terestru"

[1] 3, 6, 25 și 7, 3, 26.

sau „biped“ e nota diferențială; de fapt, nu este încă nota proprie, totuşi există o diferență față de „acvatic“ sau „patruped“. Această remarcă nu priveşte atît argumentul, cît exactitatea definiției.

62. Cicero[1] separă de definiție genul şi specia —pe care o numeşte *formă* — şi le subordonează relației. De exemplu: un om, căruia i s-a lăsat prin testament toată argintăria, pretinde şi argintul monedă; el se foloseşte în acest caz de noțiunea de gen. Dimpotrivă, cînd soțul face legatară pe aceea care a fost pentru el *máter familias* și susține că soției care nu a fost sub autoritatea soțului nu i se cuvine moştenirea, el se foloseşte de noțiunea de specie, pentru că există două forme de căsătorii[2].

63. Cicero ne mai învață[3] că diviziunea ajută mult definiției și că este diferită de partițiune, pentru că aceasta din urmă este împărțirea genului în forme. Numărul părților este nedeterminat, deoarece nu ştim, de exemplu, din cîte părți se compune un stat, pe cînd formele sînt determinate, deoarece dacă cercetăm cîte forme de stat există ştim că sînt trei: cele conduse de puterea poporului, de puterea

64. cîtorva și de a unuia singur. Cicero, de fapt, nu se serveşte de aceste exemple, deoarece,

---

[1] *Top.*, 3, 13.

[2] *Cum in manu conventione*, cînd femeia ieşea de sub „patria potestas“ şi trecea sub a soțului, şi *Sine in manu conventione*, cînd rămînea sub puterea tatălui, sau *sui iuris.*

[3] *Top.*, 5, 17.

scriind lui Trebatius[1], a preferat să le ia din drept; eu am dat exemple mai limpezi.

Notele proprii au legătură şi cu chestiunea de fapt: întrucît nota proprie a omului corect este de a acţiona corect, iar a celui înclinat spre mînie de a acţiona rău în faptă şi vorbă — anumite fapte pot fi puse pe seama anumitor caractere şi invers. Căci anumiţi oameni au întodeauna anumite calităţi, dar alţii nu le au niciodată şi metoda, deşi răsturnată, este aceeaşi.

Diviziunea serveşte în acelaşi fel pentru
65. dovedire şi pentru respingere. Pentru a dovedi este suficient uneori să ai în vedere un singur punct; de pildă: „Pentru a fi cetăţean, trebuie sau să te fi născut sau să fi devenit cetăţean". În respingere însă trebuie înlăturate amîndouă:
66. „Nu s-a născut cetăţean şi nici nu a devenit." Acest procedeu poate îmbrăca multe aspecte şi constituie o formă de argumentare prin eliminare, prin care, uneori, se demonstrează că totul e fals, alteori că după eliminare un singur punct este adevărat. De exemplu, cînd totul este fals: „Zici că ai dat bani cu împrumut; aceşti bani i-ai avut tu însuţi, sau i-ai primit de la altul, sau i-ai găsit, sau i-ai furat; dacă nici nu i-ai avut, nici nu i-ai primit de la
67. altul etc., nu i-ai dat cu împrumut". Cînd un singur punct este adevărat: „Acest sclav, pe care ţi-l revendici, sau este născut în casa ta, sau l-ai cumpărat, sau ţi l-a dăruit cineva, sau ţi-a revenit prin testament, sau a fost luat

[1] *Trebatius* — celebru jurist din epoca lui Cicero ş August.

de la duşman, sau nu este al tău". Îndepărtînd primele ipoteze va rămîne valabilă ultima: „nu este al tău".

Acesta e un gen de argumentare periculos şi trebuie mînuit cu mare grijă, fiindcă dacă din ipotezele enumerate omitem una singură — indiferent care — toată construcţia se dă-
68. rîmă şi sîntem luaţi în rîs. Este mai sigur procedeul lui Cicero din cuvîntarea *Pro Caecina* cînd întreabă: „Care este problema de dezbătut dacă nu este aceasta?"[1]. De fapt, în felul acesta, toate ipotezele sînt înlăturate deodată. Sau se anunţă două propuneri contrare, dintre care este suficient ca una să fie admisă; de pildă, la Cicero: „De bună seamă nimeni nu este atît de potrivnic lui Cluentius încît să nu-mi admită una din cele două ipoteze; dacă se constată că judecătorii au fost corupţi, ei au fost corupţi fie de Habitus[2], fie de Oppianicus; dacă demonstrez că nu au fost corupţi de Habitus, reiese clar că de Oppianicus; dacă arăt că au
69. fost corupţi de Oppianicus, scot din cauză pe Habitus"[3]. Se pot pune şi două alternative — din care una trebuie să fie adevărată — şi putem permite adversarului să aleagă una, făcînd ca pe oricare o va alege să îi fie dăunătoare. Aşa procedează Cicero în *Pro Oppio*. „Oare i-a fost smulsă arma din mîini pentru că s-a năpustit asupra lui Cotta, sau pentru că

---

[1] *Caec.*, 13, 37.
[2] *Habitus* — porecla lui Cluentius.
[3] *Cluent.*, 23, 64.

încerca să se sinucidă?"[1], iar în *Pro Vareno*[2]: „Aveți posibilitatea de a alege una din două: sau Varenus a mers pe drumul acela din întîmplare, sau convins și împins de acest om";
70. apoi întoarce ambele alternative împotriva acuzatorului. Uneori se propun două alternative astfel încît alegerea oricăreia duce la același rezultat; de exemplu: „Trebuie să judeci ca un filosof, chiar dacă nu e cazul să filosofezi", sau cunoscuta: „La ce bun să vorbești figurat, dacă se înțelege? La ce bun, dacă nu se înțelege?", de asemenea: „Va minți, în tortură, cine poate suporta durerea; va minți și cine nu o poate suporta".

71. După cum există trei momente de timp, la fel ordinea faptelor presupune trei etape: într-adevăr totul are un început, o dezvoltare și un sfîrșit. De exemplu: ceartă, luptă, apoi omor. Prin urmare și de aici se pot scoate argumente care se confirmă reciproc. Căci din începuturi se deduce concluzia, de exemplu: „Nu pot spera o togă pretextă, fiindcă văd un început sumbru"; și invers: „Sulla nu a ridicat armele pentru a stăpîni tiranic,
72. dovadă că a părăsit dictatura". De asemenea, din dezvoltarea unei fapte se deduc argumente pentru începutul și sfîrșitul ei, nu numai în chestiunile de fapt, ci și în tratarea problemei echității. De exemplu: sfîrșitul trebuie pus în legătură cu începutul, crima trebuie adică pusă pe seama aceluia care a provocat cearta.

[1] *Opp.*, frg. A. 3, 1.
[2] *Var.*, frg. A. 2, 14.

73. Se pot scoate argumente şi din similitudini: „Dacă stăpînirea de sine e o virtute, fără îndoială şi abstinenţa este. Dacă un tutore trebuie să dea cauţiune, trebuie să dea şi girantul." Acest fel de argumentare aparţine genului pe care grecii îl numesc ἐπαγωγή, iar Cicero *inducţie*[1]. Se mai pot scoate argumente din idei deosebite[2]: „Dacă bucuria este ceva bun, nu tot aşa este şi voluptatea. Ce e permis unei femei, nu înseamnă că e permis şi unei pupile". Din idei contrarii: „Traiul frugal este un bine, căci luxul este un rău. Dacă războiul e cauza nenorocirilor, pacea va fi îndreptarea lor. Dacă merită iertare cine a cauzat neintenţionat răul, nu merită răsplată şi cine neintenţionat a fost
74. de folos."[3] Din contradictorii: „Cine e înţelept, nu e prost."[4] Din concluzii necesare sau din lucruri care au afinitate[5]: „Dacă dreptatea este un lucru bun, trebuie să judecăm drept; dacă viclenia este un rău, nu trebuie să înşelăm"; şi invers. Nu sînt diferite argumentele următoare pe care le prezint aci, în continuare, fiindcă au o analogie naturală cu argumentele precedente: „Cine n-a avut nimic, nici nu a pierdut nimic. Nimenea nu face, cu bună ştiinţă, rău persoanei iubite. Faţă de cel ales moştenitor ai avut, şi vei avea dragoste." Dar aceste

---

[1] *Inv.*, 1, 31.
[2] Cic., *Top.*, 10, 42.
[3] *Ibid.*
[4] *Ibid.*, 21 şi 47.
[5] *Ibid.*, 17, 30. Q. pune cam pe acelaşi plan *consequentia* şi *adiuncta* (concluziile necesare şi probabile); Cicero marchează net diferenţa.

argumente, fiindcă nu ridică nici o îndoială, au aproape valoarea unor indicii de neclin-
75. tit. De aceea eu numesc ultimul grup concluzii necesare (*consèquentia*), ἀκόλουθα (de fapt bunătatea rezultă din înțelepciune) iar pe celelalte le numesc urmări (*insequentia*) παρεπόμενα, cu alte cuvinte „ce se întîmplă sau se va întîmpla după aceea". De altfel, terminologia nu mă neliniștește; fiecare le poate spune cum vrea, dar să se înțeleagă fondul și să se vadă că în grupul ultim consecința se naște din timp, iar în primul din
76. natura lucrurilor. De aceea, nu stau la îndoială să le numesc și pe acestea[1] concluzii, deși ceea ce precede dă argument pentru ceea ce urmează. Unii au distins două specii de acest fel: una de acțiune, ca în *Pro Oppio*: „Pe cei ce nu i-a putut aduce, fără voia lor, în provincie, cum i-a putut reține acolo, fără voia lor"[2]?; alta de timp, ca în *Verrine*: „Dacă data de întîi ianuarie pune capăt unui edict al pretorului, pentru ce puterea edictului să nu intre în vigoare tot de la întîi ianuarie?"[3].
77. Ambele exemple sînt de așa natură încît dacă le inversezi își păstrează valoarea și în sens opus; de fapt, rezultă în mod necesar că cine nu a putut fi adus fără să vrea nu a putut fi
78. reținut fără să vrea. De asemenea, argumentele scoase din idei ce se confirmă reciproc (unii autori vor să vadă în ele un gen aparte și le numesc

---

[1] Vezi 5, 11.
[2] Opp., frg. A, 3, 2.
[3] *Verr.*, 1, 42, 109.

ἐκ τῶν πρὸς ἄλληλα[1] iar Cicero le numeşte „scoase din propuneri bazate pe acelaşi raţionament"[2]); eu le-aş pune fără ezitare printre concluziile necesare: „Dacă pentru rodieni este onorabil să dea în arendă dreptul de a percepe vamă, şi pentru Hermocreon e onorabil să-l ia în arendă". Sau: „Ceea ce este demn să înveţi de la alţii, este demn şi să înveţi pe
79. alţii". De aici provine frumoasa frază a lui Domitius Afer, redată altfel, dar cu acelaşi efect: „Eu am acuzat, voi aţi condamnat". Implică o consecinţă reciprocă şi argumentul care pornind din idei opuse ajunge la acelaşi rezultat; de exemplu: „Cine afirmă că lumea se naşte, declară prin însăşi această afirmaţie şi că va pieri, fiindcă tot ce se naşte piere".
80. Foarte asemănătoare acestora este argumentarea prin care se deduce efectul din cauză, sau invers — gen de argumentare numit „dedus din cauză"; concluzia se impune uneori cu necesitate, alteori în mod obişnuit, dar nu cu necesitate. La fel, un corp care se află în calea luminii face umbră şi umbra, oriunde se gă-
81. seşte, presupune un corp. Alte concluzii, cum am spus, sînt cele care nu se impun cu necesitate, fie raportate atît la cauză cît şi la efect, fie raportate la una din acestea: „Soarele înnegreşte; dar cine e înnegrit nu e neapărat înnegrit de soare". „Călătoria te umple de praf; dar nu orice călătorie te prăfuieşte şi nu oricine e plin de praf e prăfuit de

[1] Aristotel, *Retorica*, 2, 23, 2.
[2] *Inv.*, 1, 30, 46 şi 47.

călătorie[1]". [Deducţiile făcute cu necesitate sînt felul acesta: „Dacă înţelepciunea face pe oameni corecţi, oamenii corecţi în mod necesar sînt înţelepţi"; sau: „Omul corect are în mod necesar o conduită onorabilă; omul incorect are o conduită nedemnă"; şi „Cei care se poartă demn sînt corecţi, cei care se poartă nedemn sînt con-
82. sideraţi necorecţi"; „Exerciţiul în general face un corp robust; însă nu oricine e robust a făcut exerciţiu, şi nu oricine a făcut exerciţii, este şi robust". De asemenea: „Fiindcă curajul face să nu ne temem de moarte, nu trebuie socotit curajos oricine nu se teme de moarte; şi nu înseamnă că soarele este inutil oamenilor fiindcă le provoacă dureri de cap."

83. Argumente de felul celor următoare ţin, îndeosebi, de genul deliberativ: „Virtutea aduce glorie; trebuie deci urmată; dimpotrivă, voluptatea aduce faimă rea, deci trebuie ocolită." Însă, pe bună dreptate se recomandă să nu cauţi a porni de la cauza cea mai îndepărtată, ca Medeea:
84. „O, dacă zeii în codrii muntelui Pelion n-ar..."[2]. Ca şi cînd nenorocirea sau crima ei ar proveni din faptul că acolo a căzut la pămînt bîrna de brad. De asemenea Philoctet[3], către Paris: „Paris aducător de năpastă, dacă nu ai fi fost ce eşti, eu nu aş fi acum în această stare jalnică". Cine alege astfel cauzele, se poate întoarce în trecut pînă unde vrea.

---

[1] Exemplul cu soarele la Cic., *De or.*, 2, 60; cel cu praful în *Inv.*, 1, 47.

[2] Începutul unui pasaj din *Medeea* lui Ennius, adesea citat de Cicero; *Enni scen.*, 246, 5.

[3] Accius trag. Phil., v. 560 R.

85. Aş socoti ridicol să adaug la aceste argumente ceea ce retorii denumesc înrudire — *coniugatum* — dacă nu l-ar fi folosit Cicero[1]. Iată două exemple: „Cine săvîrşeşte o faptă dreaptă procedează drept". Fără îndoială, nu este nevoie de dovedire; sau: „E îngăduit să-ţi duci vitele la păscut fiindcă e un loc liber pentru păscut".

86. Argumentele amintite, scoase din cauze sau din efecte, sînt denumite de unii retori cu un termen străin: ἐκβάσεις — adică rezultante; căci şi aici se are în vedere ceea ce rezultă din fiecare lucru.

87. Se numesc argumente de alăturare sau de comparare argumentele care procedează de la mai mare la mai mic, de la mai mic la mai mare, de la egal la egal. Starea de fapt se confirmă prin ce este mai mare: „Dacă cineva comite un sacrilegiu, va comite şi un furt". Prin mai mic: „Cine minte uşor şi pe faţă, va jura strîmb". Prin fapte egale: „Cine primeşte bani pentru a judeca într-un anumit sens, va primi şi pentru
88. a depune mărturie mincinoasă". Punctul de drept se confirmă prin mai mare: „Dacă e permis să ucizi pe un adulter, e permis şi să-l biciuieşti". „Prin mai mic: „Dacă e permis să ucizi pe hoţul de noapte, de ce să nu fie permis a ucide pe un tîlhar la drumul mare?" Din egal: „Pedeapsa prescrisă de lege împotriva ucigaşului de tată este aceeaşi şi împotriva ucigaşului de mamă". Toate aceste argumente se efectuează prin silogisme.

---

[1] *Top.*, 3, 12.

89. Argumentele care urmează sînt mai utile în definiții și în calificări: „Dacă forța nu e un bine pentru corpuri, atunci sănătatea e și mai puțin. Dacă furtul e o crimă, sacrilegiul este una mai mare. Dacă abstinența e o virtute, este și stăpînirea de sine. Dacă lumea este condusă de o providență, și statul trebuie să aibă o guvernare. Dacă o casă nu poate fi construită fără un plan, cum poate fi un oraș întreg? Dacă trebuie să ai grijă de construcțiile navale,
90. trebuie să ai grijă și de arsenale.“ Eu, de fapt, m-aș mulțumi să mă folosesc de această formă ca de un gen, dar este divizat în specii. Căci se conchide pornind de la unul la mai multe (de aci argumentul: „Ce ai făcut o dată, poți face de mai multe ori“), de la parte la întreg, de la gen la specie, de la ceea ce conține — la conținut; de la mai greu la mai ușor, de la mai îndepărtat la mai apropiat și invers, prin aceeași
91. metodă. De fapt, este vorba de lucruri mai mari sau mai mici de aceeași valoare. Dacă le-am trece în revistă pe toate, diviziunea nu se va mai sfîrși, căci compararea dintre lucruri e infinită.
92. Lucrurile pot să fie mai plăcute, mai serioase, mai necesare, mai oneste, mai utile. Dar să nu mergem mai departe, pentru a nu cădea tocmai în vorbăria pe care vreau să o evit.

Și exemple pot fi aduse la nesfîrșit; dar mă rezum la foarte puține. Pornind de la mai mare, în *Pro Caecina*[1]; „Ceea ce tulbură oști înarmate, nu va părea în stare să fi tulburat o adunare de simpli cetățeni?“ De la mai ușor,

[1] *Caec.*, 15, 43.

în discursul contra lui Clodius şi Curio: „Vezi, tu ai fi putut deveni uşor demnitar, deoarece acela,
93. în faţa căruia te-ai retras, nu a devenit"[1]. Dintr-unul mai dificil[2]: „Vezi te rog, Tubero, că eu, care nu ezit să vorbesc de greşeala mea, am să îndrăznesc să vorbesc de a lui Ligarius"; şi, tot acolo: „Oare Ligarius să nu fie îndreptăţit să spere, cînd eu intervin pe lîngă tine chiar pentru un altul?"[3] Dintr-unul mai puţin important, în *Pro Caecina*: „Dacă pentru dovedirea violenţei ajunge să ştii că au existat nişte oameni înarmaţi, faptul că a căzut în mîinile lor, nu ajunge?"[4].

94. Deci, pentru a rezuma, se scot argumente din persoane, din cauze, din locuri, din timp, (care, am arătat, cuprinde trei momente: anterior, simultan, ulterior), din mijloace (în care am înglobat instrumentul), din mod (cu alte cuvinte din felul cum s-a săvîrşit fiecare faptă), din definiţie, gen, specie, din note diferenţiale, din caractere proprii, din eliminare, diviziune, origine, dezvoltare, concluzie, asemănări, deosebiri, contrarii, concluzii necesare, din cauze şi din efecte, din rezultate şi comparaţie, subîmpărţită în mai multe specii.

95. Se pare că trebuie să adăugăm faptul că se scot argumente nu numai din fapte recunoscute, dar chiar din ipoteze, ceea ce grecii numesc καθ' ὑπόθεσιν, şi că ipotezele pot fi deduse din

[1] Discurs pierdut, frg. A. 13, 7. M.
[2] *Lig.*, 3, 8.
[3] *Ibid.*, 10, 31.
[4] *Caec.*, 16, 45.

toate izvoarele amintite mai sus, fiindcă pot fi tot atîtea specii de argumente ipotetice, cîte
96. argumente reale. Căci, în cazul acesta, ipoteză înseamnă o afirmare care, dacă este adevărată, rezolvă chestiunea sau numai o ajută; apoi, poate însemna şi stabilirea unei identităţi între ceea ce spune şi problema în chestiune. Pentru ca tinerii care nu au ieşit încă din şcoală să mă înţeleagă mai uşor, voi începe cu exemple mai
97. pe măsura vîrstei lor. Legea spune: „Cine nu şi-a întreţinut părinţii să fie pus în lanţuri". Un om nu-şi întreţine părinţii şi totuşi se apără împotriva pedepsei cu închisoarea. El foloseşte ipoteza că ar fi soldat, că ar fi copil, sau că ar fi plecat dintr-un interes de stat. De asemenea se foloseşte următoarea ipoteză împotriva dreptului acordat vitejilor de a-şi alege recompensa:
98. că ar putea să devină tiran, sau să ceară dărîmarea templelor. Ipoteza are foarte mare putere împotriva literei legii. Cicero foloseşte astfel de ipoteze în *Pro Caecina*. „De unde m-ai fi alungat tu, sau sclavii tăi, sau intendentul tău. Dacă m-ar fi alungat numai vechilul tău . . . Dar
99. dacă nu ai alt sclav în afară de acela care m-a alungat . . . . "[1] şi foloseşte foarte multe ipoteze în acest discurs. Ipoteza are mare valoare şi pentru calificarea faptei: „Catilina şi ceata lui de scelerați, pe care i-a adus cu el, dacă ar putea judeca această afacere, ar condamna pe Murena"[2]. Sau pentru amplificare: „Dacă asta

[1] *Caec.*, 19, 55.
[2] *Mur.* 39, 83.

ți s-ar fi întîmplat la masă, în timpul obișnuitelor tale orgii"[1] și[2] „Dacă statul ar avea glas".

100. Cam acestea sînt izvoarele cunoscute din care provin, în general, dovezile. Prezentarea lor pe genuri nu e suficientă, deoarece fiecare din ele dă naștere la o bogăție infinită de argumente. De altă parte, firea lucrurilor nu îngăduie urmărirea fiecărei specii aparte. Cei care au încercat s-au izbit deodată de două
101. inconveniente: de a spune prea mult, fără ca totuși să spună totul. Așa se face că foarte mulți, odată prinși în aceste rețele de nedescurcat, pierd orice libertate de efort individual, chiar pe aceea pe care le-o putea oferi propria lor inteligență. Strînși parcă în lanțurile de neînfrînt ale regulilor și cu ochii numai la profesori, au
102. încetat să urmeze natura ca maestru. Într-adevăr, după cum nu e suficient să știi că toate dovezile se scot fie din categoria persoane, fie din categoria lucruri, deoarece acestea, la rîndul lor, se subîmpart în mai multe specii, tot așa, cine a învățat că argumentele se scot din împrejurări anterioare, simultane sau ulterioare, nu înseamnă, prin aceasta, că este pregătit să știe ce argument trebuie scos din
103. acestea, în fiecare cauză aparte, mai ales că cele mai multe dovezi sînt inerente însăși naturii cauzelor, așa încît nu oferă nimic comun cu altă cauză; și cele mai puternice sînt cele mai greu de descoperit, fiindcă cele obișnuite mai multor cauze ne sînt cunoscute din pre-

---

[1] Cic., *Phil.*, 2, 25, 63.
[2] *Cat.*, 1, 27.

cepte, iar cele specifice trebuie descoperite de noi.

104. Acest gen de argumente ar putea fi denumit pe bună dreptate „scos din circumstanțe" — fiindcă altfel nu putem reda grecescul περίστασῃ — sau „scos din ceea ce e propriu fiecărei cauze". Fie cazul preotului adulter care a voit să se salveze pe sine, prevalîndu-se de legea care îi permitea să salveze un vinovat. Ceea ce este propriu acestei controverse este să i se spună: „În acest caz tu nu ai salva numai un vinovat ci doi, fiindcă dacă tu ai fi scos din cauză nu ar mai putea fi ucisă nici complicea ta". De fapt acest argument e oferit de lege, care interzice uciderea femeii adultere,
105. fără a complicelui ei. La fel, în privința legii care dispune ca zarafii să plătească jumătate din suma pe care o datorează ei, dar să primească întreaga sumă creditată de ei. Un zaraf pretinde la alt zaraf întreaga datorie. Argumentul propriu afacerii și oferit de ea este tocmai prescripția adăugată în lege, care prevede că un zaraf își poate pretinde întreaga sumă; față de alții nu ar fi fost nevoie de lege, deoarece oricine are dreptul să-și pretindă întreaga sumă de la alții, nu însă și de la zarafi.
106. Astfel se ivesc multe considerente noi în orice fel de cauză, dar mai ales în problemele care se bazează pe vreun text, findcă adeseori există ambiguitate și cînd luăm în considerare cuvintele izolate și, mai mult chiar, cînd le luăm
107. în frază. Aceste considerente variază și mai mult cînd avem în vedere mai multe legi sau texte — fie că acestea sînt de acord, fie că nu —

cînd un fapt devine un fel de indiciu al altui fapt, iar un principiu de drept, al altui principiu de drept: „Nu ţi-am datorat bani; niciodată nu m-ai chemat în judecată; nu ai primit niciodată dobîndă; ne-am împrumutat reciproc“. „Cine nu a dat asistenţă la proces tatălui său acuzat de trădare să fie dezmoştenit“. Fiul neagă că ar fi pasibil de această penalitate pentru că tatăl său a fost achitat.
108. Ce aduce drept dovadă? O altă lege care spune: „Cel condamnat pentru trădare va fi exilat împreună cu apărătorul“. Cicero, în *Pro Cluentio*[1], zice că P. Popilius şi Tiberiu Gutta au fost condamnaţi nu pentru corupere de judecători ci pentru intrigi electorale. Ce dovadă aduce? Faptul că acuzatorii lor, care fuseseră ei înşişi condamnaţi pentru intrigi electorale, au fost reabilitaţi, conform legii, după victoria obţinută în proces.
109. De altfel, nu trebuie să avem mai puţină grijă în alegerea argumentelor decît în modul de a le prezenta; tocmai în aceasta constă puterea invenţiunii, care dacă nu este cea mai de seamă, este desigur prima. Căci, după cum sînt fără folos săgeţile pentru cine nu ştie ce să ţintească, la fel sînt argumentele
110. dacă nu prevezi la ce să le foloseşti. E ceva ce nu se învaţă din tratate de retorică; de aceea dintre mai mulţi oratori, deşi au primit aceeaşi învăţătură şi folosesc argumente de acelaşi gen, unul va găsi mai multe argumente decît altul. Să dăm ca exemplu controversa urmă-

[1] *Cluent.*, 36, 98.

toare, care pune probleme cu totul aparte:
111. „Alexandru, la distrugerea Tebei, găseşte un act care dovedea că tebanii au împrumutat pe tesalieni cu o sută de talanţi. Alexandru iartă datoria tesalienilor, fiindcă primise ajutorul lor militar. Mai tîrziu, tebanii, reveniţi la starea lor anterioară datorită lui Cassander, reclamă de la tesalieni suma. Procesul are loc în faţa amfictioniilor[1]". Este fapt constatat că tebanii au dat cu împrumut suta de talanţi
112. şi că ei nu au primit-o înapoi. Întreg procesul se desfăşoară asupra iertării datoriei făcută de Alexandru tesalienilor. Este constatat şi faptul că Alexandru nu a dat bani tesalienilor; se cercetează, deci, dacă ceea ce le-a acordat Alexandru echivalează cu înapoierea împru-
113. mutului. La ce va folosi sursa de argumente, dacă nu voi vedea mai întîi că donaţia lui Alexandru este nulă, că nu a putut dona, că nu a fost o donaţie?

Începutul acţiunii este uşor şi favorabil pentru tebanii care reclamă pe temei de drept ceea ce li s-a luat prin violenţă. Dar de aci se naşte o chestiune dificilă şi aprigă referitoare la dreptul războiului, deoarece tesalienii spun că pe acest drept se bazează statele, popoarele, hotarele neamurilor şi ale oraşelor.
114. Pentru respingerea acestui argument trebuie găsit prin ce anume cazul de faţă se deosebeşte de cazul altor bunuri ajunse în stăpînirea

[1] *Amphictyonia* — în Grecia antică, asociaţie (cu caracter politic şi religios) de state, grupate în jurul unui sanctuar, de exemplu *Amfictionia de la Delphi* sau *Delos*.

învingătorului şi dificultatea nu stă în dovadă, cît în felul cum o prezentăm. Să spunem mai întîi: într-o chestiune care poate fi adusă în fața tribunalului, dreptul războiului nu are valoare şi bunurile răpite prin arme nu pot fi reținute decît prin arme. Aşadar, unde armele au cuvîntul, nu poate exista judecător;
115. unde intervine un judecător, armele nu au valoare. Iată ce trebuie găsit, pentru a susține apoi, prin argumente, că prizonierii de război, reîntorşi în patrie sînt liberi, fiindcă bunurile cîştigate prin război nu pot rămîne în posesiune decît prin aceeaşi forță. Acestei cauze îi este particular şi faptul că judecă amficționiile; căci, în aceleaşi probleme, alta e metoda de judecat înaintea centumvirilor, alta în fața unui arbitru.
116. În al doilea rînd, vom spune că un drept[1] nu a putut fi donat de învingător, fiindcă biruitorului nu-i aparține decît ce se poate stăpîni în mod fizic; or, dreptul fiind incorporal, nu poate fi prins cu mîna [2]. E mai greu să descoperi acest principiu decît, o dată descoperit, să-l dezvolți prin argumente, după cum e mai greu să spui că condiția moştenitorului diferă de a învingătorului, deoarece dreptul
117. trece la unul iar proprietatea la celălalt. Apoi, specific subiectului de față e faptul că o creanță publică nu a putut trece asupra învingătorului, fiindcă ceea ce un popor a dat cu împrumut constituie o datorie față de toți cetățenii şi cît timp va fi în viață fie şi unul singur, indi-

[1] Dreptul de a nu plăti.
[2] Sau cu forța.

118. ferent care, acela este creditorul întregii sume; tebanii, însă, nu toţi au fost în puterea lui Alexandru. Acest punct nu trebuie susţinut prin idei din afară, care dau tărie argumentului, ci se impune prin el însuşi. În al treilea rînd. se impune, mai întîi, un argument mai banal, că dreptul nu rezidă în contract; deci poate fi apărat prin numeroase argumente. Trebuie pusă la îndoială însăşi intenţia lui Alexandru, dacă el a vrut să răsplătească sau să înşele pe tesalieni. Apoi mai e ceva specific subiectului şi care introduce aproape o nouă controversă: presupunerea că tebanii, chiar dacă şi-au pierdut dreptul, l-ar fi recîştigat o dată cu refacerea lor. Aci se cercetează şi ce propune Cassander; dar, în faţa amficţioniilor, dezvoltările chestiunilor de echitate sînt cele mai importante.

119. Spun acestea nu pentru că aş considera inutilă cunoaşterea izvoarelor din care se scot argumentele (altfel nici nu le-aş fi tratat), ci pentru că aceia care le cunosc să nu se creadă — în caz că neglijează restul — perfecţi şi ajunşi la culmea artei. De asemenea vreau să înţeleagă că, dacă nu se vor trudi să cunoască şi celelalte laturi ale artei retorice la care mă voi referi în curînd, ei îşi vor însuşi,
120. ca să zic aşa, o ştiinţă mută. De fapt, nu prin publicare de tratate de retorică s-a ajuns la descoperirea argumentelor, ci toate au fost practicate înainte de a deveni precepte; autorii de tratate au publicat ulterior rezultatul observaţiilor lor. Dovadă e faptul că folosesc exemple anterioare lor, că le iau de la oratori, că ei înşişi nu găsesc nimic nou, care să nu fi

121. fost spus. Aşadar, adevăraţii autori de tratate
retorice sînt cei care au pronunţat discursuri.
Dar trebuie să fim recunoscători şi acelora
care ne-au scutit de trudă; căci ceea ce anticii
au descoperit succesiv datorită talentului lor, noi
nu mai trebuie să căutăm şi avem totul grupat.
Dar atît nu este suficient, aşa cum nu este
suficientă învăţarea teoretică a gimnasticii:
căci corpul trebuie ajutat de exerciţiu, cumpătare, felul hranei şi, înainte de toate, de dispoziţii naturale; şi invers: toate aceste condiţii
ar fi insuficiente fără ajutorul artei.
122. Tinerii care studiază elocinţa trebuie să ştie,
de asemenea, că nu în toate cauzele pot găsi
toate formele de argumente pe care le-am indicat şi că, dacă au un subiect de tratat, nu trebuie să examineze fiecare specie de argument
în parte nici, ca să zic aşa, să bată din poartă
în poartă, pentru a vedea dacă nu cumva,
din întîmplare, vreun autor îi oferă argumentarea pe care vrea să o facă; aşa s-ar putea
proceda în timpul studiilor şi cît timp sînt încă
123. lipsiţi de experienţă. Într-adevăr, o astfel de
situaţie ar întîrzia nemaipomenit vorbirea, dacă
totdeauna ar fi necesar să încercăm fiecare
argument în parte şi dacă din astfel de încercări
am vedea ce se potriveşte şi ce convine cauzei.
Cred că această cale ar constitui o piedică
chiar, afară de cazul cînd o înclinare firească
a minţii noastre şi o abilitate cîştigată prin
studiu nu ne-ar duce direct la argumentele care
124. convin cauzei respective. Un cîntec cîştigă
mult dacă este acompaniat de un instrument
cu coarde; totuşi, dacă mîna, prea înceată,

ar ezita şi ar încerca fiecare coardă pînă ce ar găsi coarda potrivită fiecărui ton, ar fi mai potrivit să se mulţumească cu ceea ce îi oferă farmecul simplu şi natural al vocii. Tot aşa, elocinţa trebuie să meargă mînă în mînă cu cunoştinţele teoretice întocmai ca vocea ală-
125. turi de chitară. Dar această îndemînare se realizează printr-un îndelungat exerciţiu. După cum mîna artiştilor îndemînatici — chiar cînd ei privesc în altă parte — alunecă din obişnuinţă pe tonurile grave, acute sau medii ale coardelor, tot aşa varietatea şi bogăţia argumentelor să nu întîrzie cugetarea oratorului ci, ca să zic aşa, să i se ofere şi să-i iasă în cale. După cum literele şi silabele nu pretind din partea noastră, cînd scriem, un efort mintal, tot aşa argumentele să se prezinte oarecum de la sine în discurs.

CAPITOLUL XI

Despre exemple

1. Al treilea fel de dovezi, care sînt aduse din afara retoricii pentru a susţine cauza, e cel denumit de greci παράδειγμα (exemplu); acest termen ei îl folosesc, în general, pentru denumirea oricărei asemănări şi, în mod special, pentru denumirea asemănărilor care se sprijină pe autoritatea faptelor. Ai noştri, aproape toţi, au preferat termenul *similitudo* (asemănare) care are corespondent în grecescul παραβολή
2. în timp ce pe παράδειγμα îl redau prin *exemplum*, deşi ultimul implică comparaţia, iar primul exemplul. Eu, pentru facilitarea expu-

nerii, consider că ambii termeni corespund gre-
cescului παράδειγμα şi, în ce mă priveşte per-
sonal, mă voi servi de termenul *exemplum*. Şi
nu mă tem că par a fi în contradicţie cu Cicero,
deşi el distinge comparaţia (*collatio*) de exemplu[1].
Căci tot Cicero împarte întreaga argumentare
în două grupe, inductivă şi deductivă, aşa cum
majoritatea grecilor au împărţit-o în παραδείγ
ματα şi ἐπιχειρήματα interpretînd παράδειγμα
prin ῥητορικὴ ἔπαγωγή (inducţiune retorică).
3. Într-adevăr, raţionamentul folosit în gene-
ral de Socrate consta în metoda următoare:
după ce punea mai multe întrebări, pe care
adversarul în mod necesar le admitea, ajun-
gea, în urmă, la concluzia că şi punctul contro-
versat trebuie admis, fiind analog cu cele ad-
4. mise înainte. Să luăm ca exemplu întrebarea
următoare: „Care este fructul cel mai nobil?
Nu e oare cel mai bun?"; se va cădea de acord.
Se continuă: „Care este calul cel mai nobil?
Nu cel mai bun?". Se pun apoi şi alte întrebări
similare. În cele din urmă se pune întrebarea
la care ţinteau întrebările anterioare. „Atunci,
5. între oameni, cel mai nobil nu este cel mai
bun?" Adversarul va trebui să recunoască.
Acest raţionament este foarte eficace în inte-
rogarea martorilor. Într-un discurs continuu
folosirea lui variază: de fapt, sau oratorul îşi
răspunde sieşi, sau ceea ce, în examinarea mar-
torilor, are forma de întrebare, aici, de obicei,
constituie o concluzie. „Care este fructul cel
mai nobil? Socot că cel mai bun. Dar calul?

[1] *Inv.*, 1, 30, 49.

Cel mai iute. Tot aşa, dintre oameni, cel mai bun este acela care se va distinge nu prin strălucirea originii sale, ci prin virtute."

Prin urmare, toate argumentele scoase din acest gen de dovezi se referă la lucruri similare, deosebite sau opuse. Similitudinea este folosită uneori şi pentru ornarea discursului. Dar acest punct va fi tratat cînd o va cere subiec-
6. tul [1]; acum mă voi ocupa de argumentele referitoare la dovedire. Printre argumentele de acest gen, cel mai puternic este cel numit în sens propriu exemplu, adică evocarea unui fapt istoric, sau admis ca atare, util pentru a convinge. Aşadar, trebuie să examinăm dacă similitudinea este totală sau parţială, pentru a o utiliza în toate punctele sau în cele care ne vor
7. fi utile. Este similitudine în: „Saturninus a fost asasinat pe bună dreptate ca şi Grachii" [2]; deosebire în: „Brutus şi-a ucis fiii care uneltea trădarea; Manlius a pedepsit cu moartea vitejia fiului său". Există o opoziţie în: „Marcellus a restituit siracuzanilor, duşmanii noştri, operele de artă; Verres li le-a răpit aliaţilor noştri" [3]. Această grupare serveşte la dovedirea prin argumente a ceea ce trebuie atît lăudat,
8. cît şi acuzat. Şi pentru ceea ce se referă la viitor este utilă citarea de exemple. De pildă, cînd se spune că Dionysius caută gardă personală, pentru ca, sprijinit de armele acesteia, să pună mîna pe tiranie, se poate aduce ca exemplu faptul că Pisistrate a ajuns la putere în acelaşi fel.

---

[1] 8, 3, 72 şi urm.
[2] Exemplul se găseşte în *Ad. Her.*, 4, 67.
[3] Cic., *Verr.*, 4, 55, 123.

9. Uneori deci, exemplele sînt comparabile din toate punctele — cum este acesta din urmă — alteori se argumentează de la mai mare la mai mic, sau de la mai mic la mai mare: „Au fost dărîmate cetăți, din cauza încălcării drepturilor căsătoriei; ce pedeapsă merită un adulter? Nişte cîntăreți din flaut, cînd au plecat din Roma, au fost rechemaţi în mod oficial; cu atît mai mult trebuie rechemaţi din exil conducătorii de seamă ai statului şi care au binemeritat de la republică, dacă au fost alungaţi din invidie!" Pentru exhoraţie sînt deosebit de eficace exemplele luate din situaţii
10. inegale. Curajul e mai vrednic de admirat la o femeie decît la un bărbat. Deci, dacă voim să determinăm pe cineva la o faptă îndrăzneaţă, Horatius sau Torquatus vor impresiona mai puţin decît femeia care a ucis pe Pyrrhus cu mîna ei; şi pentru curajul de a muri, Cato şi Scipio impresionează mai puţin decît Lucreţia [1]; aici este un argument pornind de la mai mare la mai mic.

11. Să dăm, acum, cîte un exemplu de fiecare gen de argumente din Cicero (căci de unde am lua mai bune?). Un exemplu de similitudine, din *Pro Murena*: „Într-adevăr, mie însumi mi s-a întîmplat să concurez cu doi patricieni; unul, complet lipsit de caracter şi de o îndrăzneală fără margini, celălalt, omul cel mai cin-
12. stit şi mai onest; totuşi, pe Catilina l-am învins prin demnitate, pe Galba prin credit" [2]. De

[1] Cf. T. Liv., 9, 10.
[2] *Mur.*, 8, 17.

la mai mare la mai mic în *Pro Milone*: „Ei spun că nu are drept să vadă lumina cine mărturisește că a ucis un om. Dar în care oraș, în sfîrșit, ce nebuni susțin această teză? Ei da! în orașul care a văzut primul proces de condamnare la moarte, acela al lui M. Horatius, neînfricatul om care, cînd cetatea nu era încă liberă [1], a fost achitat de adunarea poporului roman, măcar că a mărturisit că și-a ucis sora cu mîna lui“ [2]. Un exemplu de la mai mic la mai mare: „Am ucis, da! am ucis, dar nu pe Spurius Maelius, care, coborînd prețul grîului și cheltuind averea părintească, părea că vrea să-și atragă prea mult plebea și a fost bănuit că țintește să ajungă rege . . .“ etc, „ci pe acela (într-adevăr, el ar îndrăzni să spună, pentru că și-a eliberat patria din pericol) al cărui nerușinat adulter comis pe paturile rezervate icoanelor zeilor . . .“ etc. — și așa mai departe, cum spune în întreaga dezvoltare împotriva lui Clodius [3].

13. Deosebirea se face pe mai multe căi: ea se scoate din gen, mod, timp, loc etc., mijloace întrebuințate aproape toate de Cicero pentru a anihila aprecierile anterioare care păreau că vizează pe Cluentius [4]. Printr-un exemplu contrar [5], el răstoarnă nota cenzo-

---

[1] Este vorba de P. Horatius care și-a ucis sora după lupta cu cei trei curiați; cetatea liberă: republica.
[2] *Mil.*, 3, 7.
[3] *Mil.*, 27, 72.
[4] *Cluent.*, 32 și urm.
[5] *Ibid.*, 48; 134.

rului: laudă pe Scipio Africanul[1] care, în calitate de cenzor, a permis unui cavaler să-şi menţină calul[2], deşi Scipio îi reproşase în mod public că a jurat strîmb şi cu bună ştiinţă, şi a promis că va depune mărturie dacă faptul ar fi contestat; dar nimeni nu l-a acuzat. Întrucît pasajul respectiv este prea lung, nu
14. l-am reprodus. La Vergiliu[3] există, însă, un exemplu scurt de contrariu: „Însă vestitul Achile din care spui, mințind, că te tragi, nu aşa s-a purtat cu Priam, duşmanul său . . . "
15. Din faptele petrecute, unele vor fi redate în întregime; aşa procedează Cicero, în *Pro Milone*: „Un tribun militar din armata lui C. Marius, rudă cu acest general, a atentat la pudoarea unui ostaş; ostaşul, atacat, l-a ucis; acest tînăr demn a preferat, de fapt, să se expună primejdiei decît să suporte ruşinea; şi Marius, omul acesta minunat, l-a salvat
16. din primejdie, iertîndu-i crima"[4]. —Alteori va ajunge simpla concluzie; aşa face acelaşi orator, pentru acelaşi acuzat: „Ar fi fost imposibil ca faimosul Ahala Spurius, P. Nasica, L. Opimius, sau chiar senatul din timpul consulatului meu să nu fi fost acuzaţi de crimă, dacă osîndirea la moarte a criminalilor nu ar

[1] *P. Cornelius Scipio Africanus Minor Numantinus* — cuceritorul Africei (al Cartaginii) şi al Numantiei, care urma conduita severă a lui Cato Maior; în 142 i.e.n., fiind ales cenzor, a avut aceeaşi atitudine necruţătoare împotriva luxului, glorificînd virtuţile strămoşeşti.

[2] Dacă-i lua calul ar fi însemnat să-l excludă din ordinul ecvestru.

[3] *Aen.*, 2, 539—540.

[4] *Mil.*, 4, 9.

fi îngăduită"[1]. Aceste apropieri istorice vor fi prezentate mai în detaliu sau mai pe scurt după cît sînt mai mult sau mai puțin cunoscute, sau după cum o va pretinde utilitatea cauzei sau cerințele estetice.

17. În același fel se procedează cu exemplele luate din povestirile poetice; să reținem, însă, că ele au mai puțină forță doveditoare. Cum
18. trebuie utilizate, ne-o arată același neîntrecut scriitor și maestru al elocinței. Într-adevăr, în același discurs vom găsi un exemplu și de acest fel[2]. „Așadar, judecători, nu fără motiv oamenii cei mai învățați ne-au transmis, prin povestiri imaginare, că cine și-a ucis mama pentru a-și răzbuna tatăl, chiar dacă părerile oamenilor diferă, este achitat nu numai prin sentința unui zeu, ci prin sentința celei mai
19. înțelepte dintre divinități." De asemenea, binecunoscutele fabule, atribuite în genere lui Esop, chiar dacă nu este el autorul (căci pare să le fi inventat Hesiod), impresionează sufletele, îndeosebi pe cele simple și naive, care înclină spre ficțiune și care, încîntate, dau ușor crezare povestirilor ce le farmecă. Căci știu că Menenius Agrippa a împăcat plebea cu senatul povestind vechea fabulă despre membrele corpului omenesc care s-au certat cu stomacul.
20. Horațiu însuși a folosit un exemplu de acest fel într-un poem; dovadă sînt versurile: „Așa spuse vulpea cea șireată leului bolnav."[3] Grecii

[1] *Ibid.*, 3, 8.
[2] *Ibid.*, 3, 8.
[3] Hor., *Ep.*, 1, 1, 73.

le numesc αἶνος (apolog) şi povestiri esopice sau libyce — după cum am spus; la noi, unii le numesc *apologatio*, termen care de altfel
21. nu a intrat în uz. Apropiat de fabulă este proverbul, numit în greacă [παροιμία — un fel de fabulă mai scurtă şi prezentată sub forma de alegorie: „Nu nouă ni se cade greul, zise; boul duce povara“ [1].
22. Similitudinea produce cam acelaşi efect ca exemplul, îndeosebi cînd asemănarea e scoasă din fapte aproximativ egale fără nici un amestec de metafore: „După cum cei care obişnuiesc, în Cîmpul lui Marte, să-şi vîndă voturile, sînt, îndeobşte, adversarii cei mai înverşunaţi ai candidaţilor pe care îi bănuiesc că şi-au economisit banii, tot aşa judecătorii de felul acesta veniseră, atunci, porniţi împotriva acuzatului“[2].
23. Într-adevăr παραβολή (compararea), pe care Cicero o denumeşte *collatio*[3], porneşte de obicei de mai departe. Şi nu se rezumă la apropierea acţiunilor similare dintre oameni; astfel Cicero în *Pro Murena* spune: „Marinarii care intră în port din largul mării povestesc de obicei în detaliu marinarilor gata de plecare în larg despre furtuni, piraţi şi localităţi, fiindcă natura ne-a făcut binevoitori cu cine are de înfruntat aceleaşi primejdii prin care am trecut şi noi; cu atît mai multă tragere de inimă trebuie să arăt eu, care, abia scăpat dintr-o mare furtună, văd pămîntul, faţă de acest om pe

[1] Cic., *Att.*, 5, 15, 3.
[2] *Cluent.*, 27, 75.
[3] *Ad. Her.*, 4, 59 şi 60 şi *De. or.*, 3, 265.

care-l văd că are de înfruntat cele mai mari vijelii“ [1]. Însă asemănări de felul acesta se pot scoate, uneori, şi de la fiinţele necuvîntătoare, sau chiar de la obiectele neînsufleţite.

24. Şi, fiindcă similitudinile pot oferi aspecte diferite, conform unghiului din care sînt privite, trebuie să atragem atenţia că, în discurs, genul denumit de greci εἰκών prin care se redă imaginea lucrurilor sau persoanelor (de exemplu, la Cassius: „Cine este omul acesta care se schimonoseşte ca un bătrîn bolnav de podagră?“[2]) este mai rar întrebuinţat decît comparaţiile care servesc la dovedire. De exemplu, dacă spui că sufletul trebuie cultivat, poţi folosi comparaţia cu pămîntul care, neîngrijit, dă spini şi mărăcini, dar cultivat dă roade. Sau, dacă îndemni pe cineva să participe la treburile statului, arăţi că albinele şi furnicile, deşi fiinţe necuvîntătoare şi chiar
25. mici, muncesc pentru interesul obştesc. Cicero foloseşte o comparaţie de genul acesta cînd spune: „Precum un trup lipsit de minte, la fel un stat lipsit de legi nu se poate servi de părţile sale, care sînt, cum sînt nervii, sîngele şi membrele lui“ [3]. Dacă în *Pro Cluentio* a folosit asemănarea cu corpul omenesc, în *Pro Cornelio* [4] a folosit asemănarea cu caii, iar în *Pro Archia* [5], cu stîncile.

---

[1] *Mur.*, 2, 4.
[2] *Comic. Rom.*, *Tog.*, frg. 4, p. 266 R.
[3] *Cluent.*, 53, 146.
[4] *Corn.*, frg. A. 8, inc. 2.
[5] *Arch.*, 8, 19.

26. Asemănări de felul celei care urmează sînt — cum am spus — mai apropiate de noi. „Vîslaşii fără cîrmaci, ostaşii fără general nu pot nimic."

Adeseori, însă, la prima vedere, asemănările înşeală; de aceea trebuie folosite cu prudenţă. Într-adevăr, dacă o corabie nouă e mai utilă decît una veche, nu la fel stau lucrurile cu prietenia; dacă merită laudă femeia care dăruieşte cu generozitate bani, nu merită şi aceea care îşi dăruieşte corpul. În aceste exemple, termenii „vechi" şi „darnic" au o valoare cu totul diferită cînd se referă la bani sau la pudoare, la corabie sau la prietenie.
27. Deci, mai ales în acest fel de asemănări, cercetăm dacă apropierea se face pe temei real. Chiar în întrebările socratice, amintite ceva mai înainte[1], trebuie să evităm răspunsul imprudent. La Eschine socraticul, a răspuns greşit Aspasia, soţia lui Xenofon. Pasajul este tradus
28. de Cicero astfel: „Spune-mi, te rog, soţie a lui Xenofon, dacă vecina ta ar avea aur de mai bună calitate decît ai tu, l-ai prefera pe acela sau pe al tău? — Pe acela, zise ea. — Şi dacă ar avea rochii şi alte găteli femeieşti mai de preţ decît ai tu, le-ai prefera pe ale tale sau pe ale ei? Ea răspunse: — Pe ale ei, de bună seamă. — Spune-mi, continuă, dacă vecina ta ar avea un bărbat mai bun decît ai tu, ai prefera pe bărbatul tău sau pe al ei?"[2]
29. Aici femeia a roşit, pe bună dreptate; de fapt,

[1] 5, 11, 3.
[2] *Inv.*, 1, 31, 51.

răspunsese rău că preferă aurul străin aurului său, căci este o faptă necinstită. Dimpotrivă, dacă ar fi răspuns că ar prefera ca aurul ei să fie ca al vecinei, ar fi putut răspunde cuviincios că preferă ca bărbatul ei să semene cu acela care e mai bun decît al ei.

30. Ştiu că unii retori, dintr-un scrupul exagerat de exactitate, au disecat specia aceasta în părţi foarte mărunte. Astfel susţin ei că există şi ceva „mai puţin asemenea" — cum este maimuţa faţă de om, schiţa în marmoră faţă de model—sau ceva „mai asemănător", ca în cunoscuta zicală că „Un ou nu este întocmai asemenea altui ou". De altă parte, ei susţin că în obiectele deosebite există oarecare asemăna-
31. re: de pildă, furnica şi elefantul sînt de acelaşi gen, fiindcă ambele sînt fiinţe. În lucrurile asemănătoare văd o anumită deosebire (de pildă între cîini şi căţei, capre şi iezi — căci diferă prin vîrstă). În ce priveşte contrariile, ei disting: „ceea ce se opune" — de exemplu noaptea şi ziua, sau „ceea ce dăunează"—de exemplu apa rece la febră, „ceea ce este contradictoriu" cum e adevărul şi minciuna, sau „negativ", de pildă „ce este dur" faţă „de ce nu este dur". Nu văd însă ce interes pot prezenta aceste subdiviziuni pentru subiectul de faţă.

32. Mai curînd trebuie notat că, în chestiunile de drept, argumentele se scot din: situaţii similare, de exemplu, Cicero în *Topice:* „Cine are o casă în uzufruct, dacă s-a dărîmat casa, acela nu e obligat să o restituie moştenitorului, fiindcă n-ar înapoia nici pe sclavul care ar fi

decedat"[1]; din contrarii: „Nimic nu se opune ca o căsătorie să fie legală, dacă părţile consimt, chiar de nu există acte semnate[2]; într-adevăr, semnarea unor acte nu va servi la nimic dacă
33. se constată că n-a existat consimţămînt"; din fapte deosebite — de exemplu argumentul folosit de Cicero în *Pro Caecina*: „Dacă cineva m-ar sili, cu arma în mînă, să ies din casă, aş avea temei să-l dau în judecată; iar dacă cineva m-ar opri să intru, nu"[3].

34. Unii retori au separat analogia de similitudine; eu socot că se înglobează în acelaşi gen. Căci „cum este unu faţă de zece, aşa este zece faţă de o sută" este fără îndoială o similitudine, întocmai ca atunci cînd spui că „un cetăţean rău este ca un duşman". Trebuie adăugat că se merge de obicei şi mai departe cu argumentele de genul acesta: „Dacă pentru o stăpînă este ruşinos să întreţină relaţii cu sclavul ei, e ruşinos şi pentru un stăpîn să întreţină relaţii cu sclava lui. Dacă pentru
35. fiinţele necuvîntătoare plăcerea constituie un scop, la fel e şi pentru om." O astfel de argumentare poate fi respinsă foarte uşor printr-o argumentare bazată pe deosebiri: „Nu este acelaşi lucru un stăpîn care întreţine relaţii cu o sclavă ca o stăpînă care are amant pe sclavul ei. Dacă pentru necuvîntătoarea plăcerea constituie un scop, nu înseamnă că este

[1] *Top.*, 3, 15.
[2] Semnarea părţilor atesta validitatea actului.
[3] *Caec.*, 12, 34.

la fel şi pentru fiinţele raţionale." Ba chiar prin contrarii: „Fiindcă este ceva caracteristic pentru necuvîntătoare, nu şi pentru cele dotate cu raţiune".

36. Ca argument adus din afară în sprijinul cauzei se va adăuga şi autoritatea celui care şi-a exprimat părerea. Grecii denumesc aceste dovezi κρίσεις. Retorii, care urmează pe greci, le numesc *iudicia* sau *iudicationes*. Aceşti termeni nu trebuie înţeleşi în sensul de cazuri asupra cărora există vreo decizie a justiţiei (căci acelea, de fapt, intră în grupul exemplelor), ci ceea ce poate fi privit ca exprimînd opinia ginţilor, popoarelor, înţelepţilor, cetă-
37. ţenilor de vază, sau a poeţilor vestiţi. Chiar credinţele răspîndite în popor şi în general admise nu vor fi fără folos. Căci ele sînt, am zice, nişte mărturii chiar mai puternice, fiindcă nu au fost pregătite în vederea cauzei, ci le-au spus sau le-au creat minţi scutite de ură sau de părtinire, fiindcă le păreau că sînt sau
38. foarte demne, sau foarte adevărate. Şi, într-adevăr, cînd vorbesc despre necazurile vieţii, nu mă va sprijini, oare, credinţa acelor neamuri care însoţesc pe nou-născuţi cu bocete, iar pe cei morţi cu veselie?[1] Sau, dacă voi solicita judecătorului îndurare, nu mă voi servi de faptul că cea mai înţeleaptă cetate, Atena, a înţeles îndurarea nu ca pe un sentiment, ci ca
39. pe o divinitate? Apoi, cunoscutele învăţături

[1] Cf. Herodot, 5, 4.

ale celor şapte înţelepţi[1] nu le considerăm adevărate legi pentru viaţă? Dacă o femeie adulteră ar fi acuzată de otrăvire, nu am găsi de cuviinţă că trebuie condamnată, dacă ne referim la părerea lui M. Cato, care a spus că nu există femeie adulteră care să nu fie otrăvitoare? [2]

De fapt, reflecţii de ale poeţilor abundă
nu numai în discursuri, ci şi în cărţile filozo-
filor; aceştia, deşi consideră totul inferior învă-
ţăturilor şi scrierilor lor, nu au găsit nedemn
40. să apeleze la autoritatea multor versuri. De
altfel, constituie un exemplu strălucit faptul
că megarienii în disputa lor pentru Salamina
au fost învinşi de către atenieni datorită unui
vers din Homer[3] (care, totuşi, nu se găseşte
în toate ediţiile) în care se spune că Ajax şi-a
41. unit corăbiile cu ale atenienilor. Şi prover-
bele culese din gura poporului, tocmai pentru
că sînt anonime, devin un fel de bun al tutu-
rora; de exemplu: „Unde sînt prieteni, acolo
e bogăţie", „Conştiinţa face cît o mie de mar-
tori". Sau, la Cicero: „Cum zice un vechi
proverb: « Spune-mi cu cine te însoţeşti şi
ţi-oi spune cine eşti »" [4]; de fapt, ele nu ar fi
putut dura veşnic dacă nu ar fi părut tuturora
adevărate.

---

[1] Cei şapte înţelepţi ai antichităţii erau Psittacus din Lesbos, Solon, Cleobul din Rhodos, Periander din Corint, Chilon din Sparta, Thales din Milet şi Bios din Priene.

[2] *Orat.*, frg. inc. 6, Iord.

[3] *Il.*, 2, 558.

[4] Cato maior, 3, 7.

42. Unii retori adaugă acestui grup, şi chiar pe prim plan, autoritatea zeilor, manifestată prin răspunsurile oracolelor. Iată un exemplu: „Socrate este omul cel mai înţelept". Cazul este rar, totuşi este util. Cicero o foloseşte în cartea referitoare la răspunsurile haruspiciilor şi în discursul împotriva lui Catilina cînd arată poporului statuia lui Iupiter aşezată în vîrful unei coloane [1]. De asemenea, în *Pro Ligario*, cînd mărturiseşte superioritatea cauzei lui C. Caesar, fiindcă aşa au judecat zeii [2]. Cînd acestea sînt proprii cauzei, se numesc „mărturii divine"; cînd sînt luate din altă parte — „argumente".

43. Cîteodată folosim cîte un cuvînt sau un act al judecătorului, al adversarului sau al avocatului părţii adverse pentru a inspira încredere în cele ce expunem. De aceea unii retori considerau exemplele şi autorităţile amintite printre probele independente de retorică, sub motiv că oratorul nu le creează el, ci le
44. primeşte de la alţii. Acest punct are foarte mare importanţă: martorul, ancheta şi celelalte mijloace similare decid asupra cauzei înseşi în discuţie; dimpotrivă, mijloacele aduse din afară cauzei nu au nici o valoare în ele înseşi, dacă talentul oratorului nu le pune inteligent în folosul dezbaterii respective.

[1] Cic., *Cat.*, 3, 9, 21.
[2] Cic., *Lig.*, 6, 19.

CAPITOLUL XII

Despre folosirea argumentelor

1. Cam acestea sînt informațiile referitoare
la dovedire, pe care le-am obținut fie de la
alți autori, fie din experiența mea proprie.
Nu pretind că sînt singurele; dimpotrivă, în-
demn să se caute și admit că pot fi găsite și
alte argumente; totuși, ceea ce se va mai putea
adăuga nu va diferi mult de cele de față. Acum
voi expune, pe scurt, cum trebuie folosite
argumentele.
2. Este o regulă aproape general admisă că
argumentul trebuie să aibă o certitudine recu-
noscută[1]; căci cum pot fi dovedite niște fapte
nesigure prin altele tot nesigure? Totuși, une-
ori, anumite fapte invocate pentru dovedirea
altui fapt trebuie ele însele dovedite: „Ți-ai
omorît bărbatul, fiindcă erai adulteră". Mai
întîi trebuie dovedit adulterul pentru ca, în
momentul cînd acesta devine un fapt cert,
să poată servi de argument pentru faptul incert.
„Săgeata ta a fost găsită în corpul celui asa-
sinat." Acuzatul neagă că săgeata îi aparține;
pentru ca afirmația noastră să ne servească
3. de probă, trebuie dovedită. Aici trebuie să
atragem atenția că nu există argumente mai
tari decît cele care, prin dovedire, au devenit
sigure din nesigure: „Omorul a fost comis de
tine, căci ai avut îmbrăcămintea plină de sînge".
Argumentul apasă mai puțin greu, cînd acu-

---

[1] Cf. Cic., *Inv.*, 1, 53.

zatul recunoaşte, decît atunci cînd, dacă neagă, e dovedit mincinos. Căci, dacă recunoaşte, îmbrăcămintea a putut fi plină de sînge şi din alte cauze; dacă neagă, el face din aceasta punctul capital al procesului şi, dacă va fi învins, se năruie tot restul. Într-adevăr, lasă impresia că nu ar fi minţit dacă nu ar fi fost convins că nu putea justifica faptul, dacă l-ar fi recunoscut.

4. Trebuie să insistăm asupra fiecăruia din
argumentele cele mai puternice; cele mai slabe
trebuie prezentate grupate. Aceasta, fiindcă
cele puternice prin ele însele nu trebuie să
întunece unele prezenţa altora, ci să apară
5. fiecare aşa cum este; cele slabe se susţin în
chip firesc reciproc. Deci argumentele care nu
pot avea efect prin valoarea lor îl vor avea
prin numărul lor, mai ales dacă toate servesc
la dovedirea aceluiaşi fapt. De pildă, un om
este acuzat că a ucis pe altul pentru a-l moş-
teni: „Sperai moştenirea şi încă o moştenire
mare; erai sărac, şi tocmai atunci te hărţuiau
creditorii; jigniseşi pe acela al cărui moşteni-
tor erai şi ştiai că-şi va schimba testamentul".
Fiecare afirmaţie în parte este fără greutate
şi banală; la un loc însă, îl lovesc, dacă nu
ca un trăsnet, ca o grindină.

6. Pentru unele argumente nu este suficientă enunţarea, ci trebuie sprijinite. De pildă, dacă se afirmă că lăcomia a fost cauza nelegiuirii, trebuie arătată forţa acestei patimi; dacă se afirmă că a fost mînia, trebuie arătate efectele ei asupra sufletelor oamenilor. În felul acesta, argumentele vor deveni mai puternice şi vor

avea mai mult farmec; dacă nu, vor arăta ca nişte membre goale, şi, ca să zic aşa, fără carne pe
7. ele. Dacă invocăm ca motiv ura, este, de asemenea, foarte important să stabilim dacă provine din invidie, dintr-o jignire, sau din rivalitate politică; dacă e vorba de o ură veche sau recentă; dacă este împotriva unui inferior, a unui egal sau superior; dacă e împotriva unui străin sau a unei rude. Fiecare din aceste împrejurări trebuie dezvoltată în felul ei şi în interesul
8. părţii pe care o apărăm. Totuşi nu trebuie să îngreunăm totdeauna pe judecător cu toate argumentele pe care le vom găsi, fiindcă ele obosesc şi ne fac suspecţi. Într-adevăr, judecătorul nu poate crede în valoarea dovezilor pe care noi înşine, cei care vorbim, le socotim insuficiente; iar argumentarea în cazuri evidente ar fi la fel de stupidă ca şi aprinderea unei lămpi slabe la lumina puternică a soarelui dintr-o amiază senină de vară.

9. La aceste probe, unii retori adaugă pe cele numite παθητικαί (patetice), extrase din anumite stări afective. Aristotel [1] la rîndul său socoate că cea mai puternică probă o constituie cel care susţine cauza, dacă el este un om integru. De bună seamă el constituie cel mai bun argument; însă situaţia este cu totul alta dacă oratorul face numai impresia unui om integru. Iată de ce e admirabilă apăra-
10. rea lui Scaurus: „Q. Varius din Sucro spune că Aemilius Scaurus a trădat interesele de stat ale poporului roman; Aemilius Scaurus

[1] Aristotel, *Ret.*, 1, 2, 4.

neagă"[1]. Asemănătoare este atitudinea atribuită lui Iphicrates: fiind acuzat de o crimă similară de către Aristophon, l-a întrebat pe acuzator dacă el ar trăda statul pentru bani; Aristophon negînd, Iphicrates a replicat: „A-
11. tunci, ceea ce tu nu ai fi făcut, am făcut eu?" Trebuie să ținem de asemenea seama în fața cui vorbim și trebuie să căutăm ce anume pare să obțină îndeosebi aprobarea. Referitor la acest punct am vorbit în preceptele referitoare la exordiu și suasorii[2].

12. Un alt fel de probă este afirmarea: „Eu am făcut aceasta; tu mi-ai zis aceasta; o, crimă nelegiuită!" și altele similare care nu trebuie să lipsească din discurs, și, dacă lipsesc, e foarte regretabil. Totuși nu trebuie socotite printre mijloacele puternice, fiindcă pot fi folosite în aceeași cauză de către ambele părți.
13. Mai puternice sînt probele extrase din trăsăturile diferite de caracter ale fiecăruia și care se sprijină pe o rațiune plauzibilă. De exemplu, un rănit sau un om care și-a pierdut fiul să nu acuze pe altul decît pe vinovat, deoarece, dacă produce greutăți unui nevinovat, ar scăpa de pedeapsă pe cel care a comis nelegiuirea. Pe astfel de argumente se sprijină părinții împotriva fiilor și oricine împotriva rudelor sale.

14. S-a ridicat și problema dacă argumentele cele mai puternice trebuie așezate la început, pentru ca să cucerească spiritele, sau la sfîrșit, pentru a lăsa auditoriul impresionat, sau dacă

---

[1] Acest discurs nu s-a păstrat.
[2] În 4, 1, 17—22; și 3, 8, 36—48.

trebuie grupate o parte la început, o parte la sfîrşit, aşa cum face Homer[1], care pune argumentele slabe la mijloc, ca să fie întărite de vecinele lor. Ele vor fi orînduite cum o cere raţiunea fiecărei cauze aparte, cu o singură excepţie, după părerea mea, şi anume: cuvîntarea să nu meargă descrescînd de la argumentele mai puternice la cele mai slabe.
15. M-am rezumat la prezentarea acestor scurte indicaţii şi am arătat cît am putut mai limpede izvoarele şi categoriile de argumente. Unii retori s-au extins mai mult asupra acestei probleme; au găsit de cuviinţă ca, după prezentarea argumentelor generale comune, să arate
16. cum poate fi tratat fiecare din ele. Mie îmi pare de prisos această muncă. Căci, în general, e evident ce trebuie spus împotriva nedreptăţii, ce împotriva avariţiei, ce împotriva unui martor vrăjmaş, sau împotriva prietenilor puternici; de altă parte, ceea ce se poate spune despre aceste teme este tot atît de infinit ca şi dacă aş intenţiona să prezint chestiunile de drept, şi argumentele sau ideile pentru
17. toate controversele prezente sau viitoare. Cît despre ceea ce aş numi izvoarele argumentelor, sînt încredinţat că, dacă nu le-am arătat pe toate, le-am indicat totuşi pe cele mai multe.

Am procedat cu o grijă mai mare pentru că declamaţiile — aidoma unor florete — prin care ne exercitam de obicei în vederea luptei din for, nu mai oferă de mult imaginea adevărată a pledoariilor. Compuse numai pentru

---

[1] *Il.*, 4, 299: aşa-zisa ordine homerică a argumentelor.

a plăcea, sînt lipsite de vigoare, iar oratorii noştri, pe legea mea, folosesc procedeul nelegiuit al negustorilor de sclavi care, pentru a-i face pe sclavi mai ispititori, le răpesc viri-
18. litatea. Căci aşa cum negustorii de sclavi consideră lipsite de frumuseţe forţa fizică, muşchii şi, mai ales, barba, precum şi celelalte atribute naturale ale bărbaţilor, şi încearcă să dea feminitate, dacă pot, la tot ce le pare aspru, tot aşa noi acoperim această aparenţă bărbătească a elocinţei şi forţa ei de exprimare concisă şi robustă cu epiderma delicată a elocuţiunii şi nu ne interesează valoarea cu-
19. vintelor, numai să fie şlefuite şi elegante. Pentru mine, însă, care am natura ca maestru, nu va exista bărbat care să nu fie mai frumos decît un eunuc şi niciodată nu voi crede providenţa atît de indiferentă faţă de opera sa încît să fi descoperit debilitatea printre perfecţiuni. De asemenea, niciodată nu voi socoti că, datorită bisturiului, devine frumos ceea ce, dacă s-ar fi născut aşa, ar fi fost un monstru. Chiar dacă desfrîul agreează aparenţa efeminată a sexului bărbătesc, niciodată depravarea nu va domni în aşa măsură încît ceea ce ea preţu-
20. ieşte să fie considerat şi bun. De aceea, deşi dintr-o plăcere pervertită această elocinţă desfrînată e pe gustul auditorilor (căci voi spune ce gîndesc), eu o voi considera nulă fiindcă nu dă cea mai mică dovadă de forţă şi sănătate, pentru a nu mai aminti lipsa ei de gra-
21. vitate şi de caracter. Pictorii şi sculptorii cei mai de seamă voind să redea, în sculptură sau pictură, corpuri cît mai frumoase posibil nu

au căzut niciodată în rătăcirea de a-şi lua ca model un Bagoas sau un Megabyzus [1], ci au ales pe celebrul Doryphoros [2], iscusit şi în arme şi în exercițiile de palestră. De asemenea, au socotit cu adevărat frumoase corpurile tinerilor războinici sau ale atleților. Atunci noi, care ne străduim să formăm pe orator, vom da elocinței nu arme, ci timpane? [3]

22. Aşadar tînărul pe care îl formăm trebuie să se silească, pe cît mai mult posibil, să imite ceea ce este adevărat şi, fiindcă adeseori va participa la luptele din for, să urmărească această izbîndă încă din şcoală, să ştie ținti în punctele vitale ale altora, iar pe ale sale să le ferească. Profesorul va fi exigent în primul rînd cu aceste obiective şi va lăuda pe elevul care a reuşit. Căci dacă lauda duce uneori pe tineri la cele mai grave defecte tot ea îi
23. menține pe calea cea bună. Astăzi răul constă în faptul că oratorii, în general, trec sub tăcere ce e necesar şi că utilitatea nu e considerată printre calitățile discursului. Dar aceste considerente au fost dezvoltate de mine într-o altă lucrare [4], iar în lucrarea prezentă le voi relua adeseori. Acum revin la planul pe care mi l-am propus.

---

[1] Nume persane de eunuci; deci, prin antonomasie, eunuci.

[2] Citat şi de Plin. *N.H.* 34, 8, precum şi de Cic. *Brut.*, 296; *Or.* 5.

[3] Aluzie la preoții Cybelei, numiți *Galli*, dar porecliți *gallae* fiindcă erau eunuci; la ceremonii făceau mare zgomot din timpane.

[4] Probabil în *De causis corruptae eloquentiae*, care nu a ajuns pînă la noi.

CAPITOLUL XIII

Despre respingere

1. Termenul respingere *(refutatio)* poate avea două semnificații, deoarece o bună parte din apărare constă în combaterea adversarului și, de altă parte, afirmațiile adversarului trebuie dărîmate fie prin atac, fie prin apărare. Partea a patra a discursului are aceasta a doua semnificație. În ambele cazuri însă, metoda este aceeași: argumentele se iau aici din aceleași izvoare ca în dovedire, și utilizăm la fel locurile comune, expresiile sentențioase, cuvintele și figurile. Totuși, în această parte, afectele trebuie să fie în, general, mai moderate.

2. Cu toate acestea, nu fără motiv s-a crezut întotdeauna — Cicero adeseori o recunoaște[1] — că e mai greu să aperi decît să acuzi. În primul rînd, fiindcă acuzarea este mai simplă: de fapt, ea se prezintă într-un singur fel, dar este combătută în chip diferit; de cele mai multe ori pentru acuzator e suficient ca acuzarea să fie adevărată. Apărătorul însă neagă, apără, ridică chestiuni de competență, justifică, cere iertare, atenuează, micșorează, declină responsabilitatea, privește de sus acuzarea, o ia în derîdere. De aceea pledoaria acuzării este întrucîtva directă și, ca să zic așa,
3. zgomotoasă; a apărării cere mii de ocoluri și de artificii. Pe cînd acuzatorul aduce de acasă, meditate dinainte, aproape toate mijloacele de

[1] De pildă în *Inv.*, 1, 79.

atac, apărătorul—adeseori — întîmpină atacuri chiar neprevăzute. Acuzatorul prezintă martori; apărătorul scoate din cauza înseşi mijloacele de a-i respinge. Acuzatorul îşi găseşte subiect de dezvoltare în oroarea pe care o produc crimele, chiar dacă sînt neadevărate, vorbind despre paricid, sacrilegiu, jignirea maiestăţii; apărătorul nu poate decît să le nege. De aceea, în susţinerea acuzării fac faţă şi avocaţii mediocri; apărător bun nu poate fi însă decît un avocat foarte elocvent. De fapt, pentru a mă exprima concis, e mai uşor să acuzi decît să aperi, după cum e mai uşor să răneşti decît să vindeci.
4. De asemenea, interesează foarte mult ce argumente aduce adversarul şi cum le înfăţişează. Aşadar, în primul rînd, trebuie să examinăm dacă argumentele la care răspundem sînt proprii acestei judecăţi sau împrumutate din afara cauzei [1]. Dacă sînt proprii cauzei, faptele trebuie negate, justificate, sau trebuie ridicată chestiunea de competenţă; în dezbaterile judiciare nu există o altă posibilitate în
5. afară de acestea. Implorarea iertării, care nu constituie din nici un punct de vedere o apărare, se prezintă foarte rar şi numai în faţa acelor judecători care nu sînt obligaţi să ţină seama în pronunţarea sentinţei lor de nici o formă. Totuşi pledoariile pronunţate în faţa lui C. Caesar şi ale triumvirilor pentru oameni aparţinînd partidelor opuse, chiar dacă fac uz de rugăminţi, conţin apărare, afară de cazul că următoarele cuvinte n-ar exprima o

[1] Cf. Cic., *Ibid.*, 91.

foarte puternică apărare: „Noi ce altceva am urmărit, Tubero, decît să avem puterea politică pe care o are acum Cezar?“ [1]

6. Dacă va trebui să vorbim în fața împăratului sau a unui alt personaj care își poate îngădui ce vrea, vom spune că, chiar dacă clientul nostru este într-adevăr vrednic de moarte, totuşi un om îndurător trebuie să-i cruțe viața; înainte de toate, să ținem seama că nu avem de luptat cu un adversar, ci cu un judecător; apoi, vom face uz mai mult de forma genului deliberativ decît de genul judiciar, căci vom sfătui pe judecător să prefere gloria
7. omeniei sale decît plăcerea răzbunării. Dimpotrivă, în fața judecătorilor care trebuie să pronunțe sentința în conformitate cu legea, e ridicol să faci recomandări de vreme ce faptele au fost mărturisite.

Aşadar, faptele care nu pot fi negate, sau pentru care nu putem ridica chestiune de incompetență, trebuie apărate, altfel pierdem cauza. Am arătat că negarea este de două feluri: negăm fapta respectivă, sau susținem că s-a întîmplat altfel. Cînd nu putem apăra cauza, şi nu poate fi ridicată nici chestiunea de incompetență, trebuie neapărat să negăm, nu numai cînd vreo definiție poate fi în favoarea noastră, dar chiar dacă nu ne rămîne decît negarea
8. singură. În caz că există martori, se pot spune împotriva lor multe; dacă va exista semnătură, trebuie să vorbim despre asemănările dintre scrisuri. În tot cazul, nimic nu e mai rău decît

---

[1] *Lig.*, 4, 10.

recunoaşterea. Este ultimul aspect al pledoariei,
9. cînd nu există loc nici pentru apărare, nici
pentru negare. Sînt însă cazuri cînd nu se
poate nici nega, nici apăra şi unde nu poate
fi ridicată nici chestiunea de incompetenţă.
E acuzată de adulter o femeie care a născut,
deşi era văduvă de un an. Nu va constitui un
proces propriu-zis. De aceea este ridicolă re-
comandarea de a trece sub tăcere o faptă care
nu poate fi apărată, dacă tocmai asupra ei
judecătorul trebuie să se pronunţe. Dar dacă
10. este vorba de un fapt adus din afara cauzei
şi este deci numai un accesoriu, aş prefera
să se spună că nu are nici un interes pentru
chestiunea de faţă, că nu e cazul să ne oprim
la astfel de lucruri, şi că e mai puţin important
decît spune adversarul. Totuşi aş îngădui o
astfel de uitare simulată; într-adevăr, pentru
salvarea cauzei, un avocat bun nu trebuie
să se teamă că ar putea înfrunta o uşoară
învinuire de neglijenţă.

11. Trebuie să examinăm, de asemenea, dacă
avem de atacat mai multe argumente deodată
sau trebuie anihilate unul cîte unul. Combatem
mai multe deodată, dacă sînt destul de slabe
încît pot fi răsturnate deodată, sau dacă sînt
atît de vătămătoare încît nu este în avantajul
nostru să le respingem pe fiecare în parte; în
acest caz trebuie, de fapt, să ne silim din toate
12. puterile şi să dăm lupta, aşa-zicînd, pieptiş. Une-
ori, dacă ne va fi prea greu să dărîmăm afir-
maţiile adversarului, vom compara argumentele
noastre cu ale lui, în caz că ale noastre par mai
puternice. Dimpotrivă, argumentele care vor

fi mai puternice fiindcă sînt numeroase, trebuie
luate pe rînd, ca în exemplul spus ceva mai
înainte: „Erai moştenitor; erai sărac; te hărţuiau
creditorii pentru o sumă mare; îl jigniseşi şi
13. ştiai că are să-şi schimbe testamentul"[1]. Luate
împreună, apasă greu; dacă le combaţi, însă,
pe fiecare aparte, vor fi ca vîlvătaia căreia i-a
dat putere o grămadă de vreascuri, şi care se
stinge îndată ce risipeşti ceea ce o alimenta.
La fel, fluviile cele mai mari, dacă se despart
în canale, pot fi trecute pe oriunde. Deci și
metoda respingerii se va acomoda necesității;
uneori înfățișăm fiecare argument aparte, alte-
14. ori le vom înmănunchea la un loc. Căci, uneori,
este suficient să adunăm într-o singură enun-
țare ceea ce adversarul a cuprins în mai multe.
De exemplu, dacă acuzatorul va spune că
acuzatul a avut multe motive de a săvîrși
fapta incriminată, noi vom nega totul în bloc
printr-o singură enunțare, fiindcă nu înseamnă
că a și comis crima acela care a avut motiv
15. să o facă. De obicei, totuși, e în interesul
acuzatorului să grupeze argumentele, iar în
al acuzatului să le prezinte pe fiecare aparte.

E necesar, de asemenea, să examinăm cum
trebuie să respingem afirmațiile adversarului.
Dacă sînt evident false, negarea lor va fi sufi-
cientă. Astfel Cicero, în *Pro Cluentio* [2], neagă
că a murit în aceeași zi omul despre care
acuzatorul spusese că a căzut mort îndată ce
16. a golit paharul. De asemenea, relevarea afir-

---

[1] 5, 12, 5.
[2] *Cluent.*, 168.

mațiilor evident contradictorii, inutile sau lipsite de sens nu cere nici o artă; de aceea nu este necesar să le explicăm sau să dăm exemple. La fel, fapta obscură, denumită astfel pentru că se afirmă că a fost săvîrşită în secret, fără martori sau dovezi, este, din natura ei, slabă; de fapt, e suficient că adversarul nu o dovedește;
17. la fel stau lucrurile cu ceea ce nu se referă la cauză. Uneori, este de datoria oratorului să procedeze în aşa fel încît o afirmaţie să pară contradictorie, străină de cauză, neverosimilă, inutilă, sau mai curînd favorabilă cauzei noastre. I se obiectează lui Oppius[1] că a luat din rația soldaților; învinuire gravă, dar Cicero arată că ea este contradictorie, deoarece aceiași acuzatori i-au imputat lui Oppius intenția
18. de a corupe armata prin daruri. Acuzatorul promite martori împotriva lui Cornelius, acuzat că în calitate de tribun a citit textul unei legi[2]; Cicero arată că e de prisos aducerea de martori, deoarece însuși Cornelius mărturisește fapta. Q. Caecilius cere să susțină acuzarea împotriva lui Verres, fiindcă fusese quaestorul acestuia; Cicero a întors acest argument în favoarea sa.
19. Și pentru celelalte învinuiri aduse se va folosi aceeași metodă ca în dovedire. De fapt, se examinează fie prin conjectură (oare sînt adevărate?), fie prin definiție (sînt oare proprii subiectului?), fie prin calificare (oare sînt neoneste, nedrepte, necinstite, neomenești, crude şi altele de acest
20. fel?). Dar aceste puncte trebuie considerate

[1] *Opp.*, frg. A. 3, 7, M.
[2] Vezi 4, 3, 13.

nu numai în ce priveşte învinuirile enunţate şi motivarea lor, ci şi în întreaga acţiune. Oare acţiunea e crudă, ca în cazul lui Labienus care-l urmăreşte pe Rabirius pentru crimă de înaltă trădare [1], neumană, ca în cazul lui Tubero, acuzatorul lui Ligarius exilat, care caută să-l convingă pe Cezar să nu-l ierte [2], orgolioasă, ca în cazul lui Oppius, învinuit în urma unei scrisori a lui Cotta? Se întîlnesc, de asemenea,
21. acţiuni necumpănite, perfide, pătimaşe. În acestea vei ataca mai vehement ideea că prezintă un pericol pentru toţi. Aşa procedează Cicero în *Pro Tullio*: „Cine a hotărît vreodată, sau cui îi este permis de lege, fără primejdia cea mai mare pentru toţi, să ucidă legal un om afirmînd că s-a temut ca nu cumva să fie el însuşi ucis de acela mai tîrziu?“ [3] Vei ataca ceea ce constituie un pericol pentru însuşi judecătorii; astfel, în *Pro Oppio* [4], îndeamnă, de
22. mai multe ori, pe judecători, să nu admită un astfel de proces îndreptat împotriva ordinului cavalerilor. Cîteodată totuşi, e bine să se arate dispreţ faţă de unele argumente sub motiv să sînt slabe sau că nu au legătură cu cauza. Cicero procedează astfel în multe rînduri [5]. Această simulare merge uneori pînă la a face impresia că din dispreţ călcăm în picioare argumentele pe care, în realitate, nu le-am putea respinge.

---

[1] *Rab.*, 3.
[2] *Lig.*, 9.
[3] *Tull.*, 56.
[4] *Opp.*, frg. A, 3, 7. M.
[5] *R. Am.*, 29.

23. Fiindcă, însă, majoritatea argumentelor se bazează pe asemănări[1], va trebui să analizăm foarte atent ce este diferit în fiecare termen al comparației. În ce privește dreptul, reiese ușor; căci un text scris se referă la cazuri diferite în mod necesar; de aceea diferența de fond poate fi cu atît mai ușor relevată. Similitudinile luate din domeniul ființelor necuvîntătoare sau al lucrurilor neînsuflețite pot
24. fi ușor înlăturate. Exemplele luate din fapte trebuie tratate în chip felurit dacă ne pot vătăma; în caz că sînt vechi, le putem califica drept basme; dacă sînt indubitabile, le vom taxa drept cu totul diferite. Într-adevăr, nimic nu poate fi întru totul similar. De exemplu, dacă, după asasinarea lui Ti. Gracchus, pentru apărarea lui Nasica se invocă exemplul lui Ahala — care a ucis pe Maelius — se va răspunde că Maelius aspira la regalitate, pe cînd Gracchus s-a mărginit să dea legi în folosul poporului, că Ahala a fost un comandant al cavaleriei *(magister equitum)*, Nasica un particular. Dacă toate aceste mijloace lipsesc, va trebui să vedem dacă fapta nu poate fi prezentată ca nejustificabilă. Ceea ce am spus referitor la exemple este valabil și pentru precedentele judiciare.

25. Am arătat[2] că interesează cum a tratat acuzatorul fiecare punct în parte. Iată importanța acestei observații: vom folosi cuvintele lui, dacă el s-a exprimat în termeni mai puțin

[1] Cf. Cic., *Inv.*, 1, 82.
[2] 5, 13, 4.

eficace. Dacă însă a utilizat un limbaj aprig şi vehement, vom prezenta aceeaşi idee prin
26. cuvinte mai blînde. Aşa face Cicero în *Pro Cornelio*: „A atins codul de legi" [1]. Şi pronunţă imediat o oarecare apărare. De exemplu, dacă trebuie să vorbim în favoarea unui desfrînat: „I s-a socotit vină viaţa puţin prea liberă". Tot aşa, va fi îngăduit să numim econom
27. pe un zgîrcit, om deschis pe un clevetitor. În orice caz, niciodată să nu comitem greşeala de a relata cuvintele adversarului împreună cu dovezile lor, sau să-i venim în ajutor chiar prin vreo desfăşurare completă a vreunui argument de-al său, afară de cazul că le vom lua în derîdere. „Mi-ai fost în armată, zici; în tot timpul n-ai pus piciorul în for; după ce ai absentat atîta amar de vreme, vii, după un răstimp atît de lung, să te lupţi în ce priveşte prestigiul de orator cu aceia care au activat fără întrerupere în for?" [2]

28. În afară de aceasta, în replică se reproduce, uneori, întreaga acuzaţie. Aşa face Cicero în *Pro Scauro* [3], referitor la Bostares, imitînd, parcă, felul de a vorbi al părţii adverse. Alteori unim mai multe puncte la un loc. De pildă, în *Pro Vareno*: „Se spune că, pe cînd clientul meu călătorea cu Pompulenus de-a lungul unor ţarini şi locuri părăsite, au dat peste sclavii lui Ancharius; apoi Pompulenus

[1] Frg., A, 7, 28 M.
[2] *Mur.*, 9, 21.
[3] Scaurus era acuzat între altele că l-a ucis pe acest Bostares în Sardinia, în timpul unui banchet.

a fost ucis; Varenus a fost pe loc legat şi păzit, pînă ce clientul meu avea să decidă asupra sorţii lui".[1] Acest procedeu va fi întotdeauna util dacă ordinea faptelor este puţin verosimilă şi dacă prin expunerea pe care o facem îşi vor pierde crezămîntul. Alteori, cînd ansamblul este dăunător, expunerea se face pe părţi; în general, acest procedeu e mai sigur. În unele cazuri, părţile replicii nu au legătură una cu alta; atunci nu e nevoie să aduci exemple.

29. Argumentele comune ambelor părţi sînt uşor de atacat nu atît pentru că aparţin ambelor părţi, ci fiindcă sînt mai utile celui care replică. Şi, într-adevăr, nu ezit să reamintesc ceea ce am spus de multe ori: primul care foloseşte un argument comun o face împotriva sa.
30. Este potrivnic interesului nostru argumentul de care adversarul poate profita: „Dar dacă într-adevăr nu este verosimil ca M. Cotta să fi conceput o crimă atît de mare, ce? atunci e verosimil ca Oppius să fi încercat el o crimă atît de mare?" [2]

Un veritabil maestru, însă, va descoperi ce este sau ce pare contradictoriu în discursul adversarului. Uneori contradicţia reiese din înseşi faptele. De pildă, în procesul lui Caelius [3], Clodia pretinde că a împrumutat bani lui Caelius — indiciu de mare intimitate — şi că Caelius a intenţionat otrăvirea ei — dovadă
31. de ură fără margini. Un alt caz: Tubero acuză

[1] Discurs pierdut; frg. A. 2, 5. M.
[2] *Opp.*, frg. A. 3, 3, M.
[3] *Cael.*, 13 (30).

pe Ligarius[1] că a fost în Africa şi pe el nu l-a primit. Uneori găsim contradicţie în vorbirea mai puţin circumspectă a părţii adverse, îndeosebi cînd se caută vorbe mari, deoarece, mînaţi de ocazia de a vorbi astfel, avocaţii sînt atenţi la pasajul respectiv, nu la cauză în
32. ansamblu[2]. Ce poate părea mai dăunător pentru Cluentius decît nota cenzorului? Ce poate părea mai dăunător aceluiaşi Cluentius, decît faptul că Egnatius şi-a dezmoştenit fiul, fiindcă, de
33. acord cu Cluentius, a corupt pe judecători pentru a obţine condamnarea lui Oppianicus? Cicero, însă, demonstrează că aceste argumente se contrazic: „Dar, tu, Attius, socot eu, trebuie să analizezi atent dacă judecata cenzorului sau a lui Egnatius are importanţă. Dacă socoţi importantă judecata lui Egnatius, sînt lipsite de greutate hotărîrile cenzorilor în alte cauze; or, ei au exclus din senat tocmai pe acest Gnaeus Egnatius pe a cărui autoritate vrei tu să te sprijini. Dacă, însă, preferi pe a cenzorilor, atunci tocmai pe acest Egnatius, pe care tatăl său l-a dezmoştenit printr-o hotărîre similară celei a cenzorilor, cenzorii l-au reţinut în senat, deşi excluseseră pe tatăl lui“[3].

34. Greşelile următoare sînt mai curînd grave decît greu de relevat: prezentarea unui argument dubios drept incontestabil, a unuia controversat ca admis, a unuia comun mai multor

---

[1] *Lig.*, 3 (31).
[2] Cic., *Inv.*, 1, 93 şi 94 atrage atenţia asupra aceluiaşi lucru.
[3] *Cluent.*, 48, 135.

cauze drept propriu acesteia. De asemenea, folosirea unui argument banal[1], de prisos[2], sau neverosimil[3]. Căci avocaților puțin circumspecți li se întîmplă să exagereze vina care trebuie dovedită, să discute fapta cînd se caută autorul ei, să încerce imposibilul, să părăsească
35. chestiuni abia schițate, să prefere să vorbească despre om în loc de cauză, să impute lucrurilor defectele oamenilor — ca, de pildă, dacă am învinovăți decemviratul, nu pe Appius — să combată ce este evident, să folosească expresii ambigue, să nu urmărească problema esențială a chestiunii, să nu răspundă la tezele enunțate. Numai ultimul procedeu greșit poate fi, la rigoare, acceptat, cînd trebuie să apărăm o cauză rea cu argumente din afara ei. De pildă, despre Verres, acuzat de furt de bani publici, se spune că a apărat cu vitejie și îndemînare Sicilia împotriva piraților.

36. Aceleași reguli se aplică și obiecțiilor care ni se fac. Totuși insist mai pe larg asupra lor pentru că, în această privință, mulți cad în două defecte opuse. Unii oratori, chiar în for, le trec cu vederea, ca pe ceva supărător și neplăcut (căci, de cele mai multe ori ei se mulțumesc cu ce au adus de acasă gata pregătit și vorbesc fără să țină seama de adversar). Bineînțeles aceasta e și mai frecvent în școli, unde sînt neglijate nu numai obiecțiile, ci înseși subiectele sînt în așa fel compuse, în

[1] *Inv.*, 1, 90.
[2] *Ibid.*, 1, 92.
[3] *Ibid.*, 1, 80.

37. general, încît nu se poate spune nimic în favoarea părții adverse. Alții, alunecînd în greșeală dintr-o prea mare grijă, socot că trebuie să răspundă tuturor cuvintelor, chiar celor mai neînsemnate idei. E o muncă fără sfîrșit și inutilă. De fapt în acest caz se atacă nu cauza, ci oratorul, care aș prefera să apară întotdeauna om priceput, pentru ca, dacă se folosesc mijloace retorice utile cauzei, meritul să fie atribuit talentului lui, nu cauzei; și dacă, eventual, dăunează cauzei, vina să se atribuie cauzei, nu talentului lui.

38. Astfel imputările, de pildă obscuritatea, de care e învinuit Rullus[1], dificultatea în exprimare, de care este învinuit Piso[2], necunoașterea lucrurilor și a cuvintelor, sau chiar nerozia de care este învinuit Antonius[3] sînt explicate prin animozitate și printr-o mînie justificată și sînt utile pentru a naște ura împo-
39. triva acelora pe care vrei să-i faci odioși. Alta este situația pentru avocați; uneori, totuși, pe bună dreptate se atacă nu numai felul lor de vorbire, dar chiar felul lor de viață sau, în sfîrșit, înfățișarea, felul de a umbla, ținuta lor. Astfel Cicero, vorbind împotriva lui Quinctius[4], a criticat nu numai aceste trăsături, ci chiar toga care-i ajungea pînă la călcîie[5]; căci Quinctius
40. atacase pe Cluentius prin discursuri pline de

---

[1] *Agr.*, 2, 5, 13.
[2] *Pis.*, 1, 30 și urm.
[3] Aceste atacuri se găsesc în mai multe locuri din *Filipice*.
[4] *Cluent.*, 40, 111.
[5] Toga se cuvenea că cadă aproximativ pînă la glezne.

violenţă. Uneori, pentru a atenua indignarea produsă de unele acuzaţii cam aspre, acestea sînt prezentate mai hazliu. Aşa a procedat Cicero cu Triarius. Deoarece Triarius spusese că, pentru casa lui Scaurus, coloanele au fost transportate prin oraş pe care de povară, Cicero a replicat: „Eu însă, care am coloane de Alba, le-am transportat pe măgari"[1]. Acest procedeu este îngăduit îndeosebi împotriva acuzatorilor, căci uneori datoria îl constrînge pe
41. apărător la ironie. De altfel, împotriva oricui este admis un reproş ponderat şi fără duritate. De pildă, spui despre cineva că intenţionat a trecut sub tăcere, a prescurtat, a încurcat sau
42. a amînat vreun punct. În apărare se impută adeseori că se face contrariul. De exemplu Attius împotriva lui Cluentius[2] şi Eschine împotriva lui Ctesiphon[3], cînd primul se plînge că Cicero foloseşte numai litera legii, iar al doilea că Demostene nu ţine deloc seama de lege.

Mai ales declamatorii trebuie îndemnaţi să nu aducă obiecţii cărora li se poate răspunde cu prea mare uşurinţă, şi să nu-şi închipuie că adversarul este un prost. Totuşi, procedăm aşa deoarece, tratînd materia discursului cum voim noi, ne vin în minte locuri comune foarte îmbelşugate şi maxime de largă circulaţie. De aceea nu e inutil să amintim versul:

„Nu a răspuns rău; rău a pus întrebarea cel dinaintea lui"[4].

---

[1] *Scaur.*, 22, 46.
[2] *Cluent.*, 52.
[3] *Contra lui Ctesifon*, 206.
[4] Autorul acestui hexametru nu e cunoscut.

43. Această obişnuinţă ne va dăuna în for, pentru că acolo ne vor răspunde adversarii, nu noi nouă înşine. Se spune că Accius, întrebat pentru ce nu susţine procese, de vreme ce în tragedii are atîta vigoare în replici, a dat explicaţia că în piese spune ce vrea el, pe cînd în for ar spune adversarii ceea ce nu ar dori el cîtuşi de pu-
44. ţin. Aşadar este ridicol—în exerciţiile care pregătesc avocaţi pentru for — să te gîndeşti la ce să răspunzi în loc să te gîndeşti mai întîi la obiecţiile care pot veni din partea adversă. Iar un bun profesor trebuie să laude pe elevul care a imaginat pentru partea adversă argumente cu aceeaşi ingeniozitate ca şi pentru sine.

45. Există, de asemenea, o practică admisibilă întotdeauna în şcoli, dar în for arareori. De fapt, de vreme ce noi vorbim primii ca reclamanţi, cum am putea formula obiecţii într-un proces real, cînd adversarul nu a spus încă
46. nimic? Totuşi, cei mai mulţi avocaţi cad în această greşeală, fie din cauza practicii declamatorice, fie chiar din pofta nestăpînită de a vorbi. Ei oferă, pe propria lor socoteală, celor care le răspund ocazie de glume foarte reuşite. Sînt luaţi în bătaie de joc, spunîndu-li-se că nu au afirmat aşa ceva, că nici nu intenţionau să spună o astfel de nerozie, sau că li s-a atras cu folos atenţia de către adversar şi că le sînt recunoscători pentru ajutorul dat. În general, însă, susţin — şi aceasta constitue un argument foarte puternic — că adversarul nu ar fi răspuns niciodată unor obiecţii care nu s-au adus dacă nu era convins că erau adevărate şi că

a fost împins de conştiinţa sa să le mărturi-
47. sească. Aşa procedează Cicero, în *Pro Cluentio*[1]: „Ai spus de nenumărate ori că ţi-a fost adusă la cunoştinţă intenţia mea de a apăra această cauză bazîndu-mă pe lege. Este posibil? Nesocotitul de mine! De bună seamă, sînt trădat de prieteni. Şi printre cei pe care mi-i socot prieteni, există unul în stare să-mi trădeze adversarului planul? Dar cine ţi-a destăinuit planul meu? Cine a fost atît de neleal? Dar cui l-am mărturisit eu? După părerea mea, nimeni nu este vinovat: de bună seamă, legea însăşi ţi-a destăinuit acest plan."

48. Ba mai mult: unii oratori, nemulţumindu-se numai să enunţe obiecţia, o dezvoltă complet; ei ştiu că adversarii intenţionează să spună cutare lucru, şi să-l dovedească în cutare fel. Un astfel de procedeu a fost ironizat cu multă fineţe, pe vremea mea, de către Vibius Crispus, om de o inteligenţă subtilă şi aleasă: „Eu — zise el — nu vorbesc despre acestea; la ce bun, de fapt, să fie spuse de două ori?"

49. Totuşi, uneori, poate fi enunţată un fel de obiecţie, dacă vreun punct cuprins de adversar în depoziţii a fost tratat în consultaţiile pregătitoare (în acest caz vom răspunde unei afirmaţii susţinute de ei, nu imaginate de noi); sau dacă natura cauzei va fi de aşa fel că nu putem face decît afirmaţii precise şi nimic în afară de acestea. De pildă, cînd un obiect furat a fost găsit într-o locuinţă, acuzatul în mod necesar spune că obiectul a fost adus în

[1] *Cluent.*, 52, 143.

casă fără ştirea lui, sau că a fost depozitat la el, sau că i-a fost dăruit; la toate aceste afirmaţii se poate răspunde, chiar dacă nu au fost
50. enunţate. În şcoli, însă, este permis întotdeauna să preîntîmpinăm argumentele şi obiecţiile, pentru a ne exercita în amîndouă rolurile, adică de a vorbi primul sau al doilea. Dacă nu facem aceasta, nu vom face uz niciodată de obiecţie, căci nu vom avea cui să răspundem.
51. Există, de asemenea, un alt defect, anume de a fi excesiv de meticulos, dezbătînd toate momentele cauzei. Acest procedeu, de fapt, face cauza suspectă judecătorului şi, adeseori, argumentele care enunţate pe loc ar fi înlăturat orice bănuială, dacă sînt amînate, pierd, datorită tocmai meticuloasei lor pregătiri, orice credit, fiindcă pare că avocatul a crezut că erau necesare şi altele. Prin urmare, oratorul să arate siguranţă şi întotdeauna din vorbele sale să reiasă că are cea mai bună părere despre
52. cauza sa. Este o calitate în care, ca în toate celelalte, Cicero excelează. Căci prudenţa lui fără seamăn lasă impresia de siguranţă, şi în vorba lui este atîta autoritate încît ea ţine loc de dovadă, deoarece nu îndrăznim s-o punem la îndoială. Mai mult, cine îşi va da seama care e argumentul mai tare pentru partea adversă şi care pentru partea sa, va vedea uşor ce anume va trebui combătut îndeosebi, sau asupra căror puncte va trebui să insiste.
53. Cît despre ordinea de urmat, nici o altă parte nu pretinde mai puţină trudă: dacă noi începem, va trebui în primul rînd să stabilim dovezile, apoi să respingem argumentele con-

trare; dacă noi răspundem trebuie să începem
54. cu respingerea. Însă, din răspunsurile noastre
la obiecții se nasc alte obiecții și, uneori, si-
tuația se prelungește. La fel se întîmplă cu
atacurile gladiatorilor: atacul denumit secund
devine al treilea — dacă primul atac a urmă-
rit să provoace lovitură din partea adversa-
rului — și al patrulea, dacă a fost un dublu
atac simulat, încît fiecare adversar a fost obligat
de două ori să se ferească, de două ori să ri-
posteze; acest fel de luptă se poate prelungi.[1]
55. Dar dovedirea însăși, despre care am vorbit
mai sus[2], simplă și bazată pe un apel la starea
afectivă și doar pe o afirmare, este admisă și
în respingere. Așa este a lui Scaurus, amintită
mai înainte[3]. Nu știu dacă nu e chiar mai des
folosită, cînd se neagă ceva. Ambele părți tre-
buie să vadă îndeosebi unde este punctul esen-
țial al problemei; căci în general se întîmplă
ca în procese să se spună multe lucruri, dar să se
judece numai asupra cîtorva.
56. Aceasta este metoda de a dovedi și res-
pinge; dar ea trebuie ajutată de forța și fru-
musețea talentului oratoric. Într-adevăr, ori-
cît ar fi de potrivite pentru susținerea a ceea
ce voim, argumentele vor fi totuși seci și slabe
dacă nu sînt întregite de un mai puternic
57. suflu oratoric. De aceea cunoscutele dezvol-

---

[1] Se pare că tactica gladiatorilor era aceeași ca a unită-ților militare, care atacau întîi cu sulițe și dacă primul atac nu reușea să disloce șirurile dușmanului, se regrupau și porneau iarăși la atac.

[2] 5, 12, 12.

[3] 5, 12, 10.

tări generale despre martori, documente, argumente şi altele similare, au mare efect asupra stării de spirit a judecătorilor. De asemenea, dezvoltările proprii cauzei, cînd lăudăm sau dezaprobăm vreo faptă, cînd susţinem că este dreaptă sau nedreaptă, mai mult sau mai puţin importantă, mai cruntă sau mai blîndă. Dintre aceste dezvoltări, unele sînt mai potrivite pentru compararea a două argumente, altele pentru a face comparaţia între mai multe, în sfîrşit altele pentru deter-
58. minarea rezultatului final al cauzei. De asemenea, unele sînt folosite pentru a pregăti dispoziţia judecătorului, altele pentru a-i întări opinia. Pregătirea şi întărirea opiniei judecătorului au în vedere uneori întreaga cauză, alteori o anumită parte; prin urmare, aceste dezvoltări trebuie subordonate circumstanţelor.

59. De aceea mă mir că între cei doi, aş spune, şefi de şcoli opuse, s-a dus o discuţie aprigă dacă fiecare chestiune trebuie însoţită de consideraţii scoase din dezvoltări generale, cum vrea Teodor, sau dacă judecătorul trebuie mai întîi informat şi apoi impresionat, cum prescrie Apolodor; ca şi cînd ar fi pierit linia de mijloc şi nu ar trebui să ţinem seama de interesele cauzei. Astfel de sfaturi sînt prescrise de oameni care nu vorbesc ei înşişi în for, unde astfel de teorii alcătuite de oameni care sînt la adăpost şi liniştiţi, sînt tulburate de însăşi nevoia
60. de a lupta. Căci aproape toţi aceia care au transmis legile vorbirii ca pe nişte mistere ne-au legat nu numai de anumite izvoare fixe din care să scoatem argumentele, dar chiar

de reguli fixe în ce priveşte felul cum trebuie grupate.

După ce am vorbit în prealabil, foarte pe scurt, despre aceste lucruri, voi arăta ce cred eu însumi, adică ce constat că au făcut cei mai de seamă oratori.

CAPITOLUL XIV

Din ce constă epicherema şi mijlocul de a o respinge

1. Pentru a reveni la subiect precizez că se numeşte entimemă fie argumentul însuşi, adică ideea care serveşte la dovedirea altei idei, fie forma în care el este exprimat. După cum am spus [1], entimema este de două feluri. Primul, provenit din legături logice între propoziţii, constă dintr-o propoziţie şi din dovedirea ei imediată. Iată un exemplu din *Pro Ligario* [2]: „Atunci cauza era îndoielnică, fiindcă exista, de ambele părţi, ceva care se putea dovedi; acum trebuie s-o judecăm mai bună pe aceea pe care zeii înşişi au favorizat-o." Există aici de fapt o teză şi dovada ei imediată, dar nu există concluzia. De aceea este un silogism incomplet.

2. Alteori entimema provine din idei contradictorii. Unii retori denumesc numai această formă entimemă. Aceasta constituie o formă

[1] 5, 10, 2.
[2] *Lig.*, 6, 19.

de dovadă mult mai puternică. Așa este exemplul lui Cicero din *Pro Milone*: „Așadar, ați venit să răzbunați moartea aceluia a cărui viață, dacă ați fi convinși că i-o puteți reda, voi înșivă nu i-ați reda-o“ [1].

3. Uneori poate avea chiar mai multe părți, cum a făcut același orator pentru același acuzat: „Așadar, ceea ce nu a voit, cînd i s-ar fi arătat recunoștință, a voit să făptuiască acum, cînd unii s-ar fi plîns? Cel care nu a îndrăznit să ucidă cînd avea de partea lui dreptatea, locul, momentul, cînd nu ar fi fost pedepsit, n-a stat în cumpănă să ucidă fără a fi îndrep-
4. tățit, într-un loc nepotrivit, și într-un moment inoportun, punîndu-și în joc capul?“ [2]. Însă cel mai bun gen de entimemă pare a fi acela în care unei teze care cuprinde idei contrarii sau contradictorii i se adaugă motivarea. Astfel este entimema lui Demostene: „Dacă alții au săvîrșit fapte împotriva legilor, și dacă tu i-ai imitat, nu înseamnă să scapi de pedeapsă; ba dimpotrivă, tocmai de aceea trebuie să fii condamnat, fiindcă tu nu ai fi scris ceea ce ai scris dacă vreunul din aceia ar fi fost atunci condamnat; tot așa, dacă tu vei fi acum condamnat, altul nu va mai cădea în greșeala aceasta“ [3].

5. Epicherema, după părerea unora, poate avea patru, cinci și chiar șase părți. Cicero[4] admite

---

[1] *Mil.*, 29, 79.
[2] *Ibid.*, 16, 41.
[3] *Împotriva lui Androtion*, 7.
[4] *Inv.*, 1, 37, 67.

cel mult cinci părţi şi anume: premisa majoră *(propositio)*, apoi motivarea ei *(ratio)*, premisa minoră *(assumptio)*, dovedirea ei *(probatio)* şi a cincea, concluzia *(complexio)*. Deoarece însă, uneori, nici majora nu are nevoie de motivare, nici minora de dovedire şi, cîteodată, nu e necesară nici chiar concluzia, acest raţionament poate fi alcătuit şi din patru, trei
6. sau două părţi. Eu — şi în acelaşi timp mai multe izvoare — consider potrivite cel mult trei părţi. Căci este firesc să existe o teză şi dovada ei; poate fi adăugată o a treia parte care rezultă oarecum din cele două antecedente. Astfel, prima parte va fi premisa majoră, a doua, premisa minoră, a treia ceea ce rezultă — concluzia. Căci confirmarea părţii întîi şi a celei de a doua, ca şi amplificarea lor oratorică, pot intra în părţile la care se referă.
7. Să luăm, de fapt, din Cicero un exemplu de epicheremă alcătuită din cinci părţi[1]: „Faptele guvernate de înţelepciune sînt mai bine cîrmuite decît cele de unde înţelepciunea lipseşte". Aceasta este considerată prima parte. Se crede că aceasta trebuie imediat susţinută prin motivări variate şi prin dezvoltări cît mai abundente. Eu consider întreagă această cugetare, împreună cu motivarea ei, drept o singură parte; altfel, dacă motivarea constituie o altă parte, fiindcă se dau motive diferite, s-ar putea zice că aceste variate motivări con-
8. stituie mai multe părţi. După această primă parte urmează premisa minoră: „Nimic însă

[1] *Inv.*, 1, 34, 58 şi urm.

nu este mai bine cîrmuit decît universul". Acestei premise i se adaugă o a patra parte care constituie o a doua dovadă; referiror la
9. această parte eu spun la fel ca mai sus. În locul al cincilea Cicero pune concluzia, care se rezumă fie la ceea ce rezultă din toate părțile (de exemplu: „Prin urmare lumea e cîrmuită cu înțelepciune"), sau, după ce a rezumat majora și minora, adaugă ceea ce decurge din ele. De exemplu: „Dacă merg mai bine treburile conduse cu înțelepciune decît cele în care ea nu are loc, și dacă nimic nu este mai bine cîrmuit decît universul, înseamnă că lumea e condusă cu.înțelepciune". Sînt de acord cu această parte.

10. În cele trei părți pe care le-am admis, forma nu este întotdeauna aceeași. Uneori concluzia coincide cu premisa majoră: „Sufletul este nemuritor, căci tot ce se mișcă prin sine însuși este nemuritor; sufletul se mișcă prin sine însuși, prin urmare sufletul este nemuritor". Se procedează așa nu numai în argumentele luate izolat, ci și în toate cauzele, considerate în ansamblu, care sînt simple, precum și în
11. chestiunile puse. Căci și ele au mai întîi o premisă majoră: „Ai comis un sacrilegiu. —Nu oricine omoară un om este vinovat de crimă"; urmează apoi o motivare, mai dezvoltată cînd avem în față cauza sau chestiunile, decît cînd avem argumentele izolate; în sfîrșit, de cele mai multe ori, rezultatul se arată printr-o concluzie concisă, printr-o enumerare sau printr-un scurt rezumat. În epichereme de genul acesta, majora este dubioasă, fiindcă ea este

12. supusă discuției. În al doilea gen de epichereme concluzia nu este identică cu majora, dar are aceeași valoare: „Moartea nu înseamnă nimic pentru noi; căci ceea ce se destramă este lipsit de simțire; ceea ce nu are simțire, nu înseamnă nimic pentru noi“. Într-un alt gen de epichereme, premisa majoră nu este
13. aceeași cu concluzia: „Tot ce este însuflețit este superior unui lucru neînsuflețit; nimic nu este superior universului; universul este, deci, însuflețit“. Aici pare că lipsește majora; de fapt raționamentul ar fi putut fi alcătuit astfel: „Lumea este însuflețită, căci tot ce este însuflețit este superior celor neînsuflețite“ etc. Această premisă sau este admisă, ca în exemplul de mai sus, sau trebuie dovedită, ca în următorul: „Cel care va voi să trăiască o viață fericită trebuie să studieze filosofia“. De fapt, acest punct nu se admite ca ceva evident și consecințele nu pot fi trase decît după dovedirea primei părți. De asemenea, uneori minora este admisă. De exemplu: „Toți oamenii vor să ducă o viață fericită“. Alteori trebuie dovedită, ca de exemplu: „Ceea ce este destrămat este lipsit de simțămînt“, deoarece nu este sigur dacă sufletul eliberat din trup este nemuritor, sau mai există doar cîtva timp.

14. Singura diferență între epicheremă și silogism constă în faptul că silogismul are forme mai variate și demonstrează un fapt cert prin altul cert, pe cînd epicherema operează mai adeseori cu verosimilul. Căci, dacă pentru dovedirea faptelor controversate am avea no-

rocul să ne bazăm întotdeauna pe argumente
15. certe, nu ar mai fi nevoie de orator. Într-adevăr,
ce talent trebuie pentru a spune: „Bunurile
îmi revin mie, căci sînt singurul fiu al defunc-
tului“ sau „Sînt singurul moştenitor, deoarece,
în virtutea dreptului, bunurile celui care a
testat se transmit conform testamentului; deci
16. mi se cuvin mie“. Dar dacă însăşi motivarea
e supusă discuţiei, trebuie să stabilim certi-
tudinea premiselor prin care vom dovedi ceea
ce este incert. De pildă, dacă în premisa ma-
joră s-ar zice: „Tu nu eşti fiul defunctului“,
sau „Nu eşti legitim“, sau „Nu eşti singurul“,
sau: „Nu eşti moştenitor“, sau „Testamentul
nu este legal“, sau: „Nu eşti împuternicit
să primeşti“, sau „Ai comoştenitori“ trebuie să
dovedim pentru ce bunurile trebuie să ne fie
17. atribuite nouă. Dar concluzia finală este nece-
sară cînd intervine o motivare mai lungă;
astfel sînt suficiente majora şi motivarea ei:
„Da, legile tac cînd răsună armele şi nu ne
ordonă să le aşteptăm, căci cel care ar vrea
să le aştepte ar avea de suferit o pedeapsă ne-
justă, înainte de a putea obţine dreptatea“[1].
De aceea unii retori au asimilat cu motivarea
entimema scoasă din concluzii necesare.

Uneori însă şi fiecare parte, ea singură, este
suficientă. De pildă: „Legile tac cînd răsună
armele“. De asemenea este îngăduit să începi
cu motivarea, apoi să tragi concluzia, ca în
18. discursul mai sus citat: „Dacă legea celor
XII Table a prevăzut că, fără a suferi rigorile

[1] *Mil.*, 4, 10.

legii, poţi ucide pe hoţul surprins în timpul nopţii, indiferent în ce condiţii l-ai găsit, dar că pe hoţul surprins în timpul zilei îl poţi ucide numai în caz că se apără şi este înarmat, cine poate pretinde că trebuie pedepsit cel care a ucis, indiferent de împrejurările în care a ucis?"[1] Cicero a variat şi mai mult prezentarea, iar motivarea a pus-o chiar în locul al treilea: „Cînd vede că legile înseşi ne oferă uneori sabia"[2].

19. În altă parte, Cicero a expus părţile în ordinea obişnuită[3]: „Faţă de insul care ne întinde curse sau faţă de un tîlhar, ce fel de moarte poate părea nelegală? (Aceasta formează majora). Ce rost au escortele noastre, ce rost săbiile noastre? (Motivarea). Fără îndoială n-ar fi permis să le folosim în nici o împrejurare " (Aceasta e concluzia din motivare şi din premisa majoră).

20. Acest gen de dovezi poate fi combătut în trei feluri, adică respingînd toate cele trei părţi componente. De fapt, atacăm fie premisa majoră, fie premisa minoră, fie concluzia; uneori pe toate trei. Atacăm majora: „Am avut dreptul să-l ucid fiindcă mi-a întins cursă", căci prima chestiune urgentă în apărarea lui Milo constă în a stabili dacă este îngăduit să mai vadă lumina acela care mărturiseşte că a
21. ucis un om. Atacăm minora prin toate mijloacele arătate în legătură cu combaterea ad-

---

[1] *Ibid.*, 3, 9.
[2] *Ibid.*, 3, 9.
[3] *Ibid.*, 4, 10.

versarului. De altfel, motivarea nu este niciodată adevărată, dacă nu este adevărată şi premisa. Uneori, o premisă adevărată este însoţită de o motivare falsă; de exemplu: „Virtutea este un bine“ e un adevăr. Dacă adăugăm motivarea: „Fiindcă face pe oameni bogaţi“, ar fi motivare falsă a unei premise
22. adevărate. Cît despre concluzie, se spune că nu este exactă deoarece cuprinde mai mult decît premisele sau că nu are nici o legătură cu chestiunea. Nu este exactă, de exemplu: „Omul care întinde curse poate fi pe drept ucis; căci, din moment ce a atentat la viaţa ta ca un duşman, trebuie să fie respins ca un duşman; deci, pe bună dreptate Clodius a fost ucis ca un duşman“. Lucrurile nu stau tocmai aşa; în realitate nu l-am dovedit încă pe Clodius că a
23. întins curse. Dar concluzia devine exactă sub forma: „Deci pe bună dreptate omul care întinde curse este ucis ca un duşman“. Nu are însă legătură cu cazul nostru, căci, de fapt, Clodius nu apare încă drept un om care a întins curse. Dacă, însă, majora şi motivarea ei pot fi exacte şi totuşi rezumatul să fie fals, dimpotrivă, dacă primele două sînt false, niciodată deducţia logică nu poate fi adevărată.

24. Entimema este numită de unii retori silogism oratoric, de alţii o parte a silogismului, pentru că silogismul cuprinde întotdeauna o concluzie şi o majoră, şi dovedeşte prin toate părţile sale ceea ce a enunţat; entimema se mulţumeşte
25. numai să sugereze dovada. Un exemplu de silogism: „Singurul bun este virtutea, căci bun este ceea ce nu poate fi folosit rău de ni-

menea; de virtute nimenea nu se poate folosi
rău; deci virtutea e un bun". Entimemă fon-
dată pe concluzii necesare: „Virtutea este un
bun, căci nimeni nu o poate folosi rău". Si-
logism negativ: „Averea nu constituie un bun,
căci nu este bun ceea ce poţi folosi rău; de
avere te poţi folosi rău; deci averea nu este
un bun". Entimema fondată pe noţiuni con-
tradictorii: „Oare reprezintă un bine averea,
26. de care cineva se poate folosi rău?" „Dacă
averea constă în monede de argint, cine a
lăsat ca moştenire tot argintul a lăsat şi
averea care constă în monede de argint;
or, el a lăsat moştenire întreg argintul; deci
a lăsat şi banii care sînt de argint"; argumentul
are şi o formă de silogism. Oratorul se poate
mulţumi să spună: „De vreme ce a lăsat tot
argintul, a lăsat şi banii în monede de argint".
27. Am impresia că am arătat toate secretele
maeştrilor artei; rămîne să le folosim cu
discernămînt. Într-adevăr, dacă consider că,
într-o pledoarie, este permis, la rigoare, să fo-
losim silogismul, nu aş dori ca pledoaria să
fie alcătuită în întregime sau plină pînă la
saturaţie de un cortegiu de epichereme şi
entimeme. Căci ar semăna cu nişte dialoguri
ori discuţii dialectice mai mult decît cu ple-
doariile care ne interesează pe noi şi de care,
28. de fapt, diferă foarte mult. Într-adevăr, în
primele, oameni învăţaţi şi care caută adevărul
împreună cu alţi oameni învăţaţi, scrutează
totul cu foarte multă minuţiozitate şi scrupu-
lozitate şi ajung la noţiuni clare şi incon-
testabile. De aceea îşi revendică atît inven-

țiunea cît și gustul, pe prima denumindu-o
29. τοπική (topică), pe a doua κριτική (critică).
Noi trebuie să ne alcătuim vorbirea după
gustul altora, și, foarte adeseori, trebuie să
vorbim în fața unor oameni fără nici o cultură
sau, în tot cazul, necunoscători ai artei la
care mă refer. Dacă nu-i atragem făcîndu-le
plăcere, dacă nu îi tîrîm cu forța și nu îi tulburăm
uneori emoționîndu-i, nu putem face
să triumfe nici dreptatea, nici adevărul.

30. Elocința cere să fie bogată, strălucitoare,
cuceritoare. Nici una din aceste cerințe nu se
va realiza dacă elocința este ciopîrțită de raționamente
cunoscute, numeroase și redate
aproape uniform, sau dacă trezește dispreț
prin înfățișarea ei umilă, silă printr-un fel
de sclavie a ei, saturație printr-o prea mare
abundență, sau plictiseală prin uniformitatea
31. ei. Să fie deci condusă nu pe poteci mărunte,
ci pe întinderi largi. Să curgă nu ca niște pîrîiașe
în albii înguste, ci ca fluviile, pline din
țărm în țărm. Să își croiască drum, de cumva
nu îl are gata făcut. Căci ce poate fi mai lamentabil
decît această regulă în virtutea căreia,
ca niște copii, urmărim formele literelor
trasate de dinainte și, după cum spune zicala
grecească, îngrijim îmbrăcămintea pe care
ne-a dat-o mama? Cum? Premisa și concluzia
să le scoatem din idei care se potrivesc unele
32. cu altele și din idei contradictorii? Nici un
suflu? Nici o amplificare? Discursului să nu îi
dăm varietate și să nu îl înviorăm prin mii de
figuri, care să pară că însăși natura le dă naștere
și le inspiră și nu că le-a creat munca omu-

lui și un meșteșug suspect, care trădează pretutindeni prezența unui maestru? Care orator a triumfat vreodată cu astfel de mijloace? Oare, la Demostene însuși, nu sînt foarte puține raționamentele de genul acela? Grecii, mai mult decît noi (căci numai aici procedează mai rău decît noi), se reped la astfel de procedee, le leagă în lanțuri, le împletesc într-un șir de nedesfăcut, scot concluzii evidente, dovedesc fapte unanim recunoscute și se consideră astfel de talia anticilor, apoi dacă îi întrebi pe cine imită, nu-ți vor răspunde niciodată. Despre figuri însă, voi vorbi în altă parte.[1]

33. Acum trebuie să adaug că nu sînt de acord cu aceia care consideră că argumentele trebuie expuse întotdeauna într-o formă pură, limpede și precisă, dar cu foarte puțin elan și ornamentare. Recunosc că argumentele trebuie, într-adevăr, să fie precise și foarte limpezi. În chestiuni mai mărunte trebuie să folosim o exprimare și cuvinte cît mai proprii și uzuale. Dacă, însă, subiectul este mai important, socot că nu trebuie evitată nici o podoabă, cu condiția să nu producă obscu-
34. ritate. Adeseori însăși metafora aduce[2] foarte multă lumină, de vreme ce chiar jurisconsulții, foarte precauți în privința proprietății termenilor, îndrăznesc să spună că „țărmul" este locul „unde valul se joacă". De altă parte, cu cît un subiect este mai aspru prin natura sa, cu atît
35. mai mult trebuie făcut atrăgător. Apoi, o argumentare e mai puțin suspectă, dacă e disi-

[1] În Cartea 10.
[2] Cf. Cic., *Top.*, 7, 32.

mulată; de asemenea și plăcerea celor care ascultă contribuie mult la convingerea lor, de cumva nu credem că Cicero şi-a stricat argumentarea prin cunoscutele cuvinte: „legile tac, în vreme de război“ [1] şi „legea însăşi ne întinde uneori sabia“.

Dar într-un astfel de stil trebuie păstrată măsura pentru ca să fie un ornament, nu un impediment.

---

[1] *Mil.*, 4, 10.

CARTEA A VI-A

Prefață

1. Această lucrare am început-o, Marcellus Vitorius, îndeosebi după dorința ta, dar și la gîndul că voi putea fi util tinerilor; în sfîrșit, lucram la ea cu rîvnă și dintr-un fel de obligație, datorită funcției ce mi se încredințase. Aveam, totuși, în vedere și propria-mi plăcere, deoarece socoteam că las ce am mai bun ca moștenire fiului meu, al cărui talent cu totul deosebit merita atenția plină de grijă a tatălui său. În felul acesta, dacă moartea m-ar fi răpit înaintea lui, așa cum era drept și de dorit, ar fi avut, totuși, ca îndrumător sub această formă
2. pe tatăl său. Dar în timp ce lucram zi și noapte și mă grăbeam temîndu-mă să nu mi-o ia înainte moartea, soarta crudă m-a lovit atît de neașteptat încît rodul ostenelilor mele nu-i poate fi nimănui mai indiferent decît mie. Moartea m-a lovit din nou: mi-a răpit copilul, pentru care făurisem cele mai mari idealuri și în care-mi puneam singura speranță a bătrîneții.

3. Ce să fac acum? La ce să mă cred bun de acum înainte, cînd zeii înșiși îmi sînt potrivnici? Căci tot așa s-a întîmplat și cînd am început să

scriu cealaltă operă, referitoare la cauzele decăderii elocinței: am fost sfîșiat de o lovitură la fel de grea. Ar fi fost, deci, mult mai bine ca opera blestemată de soartă și înclinarea mea spre literatura aducătoare de nenorociri să le fi aruncat pe rugul ale cărui flăcări aveau să-mi mistuie prea devreme mădularele, și să nu-mi mai ostenesc cu noi lucrări această viață care,
4. prelungită, este o impietate. Într-adevăr, ce tată care își iubește copiii m-ar ierta că sînt în stare să-mi continui studiul, și cine nu ar urî o astfel de tărie sufletească, dacă aș folosi glasul meu altfel decît pentru învinuirea zeilor care mă lasă să supraviețuiesc tuturor celor dragi ai mei? Eu stau mărturie că providența nu are grijă de cei de pe pămînt. Vorbesc nu de soarta mea, căreia, totuși, nu-i pot reproșa altceva decît că trăiesc încă, ci de soarta acelor ființe pe care o moarte prea timpurie le-a osîndit fără vină. Căci mai întîi mi-a fost răpită soția — pînă nu împlinise vîrsta de nouăsprezece ani — după ce a dat viață celor doi fii. Dar ea, deși răpită de soarta neîndurătoare, nu a murit nefericită[1].

5. Eu fusesem atît de îndurerat de această primă nenorocire, încît nici o favoare a sorții nu mă mai putea face fericit. Căci, înzestrată cu toate virtuțile pe care le poate avea o femeie, prin moartea ei mi-a cauzat mie, soțul ei, o durere fără leac. Prin etatea ei atît de fragedă — mai ales comparînd-o cu a mea — moartea ei poate fi socotită printre durerile cauzate de

[1] Fiindcă ea nu și-a văzut copiii murind.

6. pierderea unui copil. Rămînîndu-i însă în via-
ță copiii precum și eu, ceea ce era contrar legii
divine dar dorit de ea, moartea ei grabnică
a scutit-o de durerile cele mai sfîșietoare. Fiul
meu cel mai mic, după ce abia împlinise cinci
ani, a murit; a luat cu el prima din cele două
7. lumini ale vieții mele. Nu exagerez în durerea
mea, și nu vreau să sporesc cauzele lacrimilor
mele. O, de aș fi avut motiv să le micșorez!
Însă cum pot ascunde farmecul înfățișării lui,
drăgălășenia în vorbe, sclipirile de inteligență,
firea liniștită și, deși e greu de crezut, profundă
încă de atunci? Un astfel de copil, chiar fără
8. să fie al tău, te făcea să-l iubești. Și, ca să mă
chinuie și mai mult, soarta vicleană a vrut ca
fiul meu să fie cu mine mai drăgăstos, pe mine
să mă iubească mai mult decît pe doici, mai
mult decît pe bunica lui care-l creștea, mai
mult decît orice persoană care, de obicei, atra-
9. ge pe copii la această vîrstă. De aceea mă fe-
ricesc pentru durerea încercată cu puține luni
înainte, prin pierderea mamei celei mai bune
și care depășește orice laudă. Căci e mai puțin
dureros a-mi plînge propria soartă decît a o
ferici pe a ei.

10. După aceste nenorociri, îmi rămînea o sin-
gură speranță și bucurie, dragul meu Quintilian.
Și el mi-ar fi putut aduce destulă mîngîiere, căci
se arătaseră nu numai începuturi fericite ca la
primul copil ci — pentru că intrase în anul al
zecelea al vieții — se iviseră la el roade sigure și
aproape formate. Jur pe nenorocirile mele,

pe sărmana mea conştiinţă, pe acei mani[1], divinităţi ai durerii mele, că am remarcat la el calităţi naturale nu numai pentru învăţătură — deşi am o foarte îndelungată experienţă n-am văzut ceva mai de seamă — şi pentru a studia fără să fie constrîns (o ştiu profesorii lui), ci dovedea chiar probitate, nobleţe de sentimente, omenie, generozitate. De aceea trebuia să mă tem de o lovitură de trăsnet, căci s-a observat că, în general, maturitatea precoce piere mai curînd şi că există un fel de invidie care nimiceşte speranţele mari, poate pentru ca succesele noastre să nu depăşească
11. ce a fost dat omului[2]. Şi, era înzestrat, de asemenea, cu toate celelalte daruri: avea o voce plăcută şi clară, vorbea fermecător şi în greceşte şi în latineşte, pronunţa uimitor de exact toate sunetele, de părea născut anume pentru aceasta. Însuşirile acestea erau încă numai speranţe; mai pronunţate erau perseverenţa, gravitatea, tăria în faţa durerilor şi chiar a fricii. Cu ce curaj, spre marea admiraţie a medicilor, a suportat cele opt luni de boală! Cum m-a consolat în ultimele sale clipe! Chiar în momente de inconştienţă şi cînd aproape că nu mai era printre noi, mintea lui, în delir, era preocupată de şcoală, de literatură.

[1] *Manes* — denumire dată sufletelor celor morţi care, după părerea unor antici, erau nemuritoare; manilor li se închina un cult divin. Inscripţiile sepulcrale începeau cu formula *D.M.* = *dis manibus* = zeilor mani.

[2] Cei vechi credeau că zeii îi invidiază pe oameni cînd sînt prea fericiţi.

12. O, tu, speranța mea amăgită! Ți-am văzut
ochii scufundîndu-se în noaptea adîncă, respirația care te părăsea! Îmbrățișînd trupul tău rece, fără viață, ți-am cules ultima suflare! Și totuși, eu am continuat să respir aerul pe care l-am respirat împreună! Da! Îmi merit chinu-
13. rile pe care le îndur. Îmi merit gîndurile triste!
Un fost consul adoptîndu-te, ți-a dat dreptul să aspiri la toate demnitățile! Erai menit să fii ginerele unui pretor, unchi de-al tău după mamă! O, tu, speranța reînvierii străbunei elocințe! Tatăl tău a rămas în viață numai pentru suferință! Nu mai doresc să trăiesc, dar suport viața pentru a fi vrednic de tine! Într-adevăr, greșim cînd învinovățim soarta de toate năpastele noastre; nimeni nu suferă timp îndelungat decît din propria lui vină.
14. Dar trăiesc și trebuie să găsesc o rațiune de a trăi. Trebuie deci să cred pe oamenii cei mai învățați care consideră preocuparea literară unicul refugiu în nenorociri. Dacă totuși intensitatea durerii prezente se va calma și dacă în atîta jale un gînd străin își face loc, cred că pot cere îngăduință pentru întîrzierea
15. lucrării. Căci cine s-ar mira că am rămas în urmă
cu lucrul, cînd, mai curînd, e de mirare că nu l-am părăsit cu totul? Dacă unele părți vor fi mai puțin elaborate decît cele începute cînd eram mai puțin copleșit de durere, să fie trasă la răspundere atotputernicia soartei care, chiar de nu mi-a stins talentul, de altfel mediocru, l-a slăbit totuși. Dar, ridic fruntea mai dîrz împotriva sorții fiindcă, dacă mi-e greu să o suport, îmi este ușor să o disprețuiesc. Într-adevăr,

soarta nu și-a mai rezervat împotriva mea nici o lovitură și toate aceste nenorociri mi-au adus în suflet o liniște, nefericită într-adevăr, totuși deplină.

16. Se cuvine îngăduință muncii mele, fie și numai pentru că de acum încolo nu mai urmăresc nici un interes personal, ci întreaga mea preocupare vrea să fie utilă altora, dacă, de bună seamă, ceea ce scriu poate fi util.

Sărmanul de mine, bunurile mele materiale, ca și opera mea, le voi lăsa altora decît acelora la care mă gîndisem.

CAPITOLUL I

Despre perorație

1. Urma să vorbesc despre perorație (*peroratio*), pe care unii o numesc „încoronare" *(cumulus)*, alții „concluzie"[1] *(conclusio)*. Ea prezintă un dublu aspect, după cum se referă la fapte sau la sentimente.

Reluarea și gruparea faptelor, numită în grecește ἀνακεφαλαίωσις (recapitulare) iar de unii latini *enumeratio* (enumerare), reîmprospătează memoria judecătorului, îi pune înaintea ochilor dintr-o dată întreaga cauză și, chiar dacă elementele acesteia, izolate, au produs un efect mediocru, prin masa lor devin
2. acum puternice. Tot ce reluăm în perorație

[1] Termenul *conclusio* îl întîlnim în *Ad. Her.*, 2, 30, 47 și *Inv.*, 1, 52, 98.

trebuie expus cît mai pe scurt și — cum reiese din termenul grecesc — trebuie parcurse în grabă numai punctele principale. Căci de vom zăbovi, nu va mai fi o enumerare, ci un fel de al doilea discurs. Însă ceea ce considerăm că trebuie enumerat trebuie expus cu oarecare forță, evidențiat prin sentințe, și, în orice caz, variat cu ajutorul figurilor de stil. Altfel, nimic nu displace mai mult decît o repetare seacă, deoarece face impresia că nu ai încredere în ținerea de minte a judecătorilor.

3. Procedeele folosite în perorație sînt nenumărate. Cicero, adresîndu-se lui Verres, spune foarte bine: „Dacă tatăl tău însuși ar judeca, ce ar spune cînd aceste fapte ar fi dovedite?"[1], și după aceasta introduce imediat enumerarea. În altă parte[2], același orator, vorbind împotriva aceluiași acuzat, folosind invocarea, enumeră templele jefuite de el, pretorul. Se poate, de asemenea, să ne întrebăm dacă nu cumva am omis vreun punct, ce vor răspunde cutărui sau cutărui argument adversarii, sau ce mai poate spera acuzatorul după
4. ce toate acuzațiile i-au fost astfel respinse. Dar efectul cel mai mare îl vom obține dacă avem norocul să scoatem vreun argument și din vorbirea adversarului. De pildă, dacă poți zice: „A omis însă această parte a cauzei" sau: „A preferat să ne facă odioși" sau: „A găsit refugiu în rugăminți și bine a făcut, deoarece
5. știa cutare sau cutare împrejurare". Dar nu

[1] *Verr.*, 5, 52, 136.
[2] *Ibid.*, 5, 72.

trebuie să enumerăm fiecare procedeu aparte, pentru ca să nu se creadă că cele spuse aici sînt singurele, deoarece prilejurile de a alege ni le oferă cauza însăşi, sau cuvintele adversarilor, şi chiar împrejurări neprevăzute. Nu trebuie să ne rezumăm la repetarea celor ce am
6. spus. Trebuie să pretindem ca adversarul să răspundă la unele puncte, însă numai dacă ne rămîne timp şi pentru replică şi dacă punctele noastre sînt de aşa natură încît nu pot fi combătute. Căci a provoca replici care apoi să întărească poziţia adversarului nu înseamnă a-l ataca, ci a-l îndruma.

7. Acest singur gen de peroraţie a fost admis de cei mai mulţi dintre autorii atici şi aproape de toţi filozofii care au scris despre arta oratorică. Aticii au gîndit astfel, cred, fiindcă în Atena se interzicea oratorului, chiar prin glasul crainicului, să facă apel la sentimente. De filosofi mă mir mai puţin, deoarece pentru ei a fi emoţionat este un viciu. În consecinţă ei consideră lipsit de bune intenţii pe cel care îndepărtează în felul acesta pe judecător de adevăr, precum şi că este nedemnă pentru un om corect utilizarea acestor vicii. Totuşi vor recunoaşte că afectele sînt necesare cînd adevărul, dreptatea şi interesul comun nu pot triumfa în-
8. tr-alt chip. De altfel, toţi au căzut de acord asupra acestui punct, anume că chiar în celelalte părţi ale discursului, de cumva cauza este complicată şi susţinută prin mai multe argumente, se poate face uz adeseori cu folos de peroraţie. Dimpotrivă, nimeni nu se va îndoi

că există multe procese scurte şi simple, în care nu e necesară nicăieri. Această specie de peroraţie poate fi deopotrivă folosită de acuzator şi de apărător.
9. Ambii fac apel la sentimente, dar fiecare la sentimente diferite: apărătorul apelează mai adesea la ele şi cu mai mare forţă; căci acuzatorul trebuie să îndîrjească pe judecători, iar apărătorul să-i înduplece. Însă şi acuzatorul mişcă uneori pînă la lacrimi, cînd stîrneşte compătimire pentru cine cere răzbunare; dar şi acuzatul se plînge uneori mai cu tărie de nedreptatea calomniei sau a conspiraţiei. Aşadar este foarte potrivit să distingem aceste roluri care, în general, sînt, după cum am spus [1], asemănătoare celor din exordiu, dar mai neîngrădite
10. şi mai ample. Într-adevăr, la începutul discursului căutăm mai cu rezervă atragerea judecătorilor, deoarece e de ajuns să ne accepte, căci avem tot discursul în faţa noastră. Dimpotrivă, de peroraţie depinde dispoziţia sufletească pe care o va avea judecătorul cînd
11. trece să delibereze. Noi nu mai avem nimic de spus şi nici argumente de rezervă. Aşadar există un interes egal al ambelor părţi să-şi atragă bunăvoinţa judecătorului, să-l îndepărteze de adversar sau să stîrnească pasiuni sau să le domolească. De fapt, se poate da, în rezumat următorul precept ambelor părţi: oratorul să scoată în relief tot ce dă valoare cauzei pe care o susţine; după ce a văzut ce anume fapte produc sau ar putea produce impopularitate,

[1] 4, 1, 27 şi 28.

sau favoare, ură sau silă, să spună ceea ce l-ar impresiona mai mult pe el însuşi în cazul cînd el ar fi judecătorul. Dar e mai sigur să se ia în considerare punctele pe rînd.

12. Cînd am expus preceptele exordiului am arătat[1] ce anume face agreabil pe acuzator. Dar unele indicații date acolo trebuie completate în perorație, după cum procesul a fost intentat împotriva unui om violent, impopular şi periculos, după cum condamnarea acuzatului ar constitui un punct de glorie pentru judecători, iar eventuala lui achitare ar con-
13. stitui o ruşine. Minunat s-a exprimat Calvus împotriva lui Vatinius: „Că a călcat legea electorală, o ştiţi cu toţii, şi toţi ştiu că voi cunoaşteţi acest fapt". Cicero, de asemenea, vorbind împotriva lui Verres[2], spune că însăşi reaua reputaţie a justiţiei poate fi îndreptată prin condamnarea acuzatului — aceasta constituie unul din procedeele amintite mai sus. Teama însăşi, dacă trebuie folosită pentru atingerea aceluiaşi scop[3], joacă aici un rol mai important decît în exordiu. În altă carte[4] mi-am expus părerea mea asupra acestui sentiment.

14. În perorație se poate, de asemenea, stîrni mai în voie revolta şi mînia. Influența de care se bucură acuzatul provoacă revoltă în sufletul judecătorului; necinstea sau o atitudine

[1] 4, 1, 5 şi urm.
[2] *Verr.*, 1, 15, 43.
[3] De a-ţi atrage pe judecător.
[4] 4, 1, 20 şi 21.

jignitoare, aerul arogant şi dispreţuitor ori siguranţa de sine trezeşte ură judecătorului. Astfel de sentimente se nasc nu numai dintr-o faptă sau dintr-o vorbă, ci chiar din expresia feţei, a atitudinii sau a înfăţişării. Ca tînăr, am apreciat drept admirabilă exprimarea acuzatorului lui Cossutianus Capito; e adevărat că s-a exprimat în greceşte, dar sensul este: „Teama de Cezar te face să roşeşti".

15. Totuşi, pentru acuzator, cel mai puternic mijloc de a impresiona pe judecător constă în a prezenta fapta de care învinuieşte pe cineva cît mai îngrozitoare sau, după cum este cazul, cît mai demnă de compătimire. Oroarea creşte cînd nu se scapă din vedere următoarele considerente: ce s-a făptuit? cine a săvîrşit? împotriva cui? cu ce intenţie? în ce moment? în ce loc? în ce fel? Toate aceste împrejurări pot fi tratate în nenumărate chi-
16. puri. Dacă ne plîngem, de pildă, că cineva a fost bătut, trebuie să vorbim în primul rînd despre fapta în sine. Apoi, dacă victima este un bătrîn, un copil, un magistrat, un om respectat, dacă a adus mari servicii statului; dacă a fost lovit de un om josnic şi dispreţuit sau, dimpotrivă, de un om cu vază, sau de cineva de la care nu te poţi aştepta; dacă, din întîmplare, s-a petrecut în zi de sărbătoare sau cînd tribunalele judecau tocmai astfel de fapte; dacă s-a întîmplat în timp de grea cumpănă
17. pentru cetate. Dacă fapta s-a petrecut în teatru, în templu, într-o adunare, devine mai detestabilă. De asemenea, dacă nu din greşeală şi nici din mînie sau, chiar dacă s-a comis

din mînie, aceasta era nejustificată, pentru că victima ţinuse parte tatălui său, pentru că el nu făcuse altceva decît să răspundă, sau fiindcă îi era rival la demnităţi sau dacă face impresie că intenţiona să facă mai mult decît a făcut.

Modul în care s-a comis fapta o face şi mai detestabilă: dacă, de pildă, a fost grav lovit sau a fost ultragiat. Astfel Demostene [1] caută să trezească ura împotriva lui Midias, insistînd asupra părţii lovite, asupra fiziono-
18. miei şi atitudinii celui care a lovit. E vorba de un omor: îndeosebi în peroraţie interesează dacă a fost ucis cu armă, cu foc sau cu otravă; dacă printr-o singură rană sau mai multe; dacă moartea a fost imediată sau după chinuri îndelungate.

Adeseori acuzatorul apelează şi la milă, cînd deplînge nenorocirea aceluia pentru care cere răzbunare, sau părăsirea în care au rămas
19. copiii ori părinţii acestuia. Însăşi prezentarea situaţiei viitoare mişcă pe judecători: ce-i aşteaptă pe aceia care s-au plîns de violentare sau injurie, dacă nu li se face dreptate? Trebuie să fugă din cetate, să-şi părăsească bunurile,
20. sau să indure orice le va face duşmanul? Dar mai adeseori rolul acuzatorului este să prevină pe judecător împotriva compătimirii la care acuzatul poate va face apel, şi să-l determine să judece cu fermitate. Tot aici este cazul să fie preîntîmpinat ceea ce credem noi că adversarul va spune sau va face. Căci acesta poate

---

[1] *Împotriva lui Midias*, 72.

face pe judecători mai atenți în ce privește respectarea îndatoririi lor față de conștiință și să scadă astfel creditul pe care judecătorul l-ar acorda replicilor apărătorului, fiindcă cele spuse o dată de acuzator, chiar dacă sînt reluate de acuzat, nu mai sînt noi. În felul acesta Messala, pledînd împotriva Aufidiei, previne pe Servius Sulpicius amintindu-i pericolul în care se găsesc toți cei care au semnat, cum a făcut și apărătorul însuși. De asemenea, Eschine a anunțat [1] ce fel de apărare va folosi Demostene. Uneori judecătorii înșiși trebuie îndrumați ce răspunsuri au de dat celor ce-i întreabă; aceasta constituie un fel de recapitulare.

21. Pe acuzat îl recomandă rangul, marile lui merite, rănile primite în război, originea-i nobilă și faptele de glorie ale strămoșilor. De acest mijloc s-au folosit pe întrecute Cicero și Asinius, ultimul apărînd pe Scaurus tatăl,
22. primul pe Scaurus fiul. Îl recomandă și cauza procesului, dacă pare că săvîrșirea unei fapte oneste, în special dictate de bunătate, umanitate sau milă, i-au creat dușmănii: într-adevăr, pare că e mai just să ceri de la judecător sentimentele pe care le-ai dovedit față de alții.
23. Aici trebuie pus înainte interesul statului, prestigiul judecătorilor, opinia posterității. Dar efectul cel mai puternic îl obține mila, care silește pe judecător să se înduplece, să manifeste prin lacrimi chiar tulburarea sufletului său. Acest sentiment se va naște din relatarea

[1] *Contra lui Ctesifon*, 207 și urm.

suferinţelor trecute ale acuzatului, din cele prezente sau din ce are de pătimit dacă va fi condamnat. Aceste impresii devin de două ori mai puternice, dacă arătăm din ce situaţie cade şi în ce situaţie ajunge învinuitul. Sub acest aspect impresionează vîrsta, sexul, cei dragi, adică copiii,
24. părinţii sau rudele. Toate aceste mijloace pot fi tratate în chip diferit. Uneori, însuşi avocatul apărării îndeplineşte aceste roluri. De pildă, Cicero în apărarea pe care o face pentru Milo spune: „O, sărman de mine! O, nefericitul de tine! Tu, Milo, prin aceşti oameni m-ai putut rechema în patrie; eu nu voi fi în stare să te reţin în patrie, prin aceeaşi oameni?" [1] Acest mijloc va fi cu atît mai eficace dacă, aşa cum e cazul de faţă, rugăminţile nu sînt utile acuzatului.
25. Căci cine ar fi suportat să-l vadă pe Milo implorînd salvarea capului său, cînd el recunoscuse că a ucis un om nobil şi că l-a ucis fiindcă aşa trebuia să facă? Iată de ce Cicero a căutat să cîştige bunăvoinţa faţă de Milo evocînd măreţia lui sufletească şi s-a substituit lui Milo pentru rolul său patetic.

Aici sînt deosebit de utile prosopopeile[2], adică vorbirea imaginară pronunţată de altă persoană; de pildă, aceea pe care avocatul o atribuie clientului. Faptele, chiar prezentate simplu, mişcă sufletul; însă cînd simulăm că vorbesc înşişi interesaţii, persoana lor face să
26. crească emoţia. Într-adevăr judecătorii au impresia că ascultă nu oameni care plîng nenoro-

[1] *Mil.*, 37, 102.
[2] Despre prosopopei, cf. Cic., *Inv.*, 1, 99.

ciri străine de ei, ci că iau contact direct cu sentimentul şi glasul nenorociţilor. Dacă simpla lor vedere îi mişcă pînă la lacrimi, mai mult trezeşte milă cînd vorbesc ei înşişi. Dar, într-o oarecare măsură, impresionează şi mai puternic, cînd sînt spuse ca şi cînd ar fi pronunţate de glasul lor. Întocmai ca la actori: aceeaşi voce şi aceeaşi pronunţare are sub mască o
27. mai mare putere de a impresiona. De aceea, acelaşi Cicero, deşi nu pune rugăminţi în gura lui Milo şi preferă să recomande măreţia sufletului lui, i-a atribuit totuşi cuvinte, accente patetice care sînt binevenite şi pentru un om curajos: „O, munca mea, zadarnic înjghebată! O, speranţă înşelătoare! O, planurile mele spulberate!"[1]

Niciodată, totuşi, înduioşarea nu trebuie să dureze îndelung; şi nu fără motiv s-a spus că nimic nu se usucă mai uşor decît lacrimile.
28. Căci, de vreme ce timpul alină chiar durerile adevărate, de bună seamă se şterge mai repede imaginea plăsmuită numai de vorbirea noastră. Dacă stăruim în ea, auditorul oboseşte, îşi recapătă liniştea şi din puternica stare emotivă care l-a cuprins, revine la gîndirea
29. lui naturală. Aşadar, să nu lăsăm să se răcească ceea ce am realizat ci, după ce am dus sentimentul la culme, să trecem la alinare. Să nu sperăm că cineva o să deplîngă îndelung nenorocirile cuiva. Tocmai de aceea, şi în alte părţi, dar aici îndeosebi, discursul trebuie să meargă

[1] *Mil.*, 34, 94; şi Cicero sfătuieşte să se stîrnească mila — cf. *De or.*, 2, 125; *Or.*, 131.

crescînd, fiindcă tot ce nu adaugă nimic la ceea ce precedă pare că-i aduce ştirbire; şi sentimentul care descreşte se stinge uşor.

Despre sentimente

30. Nu numai prin vorbe, dar şi acţionînd într-un anumit fel putem stîrni lacrimi. Tocmai de aceea a rămas obiceiul ca acuzaţii să se prezinte neîngrijiţi şi mizeri[1] şi, împreună cu ei, copiii şi părinţii lor. Acuzatorii, la rîndul lor, arată sabia însîngerată, oase extrase din răni, veşminte stropite de sînge, îşi dezleagă rănile,
31. îşi dezvelesc trupurile biciuite. Efectul acestor gesturi este de obicei uriaş, fiindcă pun sensibilitatea auditoriului oarecum în faţa crimei. De aceea toga însîngerată a lui C. Caesar, purtată în fruntea cortegiului funebru, a stîrnit furia poporului roman. Poporul ştia că Cezar a fost asasinat; trupul lui era doar acolo, pe patul funebru; totuşi, veştmîntul lui îmbibat de sînge a redat atît de viu imaginea nelegiuirii, încît se părea că Cezar nu a fost ucis, ci că tocmai atunci îl ucid.
32. Totuşi nu aş aproba (căci citesc ce se obişnuieşte şi eu însumi am văzut) procedeul care constă în a reda într-un tablou sau pe o perdea crima, pentru ca grozăvia ei să impresioneze pe judecător. Într-adevăr, ce lipsit de elocinţă trebuie să fie avocatul care îşi închipuie că

[1] Îşi lăsau să le crească barba şi părul; cf. *Or.*, 131; *De or.* 2, 125.

acea imagine mută va grăi mai bine decît
33. cuvîntarea sa! Cît despre hainele mizere, des-
pre înfățișarea neîngrijită a acuzatului și despre
ținuta asemănătoare a rudelor lui, știu că le-au
fost utile și că rugile lor au ajutat mult la
salvarea lui. De aceea cunoscutul mijloc de
a implora judecătorii în numele a ceea ce acu-
zatul are mai drag, îndeosebi dacă are copii,
soție, părinți, îi va fi util. De asemenea, invo-
34. carea zeilor este privită de obicei ca izvorînd
dintr-o conștiință curată. În sfîrșit, obiceiul
de a te arunca la picioarele judecătorilor, de
a le cuprinde genunchii, dacă persoana, ante-
cedentele vieții și condiția acuzatului nu se vor
opune. Căci unele fapte trebuie apărate cu străș-
nicia cu care au fost comise. Însă grija de a ne
păstra demnitatea să nu dea impresia siguranței
35. de sine, care ne face dezagreabili. Foarte efi-
cace a fost, odinioară, procedeul prin care
Cicero a smuls pe L. Murena [1] din mîna acuza-
torilor, oameni cu foarte mare trecere, convin-
gînd pe judecători că, în situația dată, nimic
nu este mai util decît ca cei doi consuli să intre
în funcție în preziua calendelor lui ianuarie.
Acest gen de considerații a fost înlăturat aproape
complet astăzi, deoarece toate treburile fiind
în seama și în mîna unui singur om, ele nu pot
fi periclitate de rezultatul unui proces.
36. M-am referit la acuzatori și acuzați fiindcă
mai ales în procesele criminale are foarte mare
rol pateticul. Dar și procesele private au ambele
genuri de perorație: acela care constă în enu-

[1] *Mur.*, 37, 79.

merarea dovezilor, şi cel care face apel la lacrimi, dacă pare în primejdie fie condiţia, fie bunul renume al împricinatului. Căci a trezi, în procesele mărunte, astfel de sentimente de tragedie este ca şi cum ai vrea să dai unor copii masca şi coturnii lui Hercule[1].

37. Cred că e bine să atrag atenţia că, după părerea mea, succesul peroraţiei depinde de felul în care acuzatul pe care îl are de salvat se conformează intenţiei avocatului. Căci ignoranţa, bădărănia, nepăsarea, grosolănia produc uneori lipsă de interes; şi avocatul trebuie
38. să aibă în vedere toate acestea. Într-adevăr, nu arareori am văzut clienţi în discordanţă cu spusele avocatului lor, deoarece faţa lor nu arăta nici o emoţie, zîmbeau la vreme nepotrivită şi stîrneau chiar rîsul prin vreun gest sau prin expresia figurii. E adevărat, cazurile sînt mai dese cînd se caută efecte, ca să zicem aşa, teatrale.

39. Astfel, cîndva, un avocat a mutat pe băncile adverse pe fetiţa despre care spunea că este sora adversarului (acesta era procesul), ca pentru a o lăsa în braţele fratelui său. Adversarul, însă, avertizat din timp de noi, plecase. Atunci, avocatul, de altfel om elocvent, a rămas mut în faţa acestei lovituri neaşteptate şi, ca îngheţat, şi-a reluat fetiţa.
40. Un alt avocat a socotit că va impresiona mult aducînd în faţa acuzatei portretul

[1] Hercules făcea parte din personajele de tragedii, de ex. la Euripide; în sculptură, conform miturilor, era reprezentat fără încălţăminte.

bărbatului ei; a stîrnit însă în cîteva rînduri rîsul, căci cei care trebuiau să prezinte portretul, neştiind ce înseamnă peroraţie, de cîte ori avocatul privea înspre ei începeau să arate portretul; cînd, în sfîrşit, l-au arătat, urîţenia bustului (căci era turnat în ceară chipul unui bătrîn mort) a zădărnicit tot efectul
41. pledoariei. Ştim şi ce i s-a întîmplat lui Glycon, poreclit Spiridion: adusese ca martor un copil; întrebîndu-l de ce plînge, copilul i-a răspuns că-l ciupeşte pedagogul. Nimic însă nu redă mai elocvent primejdiile peroraţiilor decît povestirea lui Cicero privitoare la fraţii Caepasius [1].

42. Toate aceste accidente sînt totuşi suportabile pentru cei capabili să-şi modifice pledoaria. Dimpotrivă, cei care nu se îndepărtează de textul adus de acasă, în astfel de cazuri sau tac, sau, de cele mai multe ori, spun lucruri fără noimă. Astfel se explică acele „El întinde mîinile rugătoare spre genunchii voştri" şi „Sărmanul, nu se poate smulge îmbrăţişărilor copiilor săi" sau „Iată, mă cheamă
43. din nou", chiar dacă persoana în cauză nu face nimic din acestea. Astfel de defecte provin din şcoli, unde imaginăm totul liber şi fără nici o consecinţă, fiindcă ceea ce voim este luat drept fapt. Realitatea, însă, nu ne permite să facem la fel. Iată de ce Cassius [2] a răspuns

[1] *Cluent.*, 20 şi urm.

[2] *Cassius Severus* — orator, trimis în exil de August, pedepsit din nou cu confiscarea averii şi exil de Tiberius, pentru violenţa atacurilor sale împotriva oamenilor de vază.

admirabil unui tinerel care i-a zis: „Pentru ce mă priveşti duşmănos, Severus?“ — „Pe legea mea, n-am făcut-o, dar fiindcă aşa aveai tu scris în pledoaria ta, poftim!“ şi l-a privit cît a putut mai fioros.

44. Trebuie să atrag în mod deosebit atenţia să nu recurgă la patetic decît cine este într-adevăr foarte talentat. Căci, dacă trezirea sentimentului este un mijloc foarte puternic cînd sentimentul pune stăpînire pe inimi, dimpotrivă, dacă nu îşi produce efectul, lasă auditoriul şi mai rece. Un avocat slab ar face mai bine să tacă şi să lase pe seama judecătorilor
45. să se gîndească ei înşişi. Căci faţa, vocea şi chiar fizionomia acuzatului pe care vrei să-l ridici, sînt, de cele mai multe ori, obiect de batjocură pentru auditoriul care nu a fost mişcat adînc. De aceea avocatul să-şi măsoare, să-şi aprecieze cu atenţie forţele şi să-şi dea seama ce povară are de înfruntat. Căci aici nu există linie de mijloc: stîrneşte sau lacrimi, sau rîs.

46. De altfel, specifice peroraţiei sînt nu numai trezirea compătimirii, ci şi alungarea ei, atît prin partea expozitivă a discursului, care poate rechema la sentimentul dreptăţii pe judecătorii mişcaţi pînă la lacrimi, cît şi prin anumite glume reuşite. Iată un exemplu: „Daţi copi-
47. lului pîine, ca să nu plîngă“; sau ceea ce a spus avocatul clientului său corpolent, al cărui adversar, tot un copil, fusese adus de avocat aproape de judecători: „Ce să fac? pe tine eu nu te pot duce-n braţe“. Dar să nu facem glume de bufoni. Iată de ce nu pot aproba

pe avocatul acela, deşi între cei mai străluciţi ai vremii sale, care a aruncat în mijlocul copiilor aduşi în faţa instanţei pentru peroraţie, nişte zaruri, pentru care ei au început să se
48. certe. Căci însăşi această necunoaştere a primejdiei în care se aflau, putea trezi milă. De asemenea gestul avocatului care, cînd reclamantul a prezentat sabia însîngerată ca dovadă că s-a comis un asasinat, a fugit brusc din bancă, prefăcîndu-se îngrozit; apoi, cînd a fost chemat să pledeze — stînd departe, în mijlocul mulţimii, cu capul în parte acoperit de togă — întreba dacă a plecat acela cu sabia.
49. Este adevărat că a stîrnit rîsul, însă a fost ridicol. Totuşi trebuie zădărnicite scenele de genul acesta prin pledoaria noastră. Cicero a făcut-o minunat în *Pro Rabirio* [1] cînd a vorbit vehement împotriva portretului lui Saturninus, iar în *Pro Vareno* [2], cu multă delicateţă, împotriva tînărului căruia îi dezlegau din cînd în cînd rana în timpul judecăţii.

50. Există şi peroraţii mai calme, prin care ne arătăm prevenitori faţă de adversar, dacă eventual persoana lui cere respect sau cînd dăm vreun sfat prietenesc ori îndemnăm la împăcare. Acest gen de peroraţie a fost admirabil tratat de Passienus [3], cînd a pledat într-un proces referitor la nişte bani pentru soţia

[1] *Rab.*, 9, 24.

[2] Pierdut.

[3] *Passienus Crispus* — orator vestit, amintit şi în cartea a 3-a şi în cartea a 10-a, căsătorit cu mătuşa lui Nero, Domitia, pe care a părăsit-o ca să ia pe mama împăratului, pe Agripina, care, apoi, l-a dus la moarte.

sa Domitia, împotriva fratelui ei Ahenobarbus. Căci, după ce a vorbit îndelung asupra legăturii de sînge și asupra averii de care amîndoi dispuneau din plin, a adăugat: „Vouă nu vă lipsește nimic mai puțin decît lucrul pentru care nu vă înțelegeți“.

51. Pateticul, chiar dacă unii consideră că este binevenit numai în exordiu și în perorație — unde într-adevăr îl întîlnim foarte des — își găsește loc, totuși, și în celelalte părți ale discursului, dar mai redus, fiindcă trebuie să rezervăm cît mai mult din conținutul lui pentru exordiu și perorație. Dar aici, în perorație, sau niciodată, trebuie să deschidem toate iz-
52. voarele elocinței noastre. Căci, dacă am tratat bine tot ce a precedat, vom fi stăpîni pe sufletele judecătorilor și, scăpați dintre stînci și greutăți, putem întinde în voie toate pînzele; și, întrucît perorația constă îndeosebi în amplificare, putem folosi din plin cuvinte și sentințe mărețe și pline de frumusețe. Trebuie să mișcăm profund teatrul, pînă cînd am ajuns la acel cuvînt cu care se încheie vechile trage-
53. dii și comedii: „aplaudați“. În celelalte părți ale discursului va trebui trezit sentimentul cînd se va ivi ocazia. Căci faptele crunte ori înduioșătoare nu trebuie expuse fără emoție. De asemenea, dacă chestiunea de drept se referă la calificarea unui fapt, pe bună dreptate se pune pasiune în dovedirea fiecărui punct în parte.

54. Cînd susținem o cauză alcătuită din mai multe aspecte, va fi necesar să folosim mai multe perorații, ca să zic așa. În felul acesta

a procedat Cicero împotriva lui Verres[1], căci a lăcrămat pentru Philodamus, pentru conducătorii de corăbii, pentru crucificarea cetă-
55. țeanului roman și în multe alte locuri. Unii retori numesc acestea bucăți μερικοὶ ἐπίλογοι termen care înseamnă „perorații parțiale". Eu le consider nu atît părți ale perorației, cît specii ale ei, dacă este adevărat că denumirile de „epilog" și de „perorație" indică suficient că e vorba de încheierea discursului.

CAPITOLUL II

Despre clasificarea afectelor și modul în care trebuie trezite

1. Deși partea amintită mai sus încheie pledoaria și deși rolul ei constă îndeosebi în patetic, despre care, în mod necesar, am vorbit ceva, nu mă pot totuși abține, de altfel nici nu trebuie, să rezum acest subiect într-o privire generală. Îmi rămîne deci să tratez un punct foarte important pentru obținerea a ceea ce dorim și totodată mult mai dificil decît cele arătate mai sus: este vorba despre mijlocul de a impresiona sufletele judecătorilor, de a le forma și transforma după cum voim.
2. Referitor la acest punct am amintit puțin, cît cerea subiectul. Atunci am arătat mai

[1] 1, 30; 5, 45 și urm.

mult ce rezultat trebuie obţinut, decît în ce chip poate fi obţinut. Este deci cazul să reluăm mai adînc toată problema [1].

Într-adevăr, după cum am spus [2], de-a lungul întregii pledoarii se poate face apel la sentimente. Natura acestora nu este simplă, şi nu trebuie expusă în treacăt, deoarece dă
3. discursului multă putere. Este adevărat că o vînă subţire şi îngustă de talent, ajutată de principii teoretice şi de practică, este în stare să genereze şi să obţină o recoltă bună. De bună seamă există— întotdeauna au existat, şi nu în număr mic — oameni care descoperă cu destulă îndemînare argumente utile probei. Eu nu îi dispreţuiesc, dar îi consider utili numai pentru informarea judecătorului şi (ca să spun ce cred) buni numai pentru a informa cu datele cauzei pe adevăraţii oratori talentaţi. Dar omul capabil să răpească pe judecător şi să-l aducă în starea sufletească dorită, omul la al cărui discurs plîngi, te bucuri,
4. te mînii, este rar. Or, tocmai acest aspect al pledoariei biruie în tribunale. Elocinţa de acest fel este atotstăpînă. De fapt argumentele, în general, izvorăsc din cauză, şi cauza mai bună întotdeauna oferă mai multe. De aceea împricinatul care învinge prin ele trebuie să ştie că a avut un avocat care şi-a făcut doar datoria.
5. Dimpotrivă, cînd trebuie forţat sufletul judecătorilor, cînd mintea lor trebuie abătută toc-

[1] Problema a fost dezvoltată de Cic., *Brut.*, 188; *Or.* 131; *De or.*, 2, 185.

[2] 6, 1, 51.

mai de la contemplarea adevărului, acolo este rostul unui adevărat orator. Aceasta nu o află el de la împricinat, nu o găseşte în dosarele proceselor.

Fără îndoială, probele fac ca judecătorii să considere mai bună cauza noastră. Sentimentele însă îi dispun să dorească chiar să fie mai bună şi ajung să şi creadă ceea ce doresc.
6. Căci, de îndată ce judecătorul a început să simtă mînie, să favorizeze, să urască sau să se înduioşeze, se identifică cu cauza noastră. Aşa cum îndrăgostiţii nu pot judeca asupra frumuseţii fiindcă pasiunea le-a răpit simţul văzului, la fel judecătorul, stăpînit de sentimente, pierde orice interes în căutarea adevărului.
7. E cuprins de talazul pasiunii şi e ca purtat de un torent năvalnic. Efectele produse de argumente şi de martori se văd în pronunţarea sentinţei; cînd însă judecătorul este emoţionat de către orator, el îşi dezvăluie sentimentele cît timp încă şade şi ascultă. Oare judecătorul care izbucneşte în plîns — scop urmărit în aproape toate peroraţiile — nu şi-a spus pe faţă sentinţa? Spre acest scop, deci, să tindă oratorul. „Aceasta este datoria lui, aceasta munca lui“ [1]. Fără de patetic restul este gol, slab, neputincios, neplăcut. Pînă într-atît, ca să mă exprim astfel, sufletul şi viaţa discursului constau în patetic.
8. Există — ne spune tradiţia veche — două specii de sentimente: una, pe care grecii o numesc πάθος (patos), termen tradus co-

[1] Verg., *En.*, 6, 128.

rect şi exact de noi prin *affectus* (pasiune), cealaltă ἦθος (ethos), termen care, după părerea mea, nu are corespondent în limba latină, dar este redat prin *mores* (moravuri). De la cuvîntul ἦθος provine denumirea acelei părţi din filozofie ἠθική (etica), care se ocupă de mo-
9. ravuri. Dar, analizînd fondul lucrurilor, îmi face impresia că cuvîntul se referă nu atît la moravuri, cît la o anumită proprietate a lor, cîtă vreme, de fapt, termenul *mores* (latin) desemnează orice stare sufletească. De aceea scriitorii mai prudenţi au preferat să exprime ideea, decît să traducă termenul. Aşadar, au spus că πάθος exprimă stări afective, violente iar ἦθος — calme şi ordonate. Deci în prima specie pornirile sînt vehemente; în a doua domoale; primele poruncesc, acestea din urmă conving; unele au mai mare eficacitate în a provoca o emoţie puternică, celelalte pentru
10. a naşte bunăvoinţă. Unii autori adaugă că ἦθος este permanent, πάθος trecător. Recunosc că aşa stau lucrurile în general, deşi cred că există subiecte care cer patos necontenit. Totuşi nici sentimentele mai domoale nu presupun mai puţină artă şi experienţă, deşi nu pretind atîta forţă şi avînt. Acestea de fapt se întîlnesc în mai multe cauze, ba
11. chiar, într-un anumit sens, în toate. Căci, de vreme ce tot ce tratează oratorul poate fi privit din punct de vedere moral, tot ce se referă la onest şi util şi, în general, la ceea ce se cuvine sau nu se cuvine să faci, poate fi denumit ἦθος.

Unii retori au considerat rugămintea și
scuza proprii acestei părți; nu neg că ele îi
12. aparțin, dar nu admit că sînt singurele. Ba
mai mult, că πάθος și ἦθος au uneori aceeași
natură, primul fiind mai puternic, al doilea mai
slab. De exemplu: amorul este πάθος, afec-
țiunea este ἦθος. Alteori se opun, ca de exem-
plu, în perorații, căci ceea ce πάθος-ul a răs-
colit este de obicei domolit de ἦθος.

Trebuie, totuși, să lămuresc exact con-
ținutul termenului ἦθος, fiindcă simpla de-
13. numire nu pare să-l redea îndeajuns de clar.
Ceea ce înțelegem prin ἦυος, și ce dorim să
înțeleagă și oratorii, este, în primul rînd, tot
ce se recomandă prin caracterul său bun,
nu numai ce este liniștit și calm, ci, în general,
ce este blînd și uman, ceea ce place și dispune
pe auditori; și perfecțiunea constă în a face
impresia că totul decurge din firea lucrurilor
și a oamenilor și că în discurs strălucește carac-
terul oratorului și oarecum se face recunoscut
14. el însuși. Acest fel de ἦθος, fără îndoială,
există între persoanele foarte unite ori de cîte
ori suportăm, iertăm, dăm satisfacție, sau
îndemnăm fără mînie sau ură. Totuși, alta este
comportarea tatălui față de fiu, a unui tutore
față de minor, a bărbatului față de soție, căci
aceste persoane își manifestă afecțiunea chiar
față de acei cărora le-au pricinuit vătămare și nu
pot face ca acesta să fie rău văzut decît dacă
par că ei înșiși îi iubesc; alta este însă compor-
tarea unui bătrîn cînd dojenește pe un tînăr
care nu este din neamul său și l-a insultat, sau a
unui om de seamă față de insultele unui in-

15. ferior: în cazul al doilea este numai mînie; în celălalt există în plus emoție. De asemenea, sînt de aceeiaşi natură, însă de o intensitate şi mai redusă, invocarea îngăduinții față de cei tineri sau apărarea dragostei lor. Uneori însăşi luarea în derîdere într-o formă delicată a dragostei altuia intră în ceea ce se numeşte ἦθος, dar nu se rezumă numai la atît. Dar mai caracteristic este cînd simulăm că dăm satisfacție sau că facem o rugăminte, cînd adică folosim figura εἰρωνία prin care se înțelege altceva decît ce se spune.

16. Din acelaşi izvor se poate naşte, în general, acel sentiment mai capabil să provoace ură, dacă din atitudinea noastră supusă față de adversari reiese dezaprobarea tacită a insolenței lor. Însuşi faptul că le cedăm îi demască drept oameni duri şi insuportabili. Şi oratorii lacomi de invective, care afectează un limbaj liber, nu îşi dau seama că antipatia e mai puternică decît insulta; aşa cum antipatia face să devină nesuferiți adversarii, prin insultă ne-am face pe noi nesuferiți.

17. Există, de asemenea, un sentiment, aş spune intermediar, de dragoste şi dor față de prieteni şi rude; căci este mai puternic decît ethosul şi mai slab decît patosul.

Putem denumi foarte potrivit ἤθη portretele prin care redăm de obicei, în şcoli, conform subiectului dat, imagini de țărani, oameni superstițioşi, zgîrciți, fricoşi; căci dacă ἦθη corespunde lui *mores* (caracter), din astfel de ἤθη ne creăm discursul.

18. În sfîrşit, oricare ἦθος, sub toate aspectele sale, pretinde un om bun şi îndatoritor. Oratorul trebuie să convingă — dacă poate — că clientul său posedă aceste virtuţi. De aceea el însuşi trebuie să le aibă, sau în tot cazul să se creadă că le are. În felul acesta va fi foarte util cauzelor sale, căci le va da credit prin bunătatea sa. Într-adevăr, dacă — în timp ce pledează — face impresie de om rău, oratorul
19. respectiv în orice caz pledează rău. De aceea, însuşi stilul discursului trebuie să fie calm şi moderat. Să nu fie nimic pretenţios, nimic măreţ sau sublim. E de-ajuns că ne exprimăm în termeni proprii, plăcut şi verosimil. Iată de ce stilul moderat convine cel mai mult.
20. Diferit de ἦθος este ceea ce denumim πάθος, termen căruia îi corespunde în latineşte *affectus* (pasiune). Pentru a arăta foarte concis diferenţa dintre aceste noţiuni, prima aminteşte mai curînd de comedie; patosul, de tragedie. Patosul constă, aproape în întregime, din mînie, ură, teamă, antipatie, milă. E limpede pentru toţi cum pot fi provocate aceste sentimente.
21. De altfel, am dat indicaţii în teoria exordiului şi a peroraţiei[1]. În privinţa noţiunii de „teamă" *(metus)* vreau, totuşi, să se înţeleagă că are dublu aspect: teama pe care o simţim noi şi teama pe care o insuflăm altora. La fel, antipatia, căci poţi face pe altul antipatic sau poţi deveni tu însuţi. Cea dintîi naşte din om, cealaltă din faptă şi, în al doilea caz, dificultatea oratorului este mai mare; căci anumite

[1] 4, 1 şi urm.; 6, 1.

fapte par grave prin ele însele, de exemplu paricidul [1], omorul, otrăvirea; altele trebuie prezentate ca atare.

22. Reuşim însă dacă arătăm că suferinţa noastră a fost mai mare decît alte nenorociri, mari şi acestea. Iată un exemplu din opera lui Vergilius[2]:

„O, fericită copilă a lui Priam,
care singură înaintea altora,
Pe un mormînt de duşman,
sub întăriturile Troiei,
Fost-ai sortită să mori".

Ce nenorocită este, într-adevăr, soarta Andromacăi, dacă Polixena, în comparaţie cu ea, e

23. fericită. La fel, cînd exagerăm injuria adusă nouă, prezentînd de nesuportat alte injurii mult mai puţin grave: „Dacă m-ai fi lovit, nu ai fi avut scuze; m-ai rănit". Voi analiza mai în detaliu această chestiune cînd va fi vorba de amplificări[3].

Pentru moment mă mulţumesc să notez că pateticul urmăreşte nu numai redarea veridică a faptelor îngrozitoare sau jalnice, ci şi să facă să pară grave acte care, în general, par suportabile. De pildă, spunem că o injurie este mai gravă decît un act de violenţă; că infamia este o pedeapsă mai cumplită decît moar-

24. tea. Căci forţa elocinţei constă nu numai în

---

[1] *Paricid* — crima de uciderea părinţilor, precum şi orice crimă la fel de oribilă, ca de exemplu atentatul la securitatea statului etc.

[2] *En.*, 3, 321 şi urm.

[3] 8, 4, 9 şi urm.

a împinge pe judecător pe calea pe care îl duce însăşi natura lucrurilor, ci să creeze în el un sentiment pe care nu-l are, sau dacă îl are să i-l facă mai puternic. Aceasta este elocința aceea pe care grecii o denumesc δείνωσις (exagerare), şi prin care se măresc faptele nedemne, dure, revoltătoare; în această calitate Demostene, mai mult decît în altele, a strălucit în mod deosebit.

25. Dacă m-aş mulțumi cu preceptele învățate de la alții m-aş rezuma la atît în această problemă, fiindcă nu am omis nimic din cele citite sau învățate — cel puțin ce era vrednic de aprobare. Însă intenția mea este să arăt ceea ce stă ascuns şi să dezvălui complet înseşi secretele acestei probleme, pe care le-am cunoscut nu învățîndu-le de la vreun profesor, ci din propria-mi experiență şi de la natură, pe care mi-am luat-o conducător.

26. De fapt, cel puțin aşa gîndesc eu, pentru a pune în mişcare sentimentele altuia, esențialul constă în a fi mişcați noi înşine mai întîi. Căci numai imitînd jalea, mînia, indignarea, putem deveni chiar ridicoli, dacă vom potrivi bine numai cuvintele şi fizionomia, nu şi sufletul. Într-adevăr, care poate fi explicarea faptului că persoanele care plîng, mai ales într-o durere recentă, par să-şi strige durerea cu mult patos, şi că, uneori, mînia face elocvenți chiar pe oamenii neînvățați? De bună seamă, fiindcă sînt puternic emoționați şi că real-
27. mente ei înşişi simt ceea ce spun. Deci, cînd vrem să pară adevărate sentimentele arătate, să fim noi înşine asemenea acelora care le încearcă cu

adevărat şi pledoaria noastră să pornească din starea sufletească pe care voim s-o producem în judecător. Se va îndurera cineva ascultîndu-mă, dacă eu nu simt ceea ce spun cu acest scop? Se va mînia cineva dacă tocmai acela care îndeamnă la mînie, nu simte nimic asemănător cu ceea ce îţi cere? Dacă ochii avocatului rămîn uscaţi, va stoarce el cuiva lacrimi? Imposibil!

28. Numai focul dă naştere incendiului; numai lichidul umezeşte; nici o substanţă nu dă alteia culoarea pe care nu o are ea însăşi. Aşadar, trebuie, mai întîi, ca noi înşine să fim pătrunşi de aceea ce voim să fie pătruns judecătorul şi să fim emoţionaţi noi înşine înainte de a încerca să emoţionăm pe alţii.
29. Dar cum vom reuşi să fim emoţionaţi? Căci, doar, emoţiile nu sînt în puterea noastră. Voi încerca să vorbesc şi despre aceasta.

Grecii numesc φαντάσιαι (noi le-am putea denumi *visiones* — imaginaţie) facultatea de a reprezenta obiectele absente cu atîta fidelitate încît ne face impresia că le vedem cu ochii
30. şi că le avem prezente. Cine va putea crea aceste imagini, acela va excela în mînuirea sentimentelor. Unii denumesc εὐφαντασίωτος (tip imaginativ) pe insul în stare să-şi reprezinte foarte exact lucruri, vorbe, fapte. Şi noi vom reuşi uşor, dacă voim. În momente de destindere sufletească, printre himerele şi printre visele cu ochii deschişi, aceste imagini, de care vorbesc, ni se prezintă în aşa fel încît ne pare că străbatem locuri străine, că navigăm, că ne războim, că ţinem discursuri în faţa popoarelor, că reglementăm folosirea unei averi, pe care n-o

avem! Nu par a fi vise, ci fapte. De ce să nu pro-
31. fităm de această hoinăreală a spiritului? Plîng pe un om asasinat. Nu-mi pot reprezenta ceea ce se presupune că s-a întîmplat atunci? Nu-mi pot reprezenta pe ucigaşul care izbeşte brusc, pe cel atacat care se îngrozeşte, strigă, imploră, fuge? Să nu-l văd pe unul lovind, pe celălalt căzînd? Nu-mi vor pătrunde în suflet sîngele, paloarea, gemetele, în sfîrşit ultimul suspin al victimei care expiră?

32. De aici rezultă ἐνάργεια pe care Cicero o numeşte *illustratio* (punere în lumină) şi *evidentia* (punere în evidenţă)[1]; termenul se referă nu atît la povestirea faptelor, cît la descrierea lor aşa fel încît stările sufleteşti să se creeze ca şi cum am lua parte la săvîrşirea faptelor. Oare nu din atare imaginaţii izvorăsc celebrele;

„*Fusul îi scapă sărmanei din mîini, se desfăşură firul*“[2],

„*Cată la rana căscată în pieptul tineresc*“[3] şi acel armăsar în cortegiul funebru al lui Pallas care a mers „fără podoabe militare“[4].

33. Dar ce zic? Oare nu acelaşi poet a creat cu adîncă pătrundere o imagine a ultimelor clipe ale vieţii cînd a zis:

„Şi în minte, cînd moare, îi licăre dulcele Argos“[5].

---

[1] *Part.*, 6, 20.
[2] Verg., *En.*, 9, 476.
[3] *Ibid.*, 11, 40.
[4] *Ibid.*, 11, 89.
[5] *Ibid.*, 10, 782.

34. Dacă vrem într-adevăr să trezim compătimire, trebuie să ne închipuim că nouă ni s-au întîmplat nenorocirile pe care le deplîngem şi sufletul nostru trebuie să fie pătruns de această idee. Noi să fim aceia pe care îi deplîngem că au îndurat nenorociri, nedreptăţi, suferinţe. Să nu tratăm cazul ca şi cînd ar fi străin de noi, ci să ne însuşim pentru moment această durere. Atunci vom spune ceea ce am zice dacă noi
35. înşine ne-am afla în acea situaţie. Adeseori am văzut actori de tragedie şi chiar de comedie, după ce au jucat un rol emoţionant, plîngînd încă, pe cînd îşi scoteau masca şi plecau din scenă. Ori, dacă în scrierile altora simpla acţiune dramatică înduioşează astfel prin emoţii fictive, ce vom face noi, care trebuie să gîndim ce gîndeşte acuzatul, pentru a putea fi la fel de emoţionaţi ca el?

36. Dar, chiar din şcoală, e bine să ne lăsăm emoţionaţi de subiectele tratate şi să le imaginăm ca reale. Mai ales că în şcoli vorbim, în general, în calitate de impricinaţi, nu ca avocaţi. De pildă, avem rol de orfan, de naufragiat, de om în primejdie; ce rost are să îndeplinim aceste roluri dacă nu ne însuşim şi sentimentele lor?

Am socotit că nu trebuie să trec sub tăcere aceste mijloace datorită cărora oricît sînt sau oricît am fost de neînsemnat, mi-am cîştigat un renume. Adeseori am fost atît de emoţionat încît mă podideau lacrimile, ba chiar păleam şi simţeam o durere care părea adevărată.

CAPITOLUL III

Despre rîs

1. Opusă pateticului este calitatea care, stîrnind rîsul judecătorului, zădărniceşte sentimentele triste, îi abate atenţia de la faptele ce se dezbat, uneori îl reface chiar şi îl înviorează din plictiseală sau din oboseală.

Cît de greu se însuşeşte această calitate ne-o arată însuşi exemplul celor doi neîntrecuţi oratori, primul în elocinţa greacă, celălalt în
2. elocinţa latină. Căci în general cei mai mulţi cred că lui Demostene i-a lipsit acest talent, iar lui Cicero măsura lui. Dar nu putem presupune că Demostene a evitat acest procedeu pentru că un foarte mic număr de cuvinte — care, trebuie să recunoaştem, nu corespund calităţilor lui — arată clar că gluma nu i-a
3. displăcut, ci numai că el nu avea acest dar. Cît despre oratorul nostru, nu numai în afară de tribunal, dar chiar în pledoariile sale, era privit ca un om care caută prea mult să trezească rîsul.

În ce mă priveşte însă, fie că judec drept, fie că greşesc din entuziasm nemăsurat pentru cel mai de seamă reprezentant al elocinţei noastre, eu consider că Cicero era de o fineţe
4. de spirit neîntrecută. Căci şi în convorbirea zilnică, şi în replici, şi în interogarea martorilor era spiritual ca nimeni altul. Chiar glumele făcute de el pe seama lui Verres, ceva mai reci, le-a atribuit altora şi le-a utilizat drept mărturii, pentru ca, cu cît erau mai răspîndite, cu

atît să se creadă mai uşor că nu au fost in-
5. ventate de el, ci că circulau în public. O, dacă Tiro, libertul lui, sau acela care a scris trei cărţi despre acest subiect, ar fi acordat mai puţină importanţă numărului glumelor lui Cicero şi ar fi pus mai mult spirit critic în selectarea lor, decît străduinţă în îngrămădirea lor! L-ar fi expus mai puţin calomniatorilor, care, totuşi, şi aici, ca în toate celelalte merite ale lui Cicero, vor găsi mai curînd de adăugat decît de înlăturat.

6. Este greu să stîrneşti rîsul. În primul rînd, fiindcă orice vorbă de glumă cuprinde de obicei ceva neadevărat, întrucît adeseori este intenţionat falsificată şi niciodată nu flatează pe cel vizat. De altă parte, oamenii o apreciază diferit pentru că aprecierea nu se bazează pe o anumită normă, ci pe o pornire spontană a sufletului, de care nu ştiu dacă ne putem
7. da seama. Într-adevăr, cred că nimeni nu a explicat satisfăcător — deşi mulţi au încercat — originea rîsului. El este provocat nu numai de o faptă sau de o vorbă ci, uneori, chiar, de o atitudine a corpului. Pe lîngă aceasta rîsul e stîrnit de cauze diferite: rîdem nu numai de ceea ce se spune şi se face cu agerime şi cu spirit, ci şi de ceea ce denotă prostie, mînie ori frică. Aşadar, cauza rîsului este nesigură,
8. căci rîsul nu e departe de bătăia de joc. Într-adevăr, cum zice Cicero: „rîsul îşi are sediul într-o diformitate fizică sau morală"[1]. Cînd

[1] *De or.*, 2, 58, 236; cf. şi Aristotel *Ret.*, 1, 1371 b. — 1372 a; 1380 b.

e semnalată la alții, poartă numele de glumă subtilă — *urbanitas*; cînd cade asupra celui care o spune, se numeşte prostie.

Deşi rîsul pare un lucru neserios şi e adeseori stîrnit de bufoni, comedianți sau chiar de nebuni, are o forță nu ştiu dacă nu chiar atotputernică şi căreia nu i te poți împotrivi.
9. Adeseori izbucnim în rîs fără să vrem şi nu ni-l trădează numai fizionomia şi glasul, ci ne zguduie întreg corpul. Alteori, aşa cum am spus[1], schimbă situațiile cele mai grave, încît, de
10. pildă, foarte adeseori, înfrînge ura şi mînia. Ne stau mărturie acei tineri din Tarent care, criticînd îndelung, în timpul unui banchet, pe regele Pyrrhus, au fost chemați să dea seama de purtarea lor; neputînd nici să nege, nici să se apere, au scăpat printr-o glumă bine venită şi prin rîs. Căci unul din ei a zis: „Zău că dacă nu s-ar fi isprăvit butelca, te-am fi omorît". Ori, prin această vorbă de spirit a dispărut toată gravitatea vinovăției lor[2].
11. Oricare ar fi natura rîsului, nu aş îndrăzni să zic că rîsul e cu totul lipsit de artă, fiindcă s-au făcut asupra lui anumite studii şi există precepte referitoare la acest subiect, compuse atît de greci, cît şi de latini. Totuşi, afirm că depinde îndeosebi de natura omului şi de
12. prilej. Adaug că influența naturii se manifestă nu numai prin faptul că unul este mai ager

[1] Nu ştim la ce pasaj face aluzie.

[2] Povestea tinerilor din Tarent este redată aproape la fel de Val. Maximus, 5, 1, 3; Plutarh, *Pirus*, 8, 2.

şi mai iscusit în glumă (căci această facultate se poate, fără îndoială, dezvolta prin învățătură), ci că alții posedă un farmec specific în ținută și în fizionomie, încît aceeaşi glumă, spusă de altul, pare mai puțin spirituală. În
13. ce priveşte prilejul, el ne este oferit de împrejurări, a căror putere este atît de mare încît, adeseori, nu numai oameni neinstruiți, dar chiar grosolani vorbesc cu haz; se poate găsi prilej din vorbele cuiva spuse anterior; căci întotdeauna este mult mai mult spirit în ripostă decît în atac.
14. Măreşte dificultatea de a provoca rîsul faptul că nu există exerciții sau profesori pentru această materie. La mese sau în conversațiile obişnuite se găsesc mulți oameni abili la vorbă, fiindcă practica zilnică dezvoltă această artă. Dimpotrivă, vorba de spirit oratorică e rar practicată și nu rezultă dintr-o artă proprie, ci este împrumutată de la acest uz cotidian
15. amintit. Nimic, de altfel, nu ne-ar împiedica să imaginăm în şcoli subiecte de controversă care pretind să fie tratate în acest sens, sau să se propună teme speciale pentru exercitarea tinerilor. Ba mai mult, există acele glume numite, *dicta* pe care obişnuim să le expunem
16. în anume zi la sărbători mai îngăduitoare; dacă acestea ar fi prelucrate după anumite reguli sau dacă li s-ar adăuga și o notă de seriozitate, ne-ar putea fi foarte utile. Dar așa cum se prezintă acum, sînt un simplu exercițiu pentru tineri sau pentru cei care se distrează.
17. În vorbirea curentă folosim mai mulți termeni pentru același lucru; totuși, dacă îi

analizăm izolat, fiecare va arăta un anumit sens propriu. Într-adevăr, prin *urbanitas* se înțelege felul de exprimare care prin cuvinte, ton și facilitate denotă un anumit bun-gust, propriu capitalei *(urbs)* și un rafinament ce pare natural, însușit din contactul cu oameni culți. Într-un cuvînt, contrarul lui *rusticitas* — necioplire.

18. Este clar că termenul *venustum* (agreabil, plăcut) înseamnă exprimarea cu o anumită grație și eleganță. În uzanța comună, termenul *salsum* (sărat) se confundă cu *ridiculum* (care te dispune la rîs). Prin natura sa nu înseamnă neapărat acest lucru, deși tot ce predispune la rîs trebuie să fie și „sărat". Cicero[1], de fapt, zice că tot ce e „sărat" e caracteristic aticilor; aceasta nu înseamnă că atenienii sînt
19. dispuși în chip special la rîs. Catul, cînd zice: „În tot corpul său nu există grăunte de sare"[2], nu înțelege că în corpul său nu e nimic care să dispună la rîs. Așadar, *salsum* — sărat — va fi ceea ce nu e searbăd. E un fel de simplu condiment al vorbirii, care se percepe discret cu inteligența; așa cum gustul sării se percepe cu cerul gurii, el înalță stilul și îl ferește de a fi plictisitor. Într-adevăr, grăuntele de sare, presărat pe bucate ceva mai darnic, dar nu fără măsură, le adaugă un anumit bun gust special.
20. Tot așa, grăuntele de „sare" în vorbire are ceva care ne face să ascultăm cu sete. Termenul *facetum*, de asemenea, consider că nu se referă

[1] *Or.*, 26, 90.
[2] 86, 4.

numai la ceea ce trezeşte rîsul. Căci, dacă ar fi aşa, Horatiu nu ar fi dat[1] acest epitet talentului lui Vergiliu. Socot că acest termen implică mai curînd farmec şi eleganță desăvîrșită. De aceea Cicero, în scrisorile sale citează aceste cuvinte ale lui Brutus: „*Ne illi, sunt pedes faceti ac deliciis ingrediundi molles*"[2] (Da, acelea sînt versuri fermecătoare și delicioase cînd le aprofundezi), ceea ce concordă cu suspomenitul vers horațian;

Molle atque facetum Vergilio"[3] („Dulceață și farmec i-au fost dăruite lui Vergilius").

21. Prin *iocus* (glumă), înțelegem contrariul termenului *serium* (seriozitate); căci, uneori, din glumă simulezi, sperii sau promiți. *Dicacitas* (zeflemea) provine, fără îndoială, de la *dicere*, pentru că este comun oricărui gen de glumă. Totuși, în sens strict înseamnă vorbire prin care căutăm să provocăm rîsul, atacînd pe cineva. De aceea s-a spus că Demostene a fost spiritual — *urbanus* — nu zeflemitor — *dicax*.

22. Caracteristic temei despre care vorbim acum este ceea ce trezeşte rîsul. De aceea toată această discuție grecii o denumesc περὶ γελοίου (despre rîs.) Ca în tot ce se referă la vorbire
23. distingem şi aici idei şi cuvinte. Practica însă recunoaşte mai ales trei feluri: rîsul pe care ni-l prilejuiesc alții, cel pe care îl prilejuim noi înşine, cel care provine din unele lucruri neutre. În ce priveşte pe alții, îi criticăm, îi

[1] Hor., *Sat.*, 1, 10, 44.
[2] Această scrisoare nu a ajuns pînă la noi.
[3] Vezi nota 1.

combatem, îi desconsiderăm, le răspundem atacului sau îi zădărnicim. Referitor la noi, vorbim într-o formă glumeață și, pentru a folosi expresia lui Cicero[1], spunem uneori absurdități. De fapt aceleași lucruri, dacă ne scapă din nebăgare de seamă sînt socotite prostii, dacă ne prefacem că ne-au scăpat sînt con-
24. siderate vorbe de spirit. Al treilea gen rezultă — după cum spune tot Cicero[2] — din înșelarea așteptărilor, din întrebuințarea în alt sens a cuvintelor și din alte mijloace care nu privesc nici persoana noastră, nici pe a altuia; de aceea le-am denumit neutre.

25. De asemenea pot trezi rîs faptele sau vorbele noastre. Din fapte se provoacă uneori rîs dîndu-le o notă de gravitate. De exemplu: consulul Isauricus a rupt scaunul oficial[3] al pretorului M. Caelius, iar acesta i-a oferit un altul, dar întărit în curele: a provocat astfel ilaritate, pentru că se vorbea că pe vremuri consulul era bătut de tatăl său cu un bici de curele. Alteori provocăm rîsul pierzînd din vedere buna cuviință; așa este povestea cutiei lui Caelius[4]. Dar acest gen de glumă este nepotrivit atît pentru un orator, cît și pentru un om serios.

---

[1] *De or.*, 2, 71, 289.

[2] *Ibid.*

[3] *Sella curulis* — scaun oficial fără reazim (jeț), cu patru picioare în formă de *S* sau drepte; făcut din fildeș sau marmură frumos lucrată; pe scaunul acesta ședeau numai marii demnitari, care îl luau cu ei și în tabără.

[4] Cic., *Cael.*, 29, 69.

26. Acelaşi lucru se poate spune despre fizionomia sau gestul care provoacă rîs. Acestea au mai mult farmec cînd nu lasă impresia că urmăresc să provoace rîsul. Căci nimic nu e mai nesărat decît ce este prezentat drept plin de haz. Deşi aerul de seriozitate al celui care vorbeşte dă foarte mult farmec glumei şi stîrneşte rîs însuşi faptul că cine spune gluma nu rîde, totuşi, uneori, poate printr-o anumită atitudine, prin fizionomie, ori prin vreun gest, să provoace rîsul, dacă nu se depăşeşte măsura.
27. Cuvintele pot fi îndrăzneţe şi cu haz, ca mai toate vorbele lui Gabba; injurioase, cum am constatat, de curînd, la Iunius Bassus;
28. aspre, ca la Cassius Severus; domoale ca la Domitius Afer. Este important în ce împrejurare le foloseşte cineva. Căci la masă sau în conversaţia obişnuită glumele îndrăzneţe sînt potrivite pentru persoanele de condiţie umilă; cele cu haz, pentru oricine. Niciodată să nu căutăm să jignim. Şi să fie departe de noi intenţia de a pierde un prieten mai curînd decît o vorbă reuşită. Chiar în luptele oratorice din tribunal aş prefera să pot folosi gluma fină. Uneori este permis să vorbeşti injurios şi aspru împotriva adversarilor, de vreme ce există libertatea de a acuza chiar pe faţă şi de a cere capul vrăjmaşului. Însă şi în acest caz, pare de obicei inumană insultarea nenorocirii cuiva, fie pentru că nu este vinovat, fie pentru că insulta se poate abate chiar asupra acelora care o proferă. Prin urmare, trebuie să ţinem seama, în primul rînd, cine vorbeşte, în ce cauză, în faţa cui, împotriva cui şi ce anume spune.

29. Oratorului nu i se cuvin cîtuşi de puţin fizionomia schimonosită şi gesturile care, văzute la mimi, provoacă rîs. De asemenea, trebuie să fie cît mai străine de persoana lui glumele grosolane şi cele de comedii. Obscenitatea trebuie să fie absentă nu numai din expresii, dar nici să nu fie sugerată. Căci, dacă vreodată trebuie reproşată, nu sub formă de glumă trebuie
30. combătută. În afară de acestea, dacă doresc ca oratorul să vorbească cu distincţie nu vreau deloc să facă impresia că afectează. De aceea nu va glumi ori de cîte ori va putea, ci mai curînd va pierde o vorbă de spirit decît să-şi
31. scadă din prestanţă. Căci nimeni nu va suporta pe acuzatorul care face glume într-un proces care inspiră groază, nici pe avocat, într-o cauză care stîrneşte milă. Există, de asemenea, judecători mai sobri care nu admit bucuros gluma.
32. Se întîmplă uneori ca cele spuse împotriva adversarului să se potrivească judecătorului sau chiar clientului nostru. Totuşi, se găsesc avocaţi care nu evită nici ce s-ar putea întoarce asupra lor înşile. Aşa a păţit Longus Sulpicius, care, deşi era el însuşi foarte dizgraţios, a afirmat că persoana care voia să devină om liber şi împotriva căreia pleda nici măcar nu are figură de om liber; Domitius Afer, replicînd, l-a întrebat: „După părerea ta, Longus, cine e urît la faţă, nu e un om liber?“

33. De asemenea trebuie să evităm ca vorbele spuse să pară necuviincioase[1], arogante, ne-

[1] Obscenitatea în cuvinte este criticată şi de Cic., *Off.*, 1, 104.

potrivite cu locul şi cu împrejurările, sau pregătite de dinainte şi aduse gata de acasă. Căci faţă de cei în nenorocire, cum am spus mai sus, a glumi este inuman. Însă unii oameni au atîta prestanţă recunoscută, şi sînt persoane atît de demne de respect pentru toată lumea, încît vreo necuviinţă la adresa lor ar fi în stare să dăuneze tocmai celui ce o spune. În ce priveşte pe prieteni, am dat îndrumări chiar mai
34. înainte. Sfatul ce urmează nu priveşte pe orator, ci pe orice om: dacă ataci pe cineva care, jignit, devine primejdios, fă aşa fel încît să nu ducă la duşmănii grave ori să fii obligat a-i da o satisfacţie care te înjoseşte. De asemenea, să evităm de a vorbi despre un grup, de a ataca popoare întregi, sau o anumită categorie socială, sau o anumită profesiune, sau ceea ce
35. este pe gustul multora. Vorba unui om integru va trebui să păstreze întotdeauna demnitatea şi decenţa. Căci prea scump ar fi preţul rîsului dacă trebuie plătit cu pierderea probităţii noastre.

Este foarte greu de spus cum se provoacă rîsul şi care îi sînt izvoarele obişnuite. Căci, dacă am voi să-l analizăm sub toate aspectele, nu am
36. mai termina şi ne-am strădui zadarnic. Într-adevăr, nici izvoarele lui nu sînt mai puţin numeroase, nici diferite de cele din care provin ceea ce denumim cugetări — *sententiae*. Căci şi aici există o invenţiune şi o elocuţiune şi efectul elocuţiunii însăşi depinde fie de cuvinte,
37. fie de figuri. Mă voi mărgini deci să arăt că rîsul poate proveni din fizicul persoanei împotriva căreia vorbim, din caracterul ei, care

reiese fie din faptele, fie din vorbele cuiva, fie din alte împrejurări. De fapt la aceste considerente se referă orice critică. Dacă critica este prezentată cu gravitate, e o critică serioasă; dacă o facem cu bună dispoziție e glumeață.

38. Aceste defecte, le arătăm, le povestim sau le indicăm printr-un cuvînt. Rareori le putem pune în fața ochilor, cum a făcut C. Iulius. El a zis lui Helvius Mancia, care l-a întrerupt de mai multe ori: „O să-ți arăt îndată cine ești"[1]. Helvius a insistat să-i arate pe cine îl găsește asemenea lui. Cezar i-a arătat cu degetul chipul unui gal pictat pe un scut cimbric, cu care, în momentul acela, Mancia păru că seamănă foarte mult (pe vremea aceea în jurul forului erau prăvălii și scutul de care este vorba era pus ca firmă la o prăvălie).

39. Povestirea faptelor hazlii cere, în primul rînd, subtilitate și talent oratoric. În felul acesta povestește Cicero, în *Pro Cluentio*[2], despre Caepasius și Fabricius, iar M. Caelius despre cunoscuta întrecere dintre D. Laelius și colegul lui, care se grăbeau să-și ia în primire provincia. Dar cum, în toate aceste povestiri se cere ca întreaga expunere să fie elegantă și fermecătoare, nimic nu e mai plăcut decît ceea ce adaugă
40. oratorul. Iată cum a condimentat Cicero povestirea fugii lui Fabricius: „Așadar, crezînd că vorbește foarte abil, și scoțînd din adîncurile artei aceste cuvinte impresionant de grave

[1] Cic., *De or.*, 2, 66, 266.
[2] *Cluent.*, 21.

a zis: «Priviți, judecători, soarta oamenilor! Priviți bătrînețea lui C. Fabricius!» Și, după ce a repetat de mai multe ori «priviți» pentru a da strălucire discursului, a privit și el. Fabricius însă, cu capul plecat, părăsise banca"[1]. Las la o parte celelalte adăugiri ale lui Cicero (căci pasajul este cunoscut). În realitate, adevărat era numai faptul că Fabricius părăsise
41. tribunalul. Și Caelius și-a alcătuit cu neîntrecută grație întreaga povestire, dar mai ales partea finală: „L-a urmat îndeaproape. Dar cum a trecut? Cu un vas, sau cu o barcă de pescuit? Nimeni nu știe. Sicilienii, însă, cum sînt ei glumeți, și batjocoritori, ziceau
42. că s-a așezat pe un delfin și că așa a traversat, ca un al doilea Arion". Cicero[2] consideră că în narațiune e binevenită gluma fină *(facetiae)*, iar în atacarea adversarului gluma usturătoare *(dicacitas)*. În narațiuni de acest fel a fost uimitor de agreabil Afer Domitius; în discursurile lui se găsesc inserate un mare număr. De altfel, există chiar publicate cărți cuprinzînd cuvinte de spirit.

43. Acest gen de glumă constă nu numai din ceea ce aș numi jonglerie de cuvinte, ci dintr-un spirit subtil redat cu concizie și dintr-un fel de expunere mai largă. În felul acesta ne povestește Cicero, în cartea a doua *De Oratore*[3]
44. și în alte locuri, despre L. Crassus, care pleda împotriva lui Brutus. Brutus era acuzatorul

[1] *Ibid.*, 21, 58.
[2] *Or.*, 26, 87.
[3] Cic., *De or.*, 2, 55, 223; nu știm la care alte pasaje se referă.

lui Cn. Plancus. El dovedise cu doi martori că L. Crassus, apărătorul lui Plancus, în discursul despre colonia Narbo, a dat îndemnuri contrarii celor spuse de el referitor la legea Servilia. Crassus, la rîndul său, a prezentat trei martori și le-a dat să citească dialogurile tatălui lui Brutus. Un dialog relata conversația care a avut loc în domeniul de la Privernum, al doilea în cel de la Alba, iar al treilea, de la Tibur. Crassus a întrebat pe Brutus unde sînt aceste domenii. Brutus le vînduse pe toate; or, în vremea aceea era considerată faptă cu totul nedemnă înstrăinarea bunurilor rămase de la părinți. Adeseori se obține succes egal, inserînd fabule sau uneori chiar anecdote istorice.

45. Mai vioaie și mai promptă este însă con-
ciziunea unui spirit subtil — *urbanitas* — amin-
tit mai sus. El are două forme, atacul și riposta,
dar metoda este comună, în parte. Căci tot ce
se poate spune în atac se poate spune și în re-
46. plică. E adevărat, însă, că unele sînt proprii
ripostei și că, în general, atacul e pregătit din
timp. Riposta, de cele mai multe ori, se face
pe loc, fie în altercație, fie în interogarea
martorilor. Cum, însă, există mai multe izvoare
care pot prilejui vorbe spirituale, mă văd o-
bligat să repet că nu toate izvoarele sînt po-
47. trivite pentru oratorie. De exemplu, nu sînt
potrivite amfibologiile[1]. Cuvintele obscene de

[1] *Amfibologie* — forme de stil, expresii, propoziții care pot da naștere unui înțeles echivoc.

felul celor care se folosesc în atelane[1], cuvintele grosolane obişnuite oamenilor de cea mai joasă condiţie şi în care ambiguitatea include, în general, o injurie; nici chiar glume de genul acelora care i-au scăpat, uneori, lui Cicero, nu însă în pledoarii: unui candidat, despre care se spunea că e fiu de bucătar şi care cerea cuiva votul de faţă cu el, i-a zis: „Eu de asemenea, te voi
48. ajuta"[2]. De aici nu deducem că vorbele cu dublu sens trebuie excluse cu orice preţ, ci că rareori produc efect, exceptînd cazul cînd situaţia însăşi le favorizează. Iată de ce însăşi gluma lui Cicero, făcută împotriva aceluiaşi Isauricus, amintit mai sus[3], este aproape grosolană: „Mă mir cum tatăl tău, omul cel mai statornic, ni
49. te-a lăsat cu un caracter nestatornic"[4]. Însă, următoarea glumă, de acelaşi gen, este admirabilă: acuzatorul lui Milo, pentru a argumenta că acesta a întins curse lui Clodius, susţinea că Milo s-a îndreptat înspre Bovillae înainte de ceasul al nouălea[5], ca să aştepte pînă ce Clodius va ieşi din casa de la ţară. Pentru că l-a întrebat de cîteva ori în ce moment a fost ucis Clodius, Cicero a răspuns: „tîrziu"[6]. Acest

[1] *Atelane* — formă de comedie populară cu tipuri fixe: Maccus — prostănacul; Bucco — mîncăul; Pappus — bătrînul; *commedia dell'arte* se bazează pe acest vechi fel de comedie populară italică.

[2] În latineşte: „*ego quoque te favebo*"; *quoque*—pronunţat la fel, însă scris „*coque* "este vocativul lui „*coquus*" — bucătar.

[3] 6, 3, 25.

[4] *Ex. inc. orat.*, fr. B. 3, M.

[5] Cam în jurul orei 15.

[6] Sensul răspunsului lui Cicero pare a fi acesta: ziua, dar nu devreme, ci tîrziu; tîrziu, pentru că trebuia mai demult.

singur cuvînt e suficient să ne facă să nu condamnăm în întregime categoria glumelor.
50. Unele cuvinte nu se limitează la a avea mai multe sensuri, ci au chiar sensuri opuse. Astfel Nero[1] a spus despre un scalv al său foarte necinstit: „Nimănui nu i se acordă mai multă încredere; pentru el nimic nu este încuiat, nici
51. pecetluit"[2]. Ambiguitatea poate ajunge pînă la enigmă. Astfel este ambiguitatea folosită de Cicero[3] împotriva lui Plaetorius, acuzatorul lui Fonteius: despre mama lui Plaetorius a spus că atîta cît a fost în viață a ținut o școală și că, după ce a murit, a avut magistri[4]. În realitate se spunea că în vreme ce îi trăia mama,
52. obişnuiau să vină la ea femei uşoare; după moarte, i-a fost vîndută averea. Aceeaşi întrebuințare a cuvintelor duce la metalepsă. De exemplu: Fabius Maximus, reproşînd lui August meschinăria darurilor („congiaria")[5] pe care le făcea prietenilor, le-a numit „heminaria[6],

[1] Probabil C. Claudius Nero, învingătorul lui Hasdrubal la Metaurus, în 207 î.e.n.; el venea în ajutorul lui Hanibal; cf. Cic., *De or.*, 2, 61, 248.

[2] „*Nulli plus apud se fidei haberi, nihil ei clusum neque signatum esse*". Primul înțeles: e atît de onest, încît nu îi închide și nu îi ascunde nimic, acordîndu-i toată încrederea. Al doilea sens e ironic: că nu are deloc încredere în el și nu-i poate nimic ascunde, căci sparge orice lacăt, orice sigiliu.

[3] Acest pasaj din *Pro Fonteio* nu ne-a fost conservat.

[4] *Magistri bonorum* — funcționarii care prezidau vînzările; termenul școală *(ludus)* este o metonimie; cuvîntul *magistri* constituie o ambiguitate.

[5] *Congius* — măsură pentru lichide (3,275 litri); *congiarium* — vasul ce cuprinde un *congius*.

[6] *Hemina* —1/12 dintr-un congius; termenul *heminarium* nu există; a fost creat pentru circumstanță de gluma aceasta.

căci „congiarium" înseamnă și „dar", și o anumită „măsură"; prin sensul de „măsură" Fabius indica neînsemnătatea darurilor lui August.
53. Alt procedeu, la fel de rece, constă în a crea nume prin adăugire, înlăturare, sau schimbare de litere. Astfel, știu că Acisculus, fiindcă încheiase un pact, a fost numit Paciscuius, iar lui Placidus, pentru că era acru din fire i s-a zis Acidus, și lui Tullius, deoarece era hoț, i s-a spus Tollius[1]. Dar și aceste procedee sînt mai reușite cînd denumesc acte, nu persoane. Afer a făcut un spirit fin zicînd despre Manlius Sura, care în timpul pledoariei alerga de colo pînă colo, sărea, gesticula, lăsa să-i cadă toga apoi și-o ridica, că nu pledează („non agere") ci se zbate („satagere"). Într-adevăr cuvîntul *satagere* este prin sine însuși spiritual, chiar dacă nu îl
55. apropiem de alt cuvînt asemănător. Se mai fac spirite mai curînd reci, totuși acceptabile uneori, cînd adăugăm sau înlăturăm un sunet, o aspirație, despărțim sau unim cuvinte. De acest fel sînt glumele făcute pe seama unor nume. Cicero e autorul multora de genul acesta, îndreptate împotriva lui Verres, dar oratorul le-a pus pe seama altora. Zice, într-un loc: „Va veni vremea cînd Verres o să măture (verreret"[2]) totul. Într-altul, că pentru Hercule pe care-l jefuise, a fost mai primejdios decît mistrețul din Erymanthus[3]; în sfîrșit, în altă parte

---

[1] *Paciscuius — paciscor:* a face o învoială; *acidus,* acru, neplăcut; *Tollius* < *tollere:* a lua, a fura.

[2] *Verrere* — a mătura.

[3] Aluzie la una din cele 12 isprăvi ale lui Hercule; știm din *Verr.*, 4, 43, 95 că Verres furase o celebră statuie a lui Hercule.

spune că: „a fost un preot rău („sacerdos") acela care a lăsat după el un mistreț („verres")
56. atît de desfrînat"; căci Verres a urmat lui Sacerdos[1]. Totuși, uneori, norocul ne oferă ocazie să folosim cu succes și acest procedeu. Așa a făcut Cicero, în *Pro Caecina*[2], împotriva martorului Sextus Clodius Phormio, zicînd: „Nu-i mai puțin negru, nici mai puțin încrezut decît vestitul Phormio al lui Terentius"[3].

57. Prin urmare, glumele bazate pe natura lucrurilor au mai mult spirit și sînt mai elegante. Aici mare efect produce compararea, dar cu condiția ca apropiere să se facă cu ceva inferior sau de mai mică importanță. Strămoșii noştri iubeau aceste glume, de vreme ce pe Lentulus l-au poreclit Spinther, iar pe Scipio — Serapion[4]. Dar compararea nu se face numai cu oameni, ci și cu animale. Astfel, pe cînd eram copil, Iuniu Bassus,
58. mare zeflemist, era poreclit „măgar alb" iar Sarmentus l-a comparat pe Messius Cicirrus cu un cal sălbatic. Se fac comparații și cu obiecte neînsuflețite; de exemplu, P. Blaesius l-a numit pe Iulius, care era negru, slab și încovoiat, „scoabă de fier". Acest fel de a stîrni rîsul este astăzi foarte răspîndit. Compararea se face uneori
59. direct, alteori este disimulată printr-o aluzie. De felul acesta este cunoscuta glumă a lui August, adresată oșteanului care îi întinde tremurînd o

---

[1] *Verr.*, 1, 46, 121.

[2] *Caec.*, 10, 27.

[3] Aluzie la parazitul Phormio din comedia cu același nume a lui Terentius.

[4] Spinther era un actor slab, iar Serapion un negustor de victime pentru sacrificiu.

petiție: „Nu face așa, de parcă ai da o monedă de un ban unui elefant".

60. Gluma se poate face și pe baza unor apropieri de fond. Astfel este replica lui Vatinius cînd era acuzat: În timp ce Calvus vorbea împotriva lui, Vatinius își ștergea fruntea cu o batistă albă; acuzatorul încerca să-l facă odios și prin această atitudine; atunci Vatinius a dat următoarea iscusită replică: „Deși mă acuzi, pîinea ce o mănînc e la fel de albă".

61. Este și mai ingenioasă substituirea unui fapt în locul altuia, pe bază de asemănare. Acestui procedeu i-am putea zice ficțiune. Iată un exemplu: în triumful lui Cezar au fost purtate machete de fildeș, reprezentînd cetățile cucerite. După cîteva zile, pentru triumful lui Fabius Maximus, s-au construit machete de lemn; Chrisip a spus că machetele lui Maximus erau tecile cetăților lui Cesar. Un alt exemplu: la o luptă de
62. gladiatori, Pedo a spus despre mirmilonul[1] care-l ajungea pe rețiar, însă nu-l lovea: „Vrea să-l prindă viu". Uneori similitudinea se unește cu amfibologia. Așa a procedat Gabba care a zis unuia care alerga neglijent după minge[2]: „Alergi *(petis)* după ea, de parcă ai fi un candidat de-al lui Cezar"[3]; cuvîntul „*petis*" este ambiguu; in-

---

[1] *Myrmillo* sau *murmillo*, la început denumit *gallus* — gladiatorul care purta cască deschisă și ușoară, scut mare hexagonal, apărătoare pe brațe, jambiere, șorț și brîu; *retiarius* nu avea decît o rețea, o furcă cu trei dinți și un pumnal.

[2] Jocul cu mingea *(pila)* era printre cele preferate de romani.

[3] Un candidat patronat de împărat era sigur că va fi ales.

63. diferenţa este asemănătoare. Ajunge că am indicat acest gen de glume. De altfel, este foarte frecvent amestecul diferitelor feluri de glume între ele; şi cele mai reuşite sînt cele în care se combină multe genuri.

Aceeaşi metodă se aplică şi la contrarii. De acest gen este replica acelui cavaler roman care bea în timpul spectacolului. August a trimis să i se spună: „Eu, dacă vreau să mă ospătez, merg acasă. — Tu poţi s-o faci, zise cavalerul, fiindcă nu te temi că-ţi pierzi locul." Aceste spirite, fondate pe contrarii, nu sînt numai de un singur fel. Un exemplu îl constituie replica dată de August ofiţerului destituit şi pedepsit. Deoarece acesta, printre rugămințile de îndurare, se întreba incontinuu: „Ce o să spun tatălui meu?", August i-a răs-
64. puns: „Spune-i că ţi-am displăcut". De un alt gen este gluma lui Gabba: a răspuns persoanei care îi cerea împrumut mantaua de călătorie: „Nu ţi-o pot împrumuta pentru că rămîn acasă"; de fapt, în sala lui de mîncare ploua tare. Mai există un al treilea fel, dar, din respect pentru autorul glumei, nu-i voi da numele: „Eşti mai desfrînat decît oricare eunuc". Aici, fără îndoială, auditorul este înşelat: se aştepta la contrariu. Din acelaşi izvor, dar diferite de cele anterioare, sînt vorbele lui M. Vestinus cînd i s-a vestit că cutare a fost ucis: „De-acum, în sfîrşit, n-are să mai pută".

65. Aş încărca opera cu exemple şi aş transforma-o într-o culegere alcătuită anume pentru provocarea rîsului dacă aş căuta să arăt vorbele de spirit ale anticilor. Toate izvoarele de argu-

mente pot ocaziona glume. De pildă, August a folosit definiția în caracterizarea celor doi actori de pantomimă care gesticulau unul mai mult decît altul, zicînd: „unul vrea să danseze,
66. iar celălalt îl întrerupe". Gabba a folosit diviziunea, răspunzînd persoanei care îi cerea mantaua de călătorie: „Nu plouă, nu ai nevoie de ea, dacă va ploua, îmi va trebui și mie". De asemenea, oferă material pentru glumă genul, specia, notele specifice, notele diferențiale, înrudirea, apropierea, consecințele, antecedentele, contrariile, cauzele, efectele, compararea de la egal la egal, de la mai mic la mai mare, de la mai mare la mai mic. La fel, toți tropii:
67. oare, nu foarte multe glume sînt redate prin hiperbolă? De pildă, Cicero spune despre un om foarte înalt: „S-a lovit cu capul de bolta arcului de triumf a lui Fabius" [1]. De asemenea, gluma lui P. Oppius referitoare la neamul Lentulilor, unde, în mod regulat, copiii erau mai mărunți la statură decît părinții: „Acest neam va pieri prin naștere".

68. Dar ironia? Nu se apropie, oare, de glumă chiar cînd se face cu cea mai mare seriozitate? Cu mult spirit a folosit-o Afer, zicînd lui Didius Gallus, care luptase din răsputeri să i se dea guvernarea unei provincii, apoi, obținînd-o, se plîngea că a fost constrîns la aceasta: „Haide, fă ceva și pentru stat". Cicero a folosit în glume și metafora. De exemplu, anunțîndu-i-se moar-

[1] *Cic. De or.*, 2, 66, 267: e vorba de arcul de triumf ridicat pe Via Sacra de Q. Fabius Allobrogicus — în anul 121 î.e.n. pentru a comemora victoriile sale asupra alobrogilor.

tea lui Vatinius de către o persoană în care nu
puteai avea încredere, a zis: „Pînă una, alta,
69. voi profita de dreptul de folosință". De asemenea, a folosit și alegoria; de pildă, vorbind despre M. Caelius, care era mai reușit în acuzare decît în apărare, zicea că mîna dreaptă a lui Caelius este bună, dar că stînga îi este rea. A. Villius a utilizat emfaza cînd a spus că sabia a căzut asupra lui Tuccius [1].

70. Glumele pot fi redate, de asemenea, prin toate figurile de cugetare — așa-numitele σχήματα διανοίας. Unii retori au împărțit chiar după aceste figuri diferitele specii de spirit. De fapt, întrebăm, stăm la îndoială, afirmăm, amenințăm, formulăm dorințe. Uneori prezentăm în așa fel încît părem înduioșați, alteori
71. mîniați. Se poate provoca rîsul prin tot ce e, în mod evident, ficțiune. Este foarte ușor să relevi prostiile, căci ele stîrnesc rîsul de la sine; însă, un plus adăugat de noi, dă situației finețe. Titius Maximus a întrebat prostește pe Campatius, care ieșea de la teatru, dacă a văzut spectacolul. Campatius a făcut să pară și mai prostească îndoiala lui Titius, zicînd: „Nu, m-am jucat cu mingea în orchestră".

72. Respingerea constă în negare, în dovedirea falsității, în invocarea unei scuze sau a unei circumstanțe atenuante. Manius Curius a stîrnit rîsul negînd. Acuzatorul său îl înfățișase, pictat pe pînză, în diferite scene: gol și în lanțuri, apoi salvat de prieteni, după ce fusese

[1] Care s-a sinucis; spunînd astfel, vrea să-l arate pe acest Tuccius ca fiind laș.

73. ruinat de jocul cu zaruri: „Înseamnă, deci, zise el, că nu am cîştigat niciodată". Dovedirea falsităţii se face uneori deschis. De pildă, Cicero arată că Vibius Curius a minţit cînd şi-a spus vîrsta: „Aşadar, cînd declamam împreună, tu nu erai încă născut". Alteori, simulăm că sîntem de acord. Aşa a procedat tot Cicero cînd Fabia, soţia lui Dolabella, a spus că are treizeci de ani: „Este adevărat, zise el, aud
74. asta de acum douăzeci de ani". Uneori este plină de spirit negarea unei afirmaţii prin alta mai muşcătoare. Domitia, soţia lui Passienus, se plînge că Iunius Bassus, învinuind-o de avariţie, a zis că ea obişnuieşte să-şi vîndă încălţămintea învechită; Bassus a răspuns: „Zău dacă am spus vreodată aşa ceva; dar am spus că obişnuieşti să-ţi cumperi încălţăminte veche". Un cavaler roman simulează apărarea, răspunzînd lui August care-i imputa că şi-a mîncat moştenirea: „Am crezut că este a mea!"
75. Procedeul atenuării este de două feluri. Micşorezi o laudă exagerată: aşa a făcut C. Caesar cînd Pomponius îşi arăta rana primită în obraz cu ocazia răscoalei lui Sulpicius, făcîndu-şi un titlu de glorie că a suferit luptînd pentru Cezar: „Cînd fugi, să nu te uiţi niciodată înapoi" i-a zis el. Micşorezi învinuirea adusă: Cicero a răspuns persoanelor care îl criticau că, la vîrsta de şaizeci de ani, s-a căsătorit cu Publilia, o tînără fecioară: „mîine va fi femeie".
76. Unii retori denumesc acest gen de spirite „consecvent", şi prezintă analogie cu ceea ce a spus Cicero despre Curio, care, de cîte ori începea să vorbească, îşi cerea scuze pentru

vîrsta-i înaintată: „Exordiul lui devine pe zi ce trece mai ușor". De fapt, aceste spirite parcă decurg și depind firesc de ceea ce s-a
77. spus. Procedeul diminuării poate consta și în referirea cauzelor care ar fi produs un fapt. Așa a procedat Cicero împotriva lui Vatinius. Acesta suferea de gută și, voind să facă impresia că s-a înzdrăvenit, a spus că a făcut două mii de pași, plimbîndu-se. „Da, îi replică Cicero, pentru că zilele sînt mai lungi". Locuitorii din Tarraco, l-au anunțat pe August că pe altarul închinat lui a răsărit un palmier:
78. „Se vede cît de des aprindeți focul pe el" le-a replicat August [1]. Cassius Severus a trecut asupra altuia vina, cînd a fost acuzat de pretor că avocații lui l-au jignit pe L. Varrus, epicureu și prieten al lui Cezar: „Nu știu cine l-a jignit, cred însă că au fost stoici".

Pentru ripostă există multe procedee, dar cel mai spiritual este procedeul prilejuit de reluarea aceluiași cuvînt. Iată un exemplu: Suelius i-a zis lui Trachalus: „Dacă este așa, mergi *(is)* în exil". Trachalus îi ripostează:
79. „Dacă nu este așa, te reîntorci *(redis)* tu". Cassius Severus, cînd cineva l-a înfruntat zicînd că Proculeius i-a interzis accesul în casa lui, a scăpat din încurcătură răspunzînd: „Dar, oare, merg vreodată acolo?". Uneori o glumă e înlăturată prin altă glumă. De exemplu, galii au dăruit divinului August un colier de aur care cîntărea o sută de libre [2]. Dolabella,

[1] Pentru a aduce sacrificii.
[2] 100 libre – 32,745 kg; o libră = 327,45 gr.

glumind doar pentru a vedea răspunsul lui August, i-a zis: „Generale, dă-mi mie colierul“.
80. August i-a replicat: „Prefer să-ți dăruiesc o coroană civică“ [1]. De asemenea, respingem o minciună prin altă minciună: cineva zicea, de față cu Gabba, că a cumpărat în Sicilia, plătind un singur victoriat [2], o mreană lungă de cinci picioare [3]. Gabba a replicat: „Nu-i de nici o mirare; acolo mrenele sînt atît de lungi încît pescarii se încing cu ele în loc de sfori“.
81. Contrar negării este recunoașterea simulată; și ea are multă finețe. De exemplu: Afer pleda împotriva unui libert al împăratului Claudius Caesar. Cineva din partea adversă — de aceeași condiție cu clientul său — i-a strigat: „De altfel, tu pledezi totdeauna împotriva liberților lui Cezar“. „Așa e, zău — și nu trag nici un folos“ a replicat Afer. Un procedeu învecinat cu acesta este de a nu nega obiecția, chiar cînd este evident falsă. Acest procedeu dă prilej pentru răspunsuri reușite. Catulus a
82. răspuns lui Filip cînd i-a zis „De ce latri?“ — „Fiindcă văd un hoț!“ [4] A face glume pe propria-ți socoteală nu e îngăduit, în general, decît bufonilor. În tot cazul este foarte puțin

---

[1] *Coroană civică* — coroană din frunze de stejar și dafin, acordată pentru meritul de a fi salvat un cetățean sau mai mulți de la moarte.

[2] *Victoriat, victoriatus (nummus)* — monetă de argint de 5 ași, cu chipul Victoriei pe el.

[3] *Piciorul* (pes) — unitate de lungime egală cu 296 mm; prin urmare o mreană de mare, lungă de de 5 picioare, ar fi de aproape un metru și jumătate.

[4] Cic., *De or.*, 2, 54, 220.

recomandabil pentru un orator. Procedeele sînt totuşi tot atît de variate ca şi cînd este vorba
83. de alţii; de aceea nu insist asupra acestui gen, oricît ar fi de frecvent. Chiar dacă stîrneşte rîsul, este totuşi sub demnitatea unui om distins vorba grosolană sau brutală. Aşa a procedat cineva, ştiu, faţă de un om de condiţie inferioară, care i s-a adresat ca de la egal la egal: „O să-ţi trag o palmă, i-a zis, şi o să te dau în judecată, pentru că eşti tare de cap". În cazul de faţă, nu ştiu dacă cei care au auzit au găsit de cuviinţă să rîdă sau să se indigneze.

84. Rămîne să amintim procedeul de a înşela aşteptările şi cel prin care se dă cuvintelor spuse de cineva alt sens. Sînt, poate, cele mai reuşite din toate glumele. Cuvintele neprevăzute sînt folosite, în general, şi de cel care atacă. De felul acesta este exemplul oferit de Cicero: „Ce-i lipseşte acestui om în afară de avere şi virtute"? [1] sau al lui Afer: „În toate procesele este avocatul cel mai bine îmbrăcat". Se foloseşte şi în replici. De pildă, s-a răspîndit falsa veste a morţii lui Vatinius; ieşindu-i în cale libertul lui Vatinius, Cicero l-a întrebat: „Toate bune?"— „Bune", i-a răspuns acesta. „A murit", conchise Cicero.

85. Simularea şi disimularea provoacă foarte adeseori rîsul. Aceste procedee sînt apropiate şi aproape identice. Simularea, însă, constă în a te preface că eşti convins de ceva; iar disimularea în a te preface că nu înţelegi ce gîndeşte altul. Afer a simulat cînd, într-un proces, s-a

---

[1] Cic., *De or.*, 2, 70, 281.

adresat adversarilor care afirmau că Celsina (o femeie cu prestanță) are cunoștință de acel fapt: „Cine este acesta?“ Aici și-a imaginat
86. că Celsina era bărbat. Și Cicero a disimulat, cînd mărturia lui Sex. Annalis a împovărat pe acuzatul apărat de el și cînd acuzatorul a insistat de cîteva ori zicîndu-i „Spune ceva, M. Tullius, dacă poți, despre Sextus Annalis“; Cicero a început să recite versuri din cartea a șasea a *Analelor* lui Ennius: „Cine este în stare să dezvăluie cauzele acestui război uriaș?“ [1]
87. Fără îndoială este foarte frecventă gluma ce rezultă din ambiguitatea termenilor. De pildă, unuia care îi cerea sfatul, zicînd: „Vreau să-mi împart cu altul corabia“, Cascellius i-a replicat: „O vei pierde“ [2].

Dar sensul poate fi schimbat și în alt fel. De pildă, se interpretează atenuînd unele fapte mai grave. Iată un exemplu [3]: cineva, întrebat ce părere are despre unul surprins în flagrant delict de adulter, a răspuns că ar fi trebuit să
88. se grăbească. Asemănătoare e gluma făcută prin insinuare. Un exemplu ne raportează Cicero [4]: unuia care se plîngea că soția i s-a spînzurat de un smochin, cineva i-a zis: „Te rog dă-mi și mie o mlădiță din pomul acela, ca s-o
89. altoiesc“; reiese ceea ce nu se spune fățiș.

---

[1] Martorul se numea Sextus Annalis; Cicero se preface că nu înțelege sensul provocării: „De Sexto Annalis“ și recită din cartea a VI-a a Analelor (adică *sextus liber Annalis*); e citat versul 174.

[2] *Dividere* — a împărți, a lua un asociat.

[3] Cic., *De or.*, 2, 68, 275.

[4] Cic., *De or.*, 2, 69, 278.

Şi, pe Hercule, tot secretul glumei constă în a prezenta faptele contrar logicii şi adevărului. Reuşim numai dacă dăm alt sens ideilor noastre sau ideilor altora, sau enunţînd ce nu se
90. poate face. De exemplu, Iuba a interpretat altfel gîndul trecătorului care i s-a plîns că a fost stropit de calul său: „Ce, mă iei drept hipocentaur?" C. Cassius a dat altă interpretare propriului său gînd, zicînd ostaşului care pornea la atac fără sabie: „Hai! tovarăşe de oaste, te vei sluji cu folos de pumn!" Iar Gabba, relativ la nişte peşti care, în ajun, fuseseră mîncaţi pe o parte, iar a doua zi au fost serviţi din nou la masă întorşi pe cealaltă parte: „Să ne grăbim, zise el, sub masă sînt alţii care vor să se ospăteze". Cicero, împotriva lui Curius — în cazul amintit mai sus [1] foloseşte al treilea procedeu căci, desigur, Curius nu putea să fi declamat şi să nu se fi născut.
91. Există şi un fel de simulare bazată pe ironie. C. Caesar a folosit-o împotriva unui martor care a depus că acuzatul căutase să-l lovească cu sabia în coapse. Era uşor să respingi depoziţia, întrebînd de ce tocmai acea parte a corpului voise s-o rănească. Cezar a zis: „Ce putea face, de vreme ce tu aveai cască şi
92. platoşă?" Însă cea mai reuşită glumă se realizează replicînd celui care simulează tot prin simulare. Aşa a fost cunoscuta glumă a lui Domitius Afer. El îşi avea testamentul făcut. Unul din prietenii lui proaspeţi, sperînd să-i revină şi lui ceva din eventuala schimbare

[1] 6, 3, 73.

a testamentului, i-a povestit o întîmplare imaginară consultîndu-l dacă n-ar fi bine să îndemne pe bătrînul primipil [1], care și-a făcut deja testamentul, să-și refacă ultimele dorințe. „Nu face una ca asta, ai să-l superi".

93. Dar, din toate glumele, cele mai agreabile sînt cele făcute cu blîndețe, și ca să zic așa, de umor sănătos. Astfel a procedat același Afer față de un împricinat ingrat care evita să dea ochii cu el în for. Și-a trimis la el nomenclatorul[2] să-i spună: „Ți-s drag, fiindcă nu te-am văzut?" De asemenea, administratorul său, care nu îi dăduse restul de bani de la cheltuială și se scuza zicînd: „Nu i-am mîncat, trăiesc cu apă și pîine", îi spuse: „Vrăbiuțo,
94. dă-mi înapoi ce-mi datorezi". Astfel de glume se numesc ὑπὸ τὸ ἦθος „înrudite cu ἦθος". E bine primită gluma care menajează. Așa a făcut tot Afer, cînd un candidat i-a spus: „Întotdeauna am respectat casa ta". Afer, deși putea nega pe față, i-a spus: „Cred, e adevărat". Uneori provoci rîsul vorbind despre tine însuți. Alteori dacă ceea ce s-ar spune, împotriva unei persoane care este absentă nu constituie o glumă, provoacă totuși
95. rîsul cînd persoana e prezentă. Astfel este gluma lui August: un ostaș îi cerea neîntemeiat ceva,

[1] *Primipilus* — în timpul republicii, centurionul cu cel mai înalt grad; comandantul primei centurii din prima cohortă. Cînd ieșea din serviciu i se da rangul ecvestru și avere corespunzătoare; lua parte la sfatul de război împreună cu tribunii și comandanții.

[2] *Nomenclator* — sclavul însărcinat să spună stăpînului numele cetățenilor pe care-i întîlnea sau care veneau la el.

nu știu ce anume. Tocmai atunci intră Marcianus. August, bănuind că și el o să-i ceară ceva nejustificat, zice soldatului: „Tovarășe de arme, nu-ți voi acorda ceea ce-mi ceri, așa cum nu voi acorda nici lui Marcianus ce are de gînd să-mi ceară“.

96. Măresc farmecul glumei și versurile spuse la momentul oportun. Ele pot fi citate exact (aceasta este atît de ușor, încît Ovidiu a alcătuit, pe baza tetrastichurilor lui Macer [1], o carte împotriva poeților slabi). Efectul este și mai plăcut dacă versul e condimentat de vreo ambiguitate. Astfel Cicero a strecurat, împotriva lui Lartius, om iscusit și viclean, bănuit de ceva necurat într-o cauză: „Numai de cumva nu a scăpat Ulise Lartius [2] cu o
97. barcă“. De asemenea putem schimba, în parte, cuvintele versului. Un om era socotit foarte mărginit; primind o moștenire, a fost pus să-și spună primul părerea, recitîndu-i-se versul: „Moștenirea înseamnă înțelepciunea“ în loc de „indulgența înseamnă . . . “ [3] Alteori, se alcătuiesc versuri asemănătoare cu alte versuri
98. cunoscute (ceea ce se numește parodie). Pot fi folosite cu succes și proverbele. De pildă, unui om netrebnic care alunecase și cerea să fie ridicat, i s-a răspuns: „Să te ridice cine

[1] Aemilius Macer — contemporan cu Vergiliu și Horațiu, a scris o poemă didactică despre păsări, șerpi veninoși și despre plantele medicinale. Cf. Ov., *Trist.*, 4, 10.

[2] *Lartius* pentru *Laertius* (fiul lui Laertes). Versul este împrumutat dintr-un autor tragic necunoscut.

[3] Versul unui comic necunoscut.

nu te cunoaşte"[1]. Gluma inspirată din istorie denotă cultură. Astfel a făcut Cicero, în procesul contra lui Verres. În timp ce întreba pe un martor, Hortensius[2] l-a întrerupt zicînd: „Nu pricep astfel de enigme". Cicero i-a replicat: „Dar s-ar cuveni să ştii, de vreme ce ai un sfinx la tine acasă". Se ştia că Hortensius primise de la Verres un sfinx de bronz de mare preţ.

99. Răspunsurile insipide au la bază simularea neghiobiei. Dacă nu sînt simulate, sînt chiar neghiobii. Cineva, de pildă, a cumpărat un sfeşnic foarte scurt. Cum toţi se mirau, le-a răspuns: „Va fi pentru masa de prînz"[3]. Dar glumele care par a se datora neghiobiei sînt pline de haz, cînd au aerul că sînt spuse fără vreo intenţie. Astfel, sclavul lui Dolabella a răspuns celor care-l întrebau dacă stăpînul
100. pusese casa în vînzare: „Şi-a vîndut casa". Cei puşi în încurcătură scapă, uneori, printr-o vorbă de glumă. Astfel, pe un martor care spunea că a fost rănit de acuzat, avocatul apărării îl întreabă dacă se cunoaşte urma rănii. Cînd martorul arată o cicatrice uriaşă în şold, avocatul zise: „Ar fi trebuit să te lovească între coaste"[4].

[1] Aluzie la Hor., *Ep.*, 1, 17, 61—62, care la rîndul său s-a inspirat din Phedr., 1, 10. E vorba de cerşetorii orientali veniţi la Roma, care simulau infirmităţi şi situaţii nenorocite, ca să înduioşeze pe trecători şi cărora nu li se dă crezare, cunoscîndu-li-se viclenia.

[2] Avocatul lui Verres.

[3] Pentru că masa aceasta avea loc ziua şi pentru că, în plus, serviciul era mai puţin lung.

[4] Pentru că atunci l-ar fi omorît.

Chiar jignind se poate face o glumă reuşită. Astfel Hispo replică acuzatorului care-i aducea învinuiri scandaloase: „Mă judeci după tine?“ La fel a răspuns Fulvius Propinquus delegatului care întreba dacă documentele pe care le prezintă poartă semnătură: „Da, domnule, şi nu este falsă“.

101. Aceste feluri de glume, cele mai frecvente, le-am cules pe unele de la autori, pe altele le-am descoperit eu. Trebuie însă să repet că posibilităţile de a spune ceva cu haz sînt tot atît de infinite ca şi posibilităţile de a vorbi serios. Căci sînt oferite de persoană, loc,
102. timp şi, în sfîrşit, de împrejurare, care este foarte variată. Aşadar, m-am mărginit doar să ating aceste puncte, pentru a nu lăsa impresia că le-am omis. Dimpotrivă, sfaturile date referitor la întrebuinţarea şi la felul de a glumi îndrăznesc să afirm că sînt cu totul necesare. Domitius Marsus, autorul foarte competent al unui tratat despre *urbanitas* (urbanitate), adaugă anumite mijloace care nu provoacă rîsul, dar convin celui mai serios gen de vorbire. Este vorba de anumite cuvinte elegante şi plăcute datorită unui farmec al lor special. Sînt, într-adevăr, cuvinte pline de urbanitate care, totuşi, nu provoacă rîsul.
103. De fapt, el şi-a propus să scrie nu despre rîs, ci despre urbanitate, calitate proprie capitalei noastre, dar care a început tîrziu să fie denumită astfel, şi anume după ce termenul „urbs“, chiar neînsoţit de numele propriu, a fost accep-
104. tat cu înţelesul de Roma. El defineşte astfel calitatea respectivă: „Urbanitatea este calitatea

care constă într-o exprimare concisă, capabilă să încînte şi să-i transpună pe oameni în toate stările afective; este foarte potrivită pentru apărare sau pentru atac, după cum o cere fiecare împrejurare şi persoană". Dacă am face abstracţie de conciziune, urbanitatea ar cuprinde toate calităţile oratorice. Într-adevăr, dacă se referă la lucruri şi persoane — cu ceea
105. ce se cuvine în ambele cazuri — ea se identifică cu elocinţa desăvîrşită. Nu înţeleg însă de ce Marsus pretinde conciziune, de vreme ce tot el — şi în aceeaşi carte — spune că mulţi scriitori au avut calitatea de a fi „urbani" în naraţiune. Ceva mai încolo dă definiţia următoare, adoptînd — după cum zice — punctul de vedere al lui Cato: „Va fi urban omul care abundă în vorbe şi răspunsuri reuşite şi care în convorbirea obişnuită, în cercuri, la mese, în întruniri, în sfîrşit în orice loc, va vorbi cu umor şi în măsura cuvenită. Cine va proceda astfel, va provoca rîsul".
106. În caz că acceptăm aceste definiţii, tot ce va fi bine spus poate primi şi denumirea de „exprimare urbană". De altfel, autorul acestor definiţii admite împărţirea conform căreia unele cuvinte caracterizate prin urbanitate sînt serioase, altele glumeţe şi altele care ţin linia de mijloc; de fapt, această împărţire se potriveşte la tot ce e bine spus. Însă, în ce mă priveşte, consider că chiar anumite vorbe de glumă pot fi puse în rîndul acelora care se
107. caracterizează prin insuficientă urbanitate. Căci, după părerea mea, urbanitatea pretinde să nu

existe nimic discordant, nimic grosolan, nimic fad, nimic străin nici în gîndire, nici în cuvinte, nici în voce ori în gest, aşa fel încît ea nu constă atît în cuvintele luate izolat, cît în totalitatea generală a vorbirii. Urbanitatea e ceva de natura a ceea ce grecii denumesc ἀττικισμός — aticism, care exprimă savoarea specifică oraşului Atena.

108. Nu desconsider totuşi judecata lui Marsus, om foarte erudit. El clasifică expresiile serioase în trei categorii: onorabil, injurios şi intermediar. Pentru ceea ce este onorabil, dă ca exemplu pe Cicero, în *Pro C. Ligario*, atribuie
109. lui Cezar: „Tu care nu ai obiceiul să uiţi decît injuriile“ [1]. Pentru categoria injurios, ceea ce Cicero a scris lui Atticus, referitor la Pompei şi la Caesar: „Am de cine fugi, nu am pe cine urma“ [2]. Iar pentru categoria intermediară, pe care el o numeşte ἀποφθεγματικού (sentenţioasă), şi este într-adevăr sentenţioasă, pasajul următor din Cicero: „Pentru un bărbat viteaz moartea nu poate părea grea, pentru un consular ea poate părea prematură, iar pentru un înţelept nu poate părea o nenorocire“[3].
110. Toate acestea sînt foarte bine spuse, dar nu văd pentru ce anume să primească calificativul de urbane. Căci, dacă urbanitatea e atribuită nu numai tonalităţii generale a vorbirii — cum consider eu — ci şi cuvintelor luate

[1] *Lig.*, 12, 35.
[2] *Att.*, 8, 7, 2.
[3] *Ibid.*, 4, 2, 3.

izolat, aş denumi „urbane" mai curînd cuvintele de factura acelora pe care le-am numit glumeţe şi care totuşi nu sînt. De pildă, despre Asinius Pollio — om la fel de îndemînatic în probleme serioase ca şi în cele glumeţe — s-a
111. spus că e „omul tuturor orelor" [1]; iar despre un avocat care improviza cu uşurinţă s-a spus că are talentul „în bani gheaţă". Tot aşa este vorba lui Pompei, pe care o relatează Marsus, adresată lui Cicero, care nu avea încredere în partidul acestuia: „Pleacă la Cezar; te vei teme de mine". Într-adevăr, dacă ar fi fost spusă referitor la un lucru de mai mică importanţă, sau cu altă dispoziţie sufletească, sau în sfîrşit nu de către Pompei însuşi, ar fi putut
112. fi pusă în şirul glumelor. Putem adăuga chiar ceea ce scrie Cicero Caerelliei, motivîndu-i pentru ce suportă cu atîta răbdare dominarea lui Cezar: „Ea trebuie suportată fie cu curajul lui Cato, fie cu stomacul lui Cicero" [2], căci termenul „stomac" dădea o notă întrucîtva glumeaţă.

Am considerat că trebuia să spun cele de mai sus [3]; chiar dacă am greşit în unele privinţe, nu mi-am amăgit cititorii de vreme ce am arătat şi părerile opuse; de altfel, oricine e liber să le urmeze, dacă le preferă.

---

[1] Om pe care îl găseşti oricînd gata pentru orice discurs.
[2] Nu s-a păstrat scrisoarea de care se aminteşte aici.
[3] Aluzie la divergenţele de păreri cu Marsus (6, 3, 102).

CAPITOLUL IV

Despre altercație

1. S-ar putea crede că despre preceptele privitoare la altercație trebuie să vorbim numai după ce am analizat tot ce se referă la discursul continuu, fiindcă altercația are loc, în mod normal, la sfîrșit. Cum, însă, aceasta constă numai din invențiune și cum nu poate fi vorba de întocmirea unui plan anumit, și nu simte nevoia de ornamentele elocuțiunii, iar memoria și pronunțarea nu au aici nici un rol, consider că nu greșesc dacă, înainte de a trece la a doua din cele cinci părți ale discursului, voi vorbi despre altercație, care depinde în întregime de prima parte. Ceilalți autori au neglijat-o, poate fiindcă li se părea că prin regulile referitoare la celelalte părți s-au dat destule indi-
2. cații și pentru aceasta. Într-adevăr, altercația constă din atac și apărare, despre care am vorbit îndeajuns, fiindcă tot ce este util dovedirii într-o pledoarie continuă este, în mod necesar, util și în acest fel de vorbire scurtă și concisă. Altercația nu cuprinde alte fapte, ci le prezintă în alt fel, fie întrebînd, fie răspunzînd. De altfel, am expus aproape toate observațiile relative la această problemă cînd m-am ocupat de martori [1].

3. Totuși, fiindcă am întreprins o operă de proporții mai mari și pentru că un orator nu poate fi numit desăvîrșit fără această calitate,

[1] 5, 7.

ne vom ocupa puţin de această parte importantă care într-adevăr constituie, în anumite
4. cauze, un mijloc foarte eficace pentru reuşită. Cînd e vorba de chestiuni generale de calificare, în care se cercetează dacă o acţiune e justă sau nu, de obicei se foloseşte pledoaria continuă. De cele mai multe ori discursurile sînt suficiente pentru a explica o chestiune de definire şi aproape orice proces în care se ridică o chestiune de fapt, sau se stabileşte o conjunctură prin mijloace oferite de arta retoricii. Dimpotrivă, în cauzele, foarte frecvente, care se bazează, total sau în parte, pe dovezi independente de retorică, se dă o luptă foarte înverşunată şi s-ar putea zice că nicăieri
5. săbiile nu sînt mai ascuţite. Căci trebuie întipărite în mintea judecătorului cele mai puternice argumente; trebuie să prezentăm tot ce am promis în timpul pledoariei şi trebuie să respingem toate minciunile; în sfîrşit, acela care dă sentinţa nu este nicăieri mai atent. Şi nu pe nedrept unii, deşi oratori mediocri, datorită superiorităţii lor în altercaţie şi-au
6. cîştigat faima de avocaţi. Alţii, dimpotrivă, mulţumindu-se că s-au ostenit pentru clienţii lor să depună toată verva declamatorie, părăsesc banca avocaţială însoţiţi de mulţimea celor ce-i laudă şi lasă tocmai această luptă decisivă pe seama unor avocaţi fără experienţă şi adeseori pe seama unor oameni din po-
7. porul de jos. Astfel se întîmplă să vezi, de foarte multe ori, că, în procesele private, sînt chemaţi anumiţi avocaţi pentru pledoarie şi alţii pentru probe. În caz că aceste sarcini

trebuiesc împărţite, de bună seamă cea de a doua este mai necesară şi, o spun cu sfială, pentru împricinaţi sînt mai utili avocaţii mai mici. În tot cazul, în procesele penale vocea bine cunoscută a crainicului cheamă, pe lîngă ceilalţi avocaţi, şi pe acela care a pledat[1].

8. Aşadar e nevoie în primul rînd de un talent prompt şi mobil, de prezenţă de spirit şi agerime. Căci nu e vreme să cugeţi mult, ci trebuie să vorbeşti pe loc, să ridici mîna asupra adversarului aproape în momentul cînd atacă. De aceea, dacă în orice parte care ne revine este foarte important nu numai să studiem atent, ci să cunoaştem cu de-amănuntul cauza, cu atît mai mult în altercaţie este necesar să cunoaştem toate persoanele, dovezile şi împrejurările de timp sau loc. În caz contrar, adeseori vom fi obligaţi să tăcem sau să repetăm ce ne spun alţii în surdină — în general vorbe nesăbuite, inspirate de pornirea de a spune ceva. Aşa se face că uneori prostia altuia ne face să roşim
9. de propria noastră credulitate. Şi cîteodată nu e vorba numai de şoapte discrete; unii avocaţi duc discuţia chiar pe faţă. Într-adevăr, poţi vedea pe foarte mulţi vorbind mînioşi, încît judecătorul înţelege că adversarul este altul decît i se spune şi ţine minte cînd vine momentul pronunţării deciziei în proces că există ceva necurat — care a fost ţinut sub tăcere.

10. De aceea avocatul abil în altercaţie să fie lipsit de defectul irascibilităţii. Într-adevăr, nici o altă patimă nu este mai potrivnică raţi-

[1] Pasaj obscur.

unii. De foarte multe ori ea ne face să ieşim din limitele cauzei, ne sileşte să proferăm ori să ne atragem vorbe de ocară înjositoare; ba, uneori, irascibilitatea ne întărîtă chiar împotriva judecătorilor înşişi. Mai bună este cumpătarea şi, uneori, chiar răbdarea. Căci, de fapt, vorbele spuse împotriva noastră nu trebuie să fie numai respinse, ci le putem dispreţui, atenua sau lua în derîdere; şi nicăieri urbanitatea nu este mai la locul ei. Aceasta, cît timp ordinea şi decenţa sînt respectate; împotriva celor ce produc dezordine, să îndrăznim şi să ne opunem din răsputeri neobră-
11. zării. Într-adevăr, există avocaţi cu obrazul gros, care te asurzesc cu ţipetele lor tari, te întrerup în mijlocul frazelor, şi produc confuzie totală. Aceştia nu numai că nu trebuie imitaţi, dar trebuie respinşi cu hotărîre, fie combătîndu-le insolenţa, fie invitînd de mai multe ori pe judecătorii şi pe magistraţii care prezidează să aibă grijă să se respecte rîndul la cuvînt. Nu trebuie să te dai bătut şi să fii peste măsură de moale; adeseori te înşeală ceea ce numeşti probitate, căci în realitate nu este decît slăbiciune.

12. În altercaţie, de altfel, rolul preponderent îl are agerimea minţii, care, fără îndoială, nu se datorează artei (căci înclinările fireşti nu se obţin prin învăţătură), totuşi este ajutată
13. de artă. În această privinţă, esenţialul este să avem necontenit înaintea ochilor problema supusă dezbaterii şi scopul urmărit de noi. Dacă observăm această regulă, nu ne vom antrena în ceartă şi nu vom pierde în injurii

momentele ce trebuie folosite în interesul cauzei și ne vom bucura dacă o va face adversarul.
14. Toate trebuie pregătite din timp, cugetînd bine la tot ce poate fi spus de către adversar și la răspunsurile pe care le putem da. Uneori, totuși, se obișnuiește și următorul fel de tactică: dai la iveală, pe neașteptate, în altercație, anumite fapte trecute sub tăcere în timpul pledoariei; e ceva întru totul asemănător unei năvale neașteptate și atacului dat pe furiș. Trebuie însă procedat în felul acesta numai cînd avem vreun argument căruia nu i se poate răspunde pe loc, dar i s-ar fi putut replica, dacă adversarul ar fi avut timp de gîndire. Căci dovada într-adevăr de nerespins își are locul la începutul pledoariei, pentru ca să o putem relua în mai multe rînduri și mai pe
15. larg. Consider că este cazul să recomand ca cel care susține altercația să nu fie turbulent ori să vocifereze, cum fac ușor oamenii lipsiți de cultură. Căci neobrăzarea, chiar dacă aduce neajunsuri adversarului, displace judecătorului. De asemenea, e dăunător să insiști în
16. chestiunile pe care nu le poți cîștiga. Căci unde în mod evident vei fi înfrînt, e mai bine să cedezi, fiindcă, dacă sînt mai multe puncte contestate, vei fi mai ușor crezut în celelalte; și dacă e numai unul singur, în general pedeapsa va fi mai îngăduitoare dacă ne arătăm rezervați. Căci a apăra cu îndîrjire o vină, mai ales cînd e evidentă, e o a doua vinovăție.
17. În timpul luptei, dă dovadă de mare iscusință și artă acela care atrage adversarul pe căi greșite și îl constrînge să meargă cît mai

departe în eroare, pentru a-l lăsa uneori să se bucure de speranțe deșarte. În acest scop se procedează cu succes dacă ținem ascunse anumite arme; căci adversarii le reclamă și adesecori fac să depindă de ele întreaga soartă a procesului, crezînd că nu dispunem de ele; pretinzîndu-ne dovezile, ei le conferă autori-
18. tate. De asemenea, este util să cedăm adversarului unele puncte pe care le crede favorabile lui; repezindu-se la acestea, el este silit să neglijeze altele mai importante. Alteori e bine să-i oferim două alternative; indiferent pe care o va alege, va greși. E un mijloc mai eficace în altercație decît în pledoarie, fiindcă în pledoarie ne răspundem nouă înșine, pe cînd în altercație îl avem în mînă pe adversar ca și cum ar fi recunoscut el însuși.

19. Un avocat pătrunzător observă de la început ce cuvinte impresionează pe judecător, ce-i displace — lucru ce se desprinde foarte adeseori chiar de pe figura și, uneori, chiar din vreun cuvînt sau vreun gest al lui. De aceea avocatul să insiste asupra punctelor utile și să se retragă cît poate mai pe neobservate de la acelea care nu-l vor ajuta. Tot așa procedează și medicii, care continuă sau opresc leacurile după cum văd că trupul bolnav le acceptă
20. sau le respinge. Uneori, dacă nu putem susține ușor vreun punct enunțat, trebuie să ridicăm o altă chestiune și să-l atragem în ea pe judecător, dacă e posibil. Într-adevăr, ce alta putem face, cînd nu sîntem în stare să răspundem, decît să găsim altă problemă la
21. care adversarul să nu poată răspunde? În

majoritatea cazurilor, după cum am spus[1], se procedează ca pentru martori. Deosebirea constă numai în privința persoanelor, pentru că aici e o dispută între avocați, pe cînd dincolo lupta se duce între martor și avocat.

A te deprinde cu altercația este un lucru mult mai ușor. Căci este foarte util să-ți alegi împreună cu un coleg de studii același subiect de controversă, adevărată sau chiar imaginară, și fiecare să susțină, ca într-o altercație, diferitele părți; aceasta se poate face luînd
22. chiar o chestiune simplă[2]. Vreau ca avocatul să nu ignoreze nici ordinea în care trebuie făcută expunerea de dovezi în fața judecătorului. Metoda este aceeași ca pentru argumente, adică cele mai puternice vor fi prezentate sau la început, sau la sfîrșit. Căci cele de la început pregătesc pe judecător să ne dea crezare, cele de la urmă — să se pronunțe pentru noi.

CAPITOLUL V

Despre judecată și iscusință

1. După ce am tratat aceste chestiuni, așa cum m-au ajutat puterile, nu aș fi ezitat să trec numaidecît la dispozițiune, care urmează în ordinea firească. Dar, deoarece au existat autori care au considerat că judecata face

[1] 6, 4, 2.
[2] Cf. 5, 1, 9; 5, 10, 53.

parte din invenţiune, mă tem să nu le fac impresia că am neglijat această operaţiune a minţii, care, de fapt, după părerea mea, este atît de legată de toate părţile prezentei lucrări şi atît de inerentă lor, încît este inseparabilă de toate ideile şi de toate cuvintele şi, întocmai ca gustul şi mirosul, judecata nu se poate
2. învăţa din vreun tratat. De aceea indicăm şi vom indica de fiecare dată ce trebuie să facem şi ce trebuie să evităm în fiecare problemă, astfel încît aceste observaţii servesc drept reguli pentru judecată. Voi prescrie, prin urmare, să nu abordăm ce nu poate fi dus la bun sfîrşit, să evităm ce ne este în defavoare sau ce este comun ambelor părţi, să nu ne exprimăm defectuos sau confuz. Pentru aceasta trebuie să ne raportăm la bunul simţ, care de asemenea nu se învaţă.

3. Socot că inscusinţa nu diferă mult de judecată, cu rezerva că judecata se aplică la obiecte care se manifestă, pe cînd iscusinţa se referă fie la lucruri ascunse, fie la ce nu e aparent încă pe deplin, sau este îndoielnic. În plus, judecata se bazează foarte adeseori pe date sigure; iscusinţa, însă, este o formă de raţionament care îşi scoate consideraţiile de departe şi care, de cele mai multe ori, cîntăreşte cu mare atenţie mai multe noţiuni, le compară, şi cuprinde în sine şi invenţiunea, şi puterea
4. de judecată. Însă nici preceptele privitoare la iscusinţă nu trebuie considerate valabile pentru toate cazurile. Căci ea este determinată de împrejurări; ori acestea, adeseori, se prezintă înainte de a pleda. De pildă, Cicero pare că a

dat dovadă de cea mai mare iscusință — cu ocazia procesului împotriva lui Verres — cînd a preferat chiar să i se reducă răstimpul fixat pentru dezbatere decît să-l prelungească pînă
5. în anul cînd Hortensius urma să fie consul. De altfel, chiar în pledoarii iscusința deține primul și cel mai important loc. Căci iscusința te învață ce trebuie să spui, ce trebuie trecut sub tăcere, sau lăsat pe mai tîrziu. Ea îți spune dacă e suficientă negarea sau explicarea faptei; în ce caz trebuie folosit exordiul și ce fel de exordiu; dacă e cazul să narezi faptele și în ce chip; dacă lupta trebuie dusă mai curînd invocînd dreptul sau echitatea; care este ordinea cea mai binevenită; în sfîrșit ea indică toate nuanțările — dacă e cazul să
6. vorbești aspru, blînd ori chiar rugător. Dar și aceste chestiuni au fost arătate la rîndul lor, pe cît a fost posibil, și la fel vom proceda pentru mai departe. Voi oferi, totuși, cîteva exemple, pentru ca din ele să apară mai limpede ce înseamnă această noțiune care, cred, nu poate fi demonstrată prin precepte.

7. Este lăudată iscusința lui Demostene, deoarece, îndemnînd la război pe atenieni (care nu prea avuseseră succese pînă atunci), le demonstrează că pînă în prezent nimic nu s-a făcut conform rațiunii [1]; deci, neglijența putea fi remediată; dimpotrivă, dacă nu s-ar fi comis o greșeală, nu ar fi existat rațiunea unei mai
8. bune speranțe pentru viitor. Tot el [2], întrucît

[1] *Phil.*, 1, 2.
[2] *Ibid.*, 1, 1.

se temea să nu jignească poporul dacă l-ar fi dojenit de nepăsare în lupta pentru libertatea publică, a preferat să se folosească de elogierea strămoşilor care au condus cu foarte multă destoinicie statul; în felul acesta a fost ascultat cu plăcere, şi, în plus, este firesc ca poporul — aprobînd conduita mai demnă a înaintaşilor — să se dezaprobe pe sine, căci s-a purtat mai puţin vrednic.

9. Cît despre Cicero, chiar un singur discurs de al său, *Pro Cluentio*, ne va fi suficient pentru oricît de multe exemple am dori, căci din această pledoarie ce exemplu de iscusinţă merită mai multă admiraţie? Oare acela de la începutul expunerii, unde zădărniceşte creditul mamei, a cărei autoritate apăsa greu asupra fiului? Sau faptul că a preferat să treacă pe seama adversarului acuzaţia de a fi cumpărat pe judecători decît s-o nege — din cauza, cum spune el însuşi, „infamiei inveterate a judecăţii“[1]? Sau arta cu care într-o afacere odioasă a invocat sprijinul legii la sfîrşit de tot — fel de apărare care ar fi revoltat spiritul judecătorilor dacă nu i-ar fi pregătit? Sau mărturisirea că el a recurs la acest mijloc, fără asen-
10. timentul lui Cluentius? Ce să spun despre pledoaria *Pro Milone?* Că nu a trecut la nararea faptelor pînă ce nu a îndepărtat orice prejudiciu care plana asupra acuzatului? Că trece asupra lui Clodius mîrşăvia atragerii în cursă, deşi în realitate lupta a fost întîmplătoare? Că a lăudat fapta lui Milo, deşi a negat că

[1] *Cluent.*, 4.

Milo a săvîrşit-o intenţionat? Că nu pune rugăminţile în gura lui Milo, ci pe seama sa? Nu aş mai sfîrşi dacă aş enumera cum a zădărnicit autoritatea lui Cotta, cum s-a substituit lui Ligarius, cum l-a salvat pe Cornelius, tocmai datorită sincerităţii mărturisirii.

11. Mă mulţumesc doar să spun că nu numai în arta oratorică, dar în orice împrejurare a vieţii nimic nu este mai important decît iscusinţa; că fără de ea este inutilă transmiterea celorlalte precepte, şi că prevederea chiar fără de ştiinţă face mai mult decît ştiinţa fără prevedere. Însăşi adaptarea discursului la locuri, împrejurări şi persoane ţine de aceeaşi calitate. Dar pentru că această problemă este mai largă şi este în legătură cu elocuţiunea, voi trata-o cînd voi începe să vorbesc despre regulile exprimării adecvate [1].

[1] 11, 1.

CARTEA A VII-A

Prefaţă

1. Socot că am vorbit îndeajuns despre invenţiune. Căci nu am descris numai mijloacele prin care putem informa pe judecător, ci am analizat şi afectele sufleteşti pe care urmărim să i le producem. Însă după cum pentru construirea unei clădiri nu ajunge să fie adunate pietrele, lemnele şi tot materialul necesar construcţiei, ci trebuie şi mîna meşterilor, pentru a le potrivi şi aşeza la locul cuvenit, tot aşa, în vorbire, bogăţia de idei, oricît de abundentă, ar rămîne o îngrămădire incoherentă şi întîmplătoare, dacă aceeaşi orînduire nu le-ar aşeza la locul lor şi nu le-ar înlănţui, potrivindu-le.

2. Deci, pe bună dreptate, între cele cinci [1] părţi ale discursului dispoziţiunea a fost pusă în locul al doilea, pentru că fără de ea prima nu ar avea nici o valoare. Tot aşa, nu am realiza o statuie, chiar cînd îi sînt turnate toate membrele, dacă nu le-am aşeza la locul lor. De asemenea,

[1] Vezi 6, 4 (invenţiunea, dispoziţiunea, elocuţiunea, memoria, acţiunea).

dacă am muta vreo parte sau am face schimbări în ordinea firească, fie în corpul omenesc, fie în al altor ființe, chiar dacă corpul respectiv are toate părțile, nu am avea în fața noastră altceva decît monștri. La fel în ce privește articulațiile, care, deplasate cît de puțin, își
3. pierd utilizarea obișnuită; așa cum armatele cînd sînt în dezordine constituie o piedică pentru ele însele. Mi se pare că nu greșesc acei care socot că natura însăși constă din ordine și că, dacă ordinea ar fi distrusă, toate ar pieri. La fel, discursul lipsit de această calitate merge inevitabil la întîmplare, ca o corabie fără cîrmaci, nu formează un tot închegat, repetă multe, omite multe. E ca un drumeț care rătăcește noaptea în locuri străine și, necunoscînd nici începutul nici sfîrșitul, urmează mai curînd hazardul decît un plan stabilit.

4. De aceea întreagă această carte va fi consacrată orînduirii materialului, care nu ar fi apanajul numai al cîtorva oratori, dacă, printr-o metodă sigură, s-ar găsi mijloacele de a o aplica tuturor subiectelor. Însă, de vreme ce procesele au fost și vor continua să fie infinit de felurite și, cum de-a lungul atîtor veacuri nu s-a găsit o singură cauză întru totul identică cu o alta, avocatul trebuie să dea dovadă de înțelepciune, de atenție, de putere de cercetare, de judecată și trebuie să se știe sfătui cu sine însuși. Nu neg însă că există anumite principii care pot fi demonstrate; pe acestea nu le voi omite.

CAPITOLUL I

Despre regulile orînduirii materialului

1. Aşadar, conform celor arătate mai sus[1], prin diviziune *(divisio)* se deosebeşte care sînt părţile întregului, prin partiţiune *(partitio)* se subdivid părţile în elementele lor, prin orînduire *(ordo)* se face o justă repartizare utilă a elementelor şi a părţilor ca fiecare să fie la locurile cuvenite.

2. Să ne amintim totuşi că însăşi orînduirea materialului variază, de cele mai multe ori, după nevoi şi că nu trebuie tratată aceeaşi chestiune întotdeauna prima de către părţile în litigiu. Ne pot servi ca dovadă, pentru a nu aminti alte exemple, chiar Demostene şi Eschine care au urmat o ordine diferită în procesul lui Ctesifon: acuzatorul a început invocînd legalitatea, pentru că îi părea mai favorabilă, iar apărătorul a invocat aproape toate celelalte mijloace înaintea legalităţii, pentru a pregăti pe judecător să cerceteze cauza
3. din punctul de vedere legal. Într-adevăr, una din părţi este interesată să informeze pe judecător asupra unui anumit punct mai întîi, iar cealaltă asupra altuia, căci altfel, întotdeauna s-ar vorbi după gustul reclamantului; în sfîrşit, în cauza de acuzare reciprocă [2], deoarece fiecare se apără pe sine înainte de a ataca pe adversar, este inevitabil ca ordinea să fie

---

[1] 5, 10, 63.
[2] Cf. 3, 10, 4.

cu totul diferită. Aşadar, voi expune metoda adoptată de mine însumi, metodă însuşită în parte din preceptele altora, în parte din propria-mi raţiune; de altfel, niciodată nu am ţinut-o secret.
4. În disputele din for, aveam grijă să cunosc toate elementele cauzei[1]. În şcoală, aceste elemente sînt sigure, puţine şi expuse elevului de către profesor înainte de a declama. Grecii le numesc teme, iar Cicero[2] subiecte propuse. După ce mi le fixam bine înaintea ochilor,
5. pentru a mă exprima astfel, meditam asupra poziţiei adverse tot atît cît asupra părţii mele şi, în primul rînd (ceea ce nu este greu de enunţat dar totuşi trebuie examinat înainte de toate), îmi stabileam ce scop urmăreşte fiecare din cele două părţi, ce ar putea folosi pentru a-l realiza şi ce mijloace. Procedam în felul acesta: reflectam la ceea ce ar putea spune mai întîi reclamantul. Afirmaţia lui putea fi
6. recunoscută sau contestată. Dacă era recunoscută, punctul de plecare al dezbaterii nu putea fi acolo. Treceam, deci, la răspunsul celeilalte părţi, şi cercetam în acelaşi fel. Uneori, constituia o mărturisire chiar replica. Dezbaterea lua fiinţă de îndată ce începeam să nu fim de acord. De exemplu: „Ai ucis un om" — „L-am ucis"; sîntem deci de acord; trec prin urmare mai departe, căci acuzatul trebuie să expună motivul
7. pentru care a ucis. „Este îngăduit de lege — spune el — să ucizi pe bărbatul adulter împreună

[1] Cf. 6, 4, 8; 4, 2, 28.
[2] *Top.*, 80; *Part.*, 61.

cu complicea lui." Fiindcă există lege în sensul acesta, trebuie căutat un al treilea punct, asupra căruia s-ar putea angaja lupta: eu replic „Nu au fost adulteri"; el afirmă „Au fost"; aceasta e aşadar chestiunea de dezbătut;
8. fapta însăşi este contestată, este deci o cauză conjecturală.[1] Uneori, însă, se recunoaşte chiar şi al treilea punct, anume că ei au fost în adevăr adulteri. „Însă — replică acuzatorul — nu îţi era îngăduit de lege să-i ucizi, căci erai exilat sau privat de drepturile cetăţeneşti." În acest caz este o chestiune de drept. Însă, dacă celui care spune: „ai ucis", i se răspunde pe loc „nu am ucis", lupta se angajează numaidecît.

Dacă trebuie cercetat unde începe controversa, trebuie văzut şi ce constituie prima
9. chestiune de dezbătut. Acuzaţia este simplă în: „Rabirius a ucis pe Saturninus", este complexă în: „L. Varenus[2] a călcat legea privitoare la asasini; căci s-a făcut vinovat de uciderea lui C. Varenus, de rănirea lui Cn. Varenus şi, de asemenea, de uciderea lui Salarius". Aici, de fapt, sînt mai multe capete de acuzare. Acelaşi lucru se poate spune despre chemarea în judecată. Însă într-o acuzare complexă se pot ivi mai multe chestiuni de dezbătut şi mai multe situaţii, căci acuzatul neagă un punct, pe altul îl justifică, iar pe al treilea îl exclude de la dreptul de a introduce acţiune judiciară. În acest caz acuzatorul trebuie să

[1] Cf. 7, 2.

[2] *Pro Vareno*, unul din primele discursuri ale lui Cicero, nu a ajuns pînă la noi.

examineze cu atenție ce anume trebuie să combată și în ce loc anume.

10. În ce privește pe acuzator, nu mă deosebesc propriu zis de Celsus; el, de bună seamă, urmează pe Cicero; dar insistă totuși prea mult asupra ideii că trebuie să începi cu un argument puternic, să sfîrșești cu unul foarte puternic, să pui argumentele mai slabe la mijloc, deoarece — susține el — la început judecătorul trebuie mișcat, iar la sfîrșit convins.

11. Cît despre acuzat, el trebuie, în general, să înceapă prin a înlătura tot ce atîrnă mai grav asupra lui, pentru ca nu cumva judecătorul, preocupat de acest punct, să asculte cu aversiune apărarea celorlalte puncte. Uneori, totuși, poate fi modificată și această ordine — dacă acuzațiile mai puțin grave sînt evident false și dacă apărarea acuzației celei mai grave este mai dificilă. Căci după ce am înlăturat creditul acuzatorului, vom aborda ultimul punct în fața unor judecători încredințați de mai înainte că toate acuzațiile sînt neîntemeiate. Totuși va fi nevoie de un fel de introducere, unde vom explica motivul pentru care lăsăm la urmă capul de acuzație principal și vom promite justificarea lui; altfel facem impresia că ne temem de acest punct, și că de aceea nu-l

12. combatem de la început[1]. De obicei trebuie înlăturate în primul rînd acuzațiile aduse felului de viață pe care a dus-o pînă atunci acuzatul, pentru ca judecătorul, de la început, să asculte cu bună dispoziție apărarea punc-

[1] Cf. 3, 6, 46 și urm.

tului asupra căruia va trebui să se pronunțe. Dar chiar şi acest punct, în *Pro Vareno*, a fost lăsat la urmă de Cicero, care a ținut seama nu de cum se procedează în general, ci de ce era atunci în interesul cauzei.

13. Cînd va fi o singură acuzație, trebuie analizat dacă vom opune un singur sistem de apărare sau mai multe. În caz de unul singur, ne gîndim dacă ridicăm chestiunea asupra faptului sau asupra textului legii; în caz că ridicăm chestiunea de fapt, vom vedea dacă trebuie negată acuzația adusă sau trebuie justificată. Cînd ne prevalăm de textul legii, trebuie văzut în care punct juridic special vom angaja lupta, şi dacă ne vom referi la
14. litera legii sau la intenția legiuitorului. Pentru a şti ce avem de făcut, vom cerceta care lege a declanşat procesul, constituind, adică, starea de judecată. Căci în exercițiile din şcoli sînt invocate unele legi numai pentru a înlănțui faptele. De pildă: „Cine vrea, poate să-şi recunoască fiul pe care l-a expus, şi să şi-l ia înapoi, după ce plăteşte întreținerea". „Îi este îngăduit tatălui să izgonească, dezmoştenindu-l, pe fiul care nu se supune poruncii lui?" „Un tată după ce şi-a reluat copilul pe care-l expusese îi ordonă să ia de soție pe o rudă bogată; el însă vrea să se căsătorească cu
15. fiica săracului care l-a crescut." Legea privitoare la copiii expuşi are la bază sentimentul; judecata depinde de legea care permite excluderea din familie. Uneori totuşi chestiunea în dezbatere nu se sprijină pe o singură lege; aşa e cazul cînd legile se contrazic. Odată exa-

minate aceste puncte, va fi limpede asupra căror probleme se va angaja lupta.

16. Apărarea este complexă, de pildă, în *Pro Rabirio*: „Dacă l-ar fi ucis, ar fi făcut bine; dar nu l-a ucis". De fapt, cînd opunem mai multe sisteme de apărare unei singure acuzații, în primul rînd trebuie să reflectăm asupra a tot ce se poate spune, apoi să examinăm ordinea avantajoasă nouă. Aici nu mai gîndesc la fel cum gîndeam în cele susținute ceva mai înainte[1] referitor la capetele de acuzație, nici cu cele referitoare la argumente care servesc de probă[2], și anume că putem începe
17. uneori cu cele mai puternice. Căci importanța chestiunilor trebuie să meargă crescînd și trebuie pornit de la cele mai ușoare la cele mai grele, fie că sînt de același gen, fie că diferă.

18. Chestiunile de drept se aplică de obicei la tot felul de conflicte; chestiunile de fapt tind totdeauna spre același scop; în ambele ordinea este aceeași. Dar să vorbim mai întîi despre chestiunile cu caracter diferit. Aici trebuie început cu părțile cele mai șubrede, pentru că, după ce am tratat cîteva, le dăruim de obicei și le părăsim pe seama adversarului; de aceea nu putem trece la altele decît după
19. ce le-am părăsit pe primele. Trebuie procedat așa fel încît să nu lăsăm impresia că le condamnăm, ci că le-am lăsat pentru că putem învinge și fără ele. „Un procurator împuternicit pretinde, pentru cel pe care-l reprezintă,

[1] 7, 1, 10.
[2] 5, 12, 14.

dobînda unei obligații moștenite." Se poate ivi mai întîi chestiunea dacă respectivul poate
20. fi procurator [1]. Să presupunem că, după ce am tratat-o, o părăsim sau chiar că teza noastră este respinsă; vom cerceta atunci dacă acela, în numele căruia se duce procesul, are dreptul să aibă reprezentant. Să admitem că renunțăm și la acest punct. Materia însăși impune chestiunea de a vedea dacă acela în numele căruia se pledează este moștenitorul aceluia în numele căruia s-a instituit obligația sau dacă este legatarul său universal. Să presupunem că și aceste condiții s-au îndeplinit; se va cerceta dacă i se datorează ceva.

21. Dimpotrivă, nimeni nu va fi atît de nebun încît să părăsească ceea ce consideră foarte puternic și să treacă la mijloace mai lipsite de importanță. În școală există un caz de genul acestuia: „Nu vei alunga pe cine ai adoptat; în nici un caz pe un erou [2]. Admițînd că alungi un erou, nu-l vei alunga pentru că nu s-a supus unei dorințe de-ale tale. Admițînd că îți este supus în toate, nu îl vei alunga din cauza dreptului său de opțiune. Admițînd că o faci din cauza dreptului de opțiune, n-o vei face pentru că și l-a exercitat astfel." Aceste diferen-
22. țe le prezintă chestiunile de drept. În ce privește faptele, ele pot da loc la mai multe chestiuni, care tind spre același scop, dar dintre ele

---

[1] Vezi 4, 4, 6.

[2] *Vir fortis* — personaj convențional, imaginat de școlile declamatorii; după o lege imaginară, acesta avea dreptul să-și aleagă orice recompensă.

unele — exceptînd pe cea esenţială — pot fi abandonate. De exemplu, dacă cel acuzat de furt spune acuzatorului: „Dovedeşte că ai posedat obiectul; dovedeşte că l-ai pierdut; dovedeşte că nu-l mai ai pentru că ţi-a fost furat; dovedeşte că l-am furat eu". Primele puncte pot fi abandonate; ultimul nu.

23. Obişnuiam să procedez şi în felul acesta: cercetam, pornind în sens invers, chiar de la ultima specie (căci, în general, ea este cea care conţine cauza propriu-zisă) pînă la prima chestiune generală, sau să cobor de la gen pînă la
24. ultima specie, chiar în suasorii. De pildă, Numa deliberează dacă e cazul să accepte regalitatea pe care i-o oferă romanii. Mai întîi, problema generală este aceasta: E cazul să accepte domnia? Apoi: Într-un oraş străin? La Roma? Romanii vor suporta un astfel de rege?

La fel în controverse. Să presupunem, ca fapt, că un erou îşi alege ca răsplată pe soţia altuia; ultima chestiune specială este dacă poate să-şi aleagă pe soţia cuiva. Chestiunea generală este: „Trebuie să i se acorde orice cere?" Apoi: „Chiar din domeniul particular?"
25. „O căsătorie?" „O femeie care are bărbat?" Însă cercetarea se face nu în chipul în care se expune. De fapt, în general, ne vine în minte mai întîi ceea ce trebuie spus în ultimul rînd; ca în cazul nostru: „nu poţi să-ţi alegi pe soţia altuia". De aceea graba strică planul. Prin urmare, nu trebuie să te mulţumeşti cu ideile care ţi se prezintă de la început; trebuie să priveşti şi mai departe: „nu are dreptul să-şi

aleagă nici chiar o văduvă?"; ba şi mai mult: „nimic din domeniul privat?" În ordine inversă, ultima chestiune care, pornind de la capăt, este prima: „nimic nejust?"

26. Astfel, după ce am analizat acuzaţia — ceea ce este foarte uşor — să reflectăm, dacă e posibil, la ceea ce e natural să se răspundă în primul rînd. Acest lucru vine de la sine, dacă voim să ne imaginăm că procesul se desfăşoară şi că noi înşine sîntem obligaţi să răspundem.

27. Dacă aceasta nu ne reuşeşte, să expunem ceea ce ne-a venit mai întîi în minte şi să vorbim astfel cu noi înşine: „Dar dacă nu ar fi aşa?" În felul acesta ne vom întreba a doua şi a treia oară, pînă ce nu mai rămîne nimic de întrebat. Vom examina şi cele mai mici chestiuni care, tratate astfel, ne vor face pe judecător mai favorabil pentru momentul cînd atacăm chestiunea esenţială.

28. Nu este deosebit nici preceptul următor, care constă în a coborî de la comun la particular. De obicei, de fapt, chestiunile comune sînt generale. Prezentare cu caracter general: „A omorît un tiran". Cu caracter particular: „A omorît pe tatăl său tiran; o femeie l-a omorît; soţia l-a ucis" [1].

[1] Temă folosită în declamaţiile din şcoli; se făcea aluzie la Alexandru, tiran din Pherae, în Thessalia, ucis de propria-i soţie (cf. Cic., *Inv.*, 2, 49) sau mai bine zis de fraţii ei, cu ajutorul şi la îndemnul acesteia, din cauza cruzimilor lui. (Xen., *Hell.*, 6, 4, 35; Plut., *Pelop.*, 29, 35; Val. Max., 9, 13).

29. Obişnuiam, de asemenea, să extrag punc-
tele asupra cărora eram de acord cu adver-
sarul, bineînţeles dacă îmi erau favorabile,
şi nu numai să-i smulg mărturisirea, dar chiar
o măream cu ajutorul partiţiunii, ca, de exem-
plu, în controversa următoare: „Un general
care învinsese în alegeri pe tatăl său — con-
tracandidat — a fost făcut prizonier; delegaţii,
trimişi pentru răscumpărarea lui, au întîlnit în
cale pe tatăl generalului care revenea de la
30. duşmani; acesta le-a spus delegaţilor: «Vă
duceţi prea tîrziu». Ei l-au percheziţionat
pe tată şi au descoperit asupra lui aur. Apoi
şi-au continuat drumul. Au găsit, atîrnat pe
o cruce, pe general, care le-a zis: «Păziţi-
vă de trădător»". De aceste fapte este acuzat
tatăl. Asupra cărui punct sîntem de acord
cu adversarul? Trădarea ne-a fost denunţată
şi ea a fost denunţată de către general. Cău-
tăm pe trădător. „Tu mărturiseşti că ai mers
la duşmani, că te-ai dus în ascuns, că te-ai
întors nevătămat de la ei, că ai primit aur şi
31. că ai avut aurul ascuns asupra ta." Căci actul
săvîrşit adeseori are mai multă greutate decît
enunţarea; dacă s-a impus minţii, urechile
sînt aproape surde chiar pentru apărare. În
general, însă, gruparea capetelor de acuzare
ajută pe acuzator, separarea lor, pe apărător.

Pentru întreaga materie obişnuiam să fac ceea ce am spus [1] că se face şi pentru argumente, adică, după ce expuneam toate ipotezele fără excepţie, le respingeam pe toate, exceptînd una,

[1] 5, 10, 66.

32. aceea pe care o voiam să fie crezută. De pildă, în acuzațiile de prevaricațiune: „Pentru ca acuzatul să fie achitat, nevinovăția lui trebuie sau să apară de la sine, sau să fie garantată de prestigiul unei personalități în funcție, sau să aibă loc prin violență, sau să fie corupt judecătorul, sau să rezulte din dificultatea dovedirii faptei sau din prevaricațiune. Mărturisești că acuzatul a fost vinovat; că nici o persoană puternică nu a intervenit pentru el; că nu a existat nici o violență; nici nu te plîngi că judecătorii au fost corupţi; nu a existat nici o dificultate în producerea de dovezi; ce mai rămîne decît că a fost prevaricațiune?"

33. Dacă nu puteam respinge toate ipotezele, respingeam totuşi pe cele mai multe. „E fapt constatat că un om a fost asasinat. Nu într-un loc pustiu, încît să se bănuie că a fost ucis de tîlhari. Nu pentru a fi prădat, fiindcă nu a fost jefuit. Nu în speranța unei moşteniri, fiindcă era sărac. Prin urmare ura a fost mobilul, fiindcă îi eşti duşman."

34. Acest procedeu, însă, care constă în a examina cu de-amănuntul tot ceea ce se poate spune şi în a ajunge, printr-un fel de respingere, la ceea ce este mai bun, facilitează diviziunea şi, în acelaşi timp, invenţiunea. Milo este acuzat că a ucis pe Clodius. Ori a săvîrşit fapta, ori nu a săvîrşit-o. Cel mai bine era să nege, însă nu se putea. Prin urmare, a ucis; se pune chestiunea: în mod legitim, ori nu? Fără îndoială în mod
35. legitim; cu intenţie, sau din necesitate? căci imprudenţa nu poate fi invocată. Intenţia dă loc la suspiciuni, dar, fiindcă aceasta este con-

vingerea generală, apărarea trebuie făcută în sensul că fapta a fost săvîrșită în interesul statului. Din necesitate? Atunci ciocnirea a fost neprevăzută, nu pregătită; deci unul dintre ei a întins curse; care din cei doi? Fără îndoială
36. Clodius. Vezi cum însăşi înlănţuirea faptelor duce la sistemul de apărare? Mai departe: Milo ori a voit să-l ucidă pe Clodius care i-a întins curse, ori nu. Mai fără risc este să susținem că n-a voit. Prin urmare sclavii lui Milo au săvîrșit-o fără porunca şi fără ştirea stăpînului.
37. Dar această apărare atît de timidă ştirbeşte puterea argumentului prin care susţineam că uciderea a fost îndreptățită. Se va adăuga deci: „Faptă pe care oricine ar fi voit ca sclavii lui să o săvîrşească într-o astfel de situaţie"[1].

Acest procedeu este cu atît mai util cu cît, adeseori, nimic nu ne satisface şi totuşi trebuie să spunem ceva. Aşadar, să analizăm toate mijloacele; în felul acesta va ieşi la iveală cel mai bun sau cel mai puţin rău. Cîteodată trebuie să ne servim de teza expusă de adversar; am spus la locul cuvenit[2] că uneori ea este comună ambelor părți.

Știu că unii autori au consacrat mii de rînduri pentru a vedea cum stabilim care din cele două părţi trebuie să vorbească mai întîi. În for această chestiune se reglementează prin
38. rigiditatea formulelor, prin caracterul acţiunilor, sau, în sfîrşit, prin sorţi. În şcoală nu e cazul să se ridice această chestiune, deoarece

[1] *Mil.*, 10, 29.
[2] 5,4, 8.

sînt admise, în aceeaşi declamaţie, nararea şi
respingerea atît a acuzatorului, cît şi a apără-
torului. Însă, în majoritatea controverselor nu
se poate descoperi cine trebuie să vorbească mai
întîi. Dăm exemplul următor: „Un tată avea
trei fii, unul orator, altul filozof, celălalt medic;
prin testament el a făcut patru părţi şi a lăsat
fiecărui fiu cîte o parte; partea a patra a dispus
să fie a aceluia care este cel mai folositor sta-
39. tului". Fiii ajung la judecată; care din ei va
vorbi primul? Nu este sigur; totuşi regula de
urmat este sigură, căci va trebui să începem cu
acela a cărui persoană o apărăm.

Acestea sînt preceptele care pot fi date în
legătură cu diviziunea privită în general.

40. Însă cum vom descoperi chestiunile mai
ascunse? De bună seamă, întocmai cum gă-
sim cugetările, cuvintele, figurile, culorile:
prin înclinările fireşti, prin studiu şi prin exer-
ciţiu. De altfel, ele nu ar putea scăpa — în
general — decît unui om neatent, dacă, aşa
cum am spus [1], vrea să aibă drept conducător
41. natura. Dar cei mai mulţi, căutînd faima de
orator, se mulţumesc să dezvolte locuri comune,
care au numai strălucire şi care nu contribuie
cu nimic la dovedire. Alţii consideră că nu
trebuie căutat nimic dincolo de cele ce îţi cad
sub ochi.

Pentru a înţelege mai uşor, voi da ca exem-
plu o controversă nu prea dificilă, nici prea nouă,
42. luată din şcoală: „Cine nu a asistat la judecată
pe tatăl său acuzat de trădare, să fie dezmoş-

---

[1] 7, 1, 26.

tenit. Cel condamnat pentru trădare să fie exilat împreună cu avocatul său. Un fiu, bun orator, a asistat pe tatăl său acuzat de trădare; celălalt fiu, fără cultură, nu l-a asistat. Tatăl, fiind condamnat, pleacă în exil împreună cu avocatul său. Fiul fără cultură, săvîrşeşte o faptă vitejească, şi cere drept recompensă rechemarea tatălui şi a fratelui. Tatăl, reîntors, moare fără a fi lăsat testament; fiul fără cultură cere o parte din bunuri, oratorul revendică totul pentru sine."

43. Aici, acei oameni care se cred elocvenţi — şi cărora noi le părem ridicoli dînd atenţie unor cauze rar întîlnite — vor alege rolurile favorabile. Vor pleda pentru fiul fără cultură împotriva celui care are talent oratoric; pentru bărbatul viteaz, împotriva laşului; pentru cel care îl recheamă din exil, împotriva celui ingrat; pentru cel care s-a mulţumit cu o parte, împotriva aceluia care nu vrea să dea
44. din averea părintească nimic fratelui său. Toate acestea se găsesc în cauză şi ajută mult; totuşi nu ele determină succesul. Se vor căuta, dacă e posibil, idei îndrăzneţe sau obscure (căci azi aceasta constituie o virtute) şi se va crede că s-a tratat bine subiectul dacă trezeşte agitaţie şi strigăte de admiraţie.

Dimpotrivă, aceia al căror ţel este mai înalt, dar se preocupă de ce este mai la îndemînă, vor vedea următoarele aspecte, să le zic
45. aşa, de suprafaţă: Fiul incult este scuzat că nu a venit într-ajutor la proces, neputînd fi de nici un folos tatălui său. Dar nici fiul cu talent oratoric nu merită recunoştinţa acuzatului, pen-

tru că acuzatul a fost condamnat. E vrednic de moştenire cel care l-a readus din exil. Fiul care nu a voit să împartă moştenirea cu fratele său — şi încă un frate atît de vrednic de recunoştinţă — este un avar, un om crud, un ingrat. În plus, se punea în primul rînd chestiunea textului legii şi a intenţiei ei, fără rezolvarea căreia nu se poate trece mai departe.

46. Dar cine va urma natura, de bună seamă va reflecta că fiul fără cultură va începe prin a spune: „Părintele mort fără a fi lăsat testament a avut doi fii, pe noi amîndoi; eu pretind o parte, pe bază de drept comun". Există vreun om atît de lipsit de experienţă, atît
47. de străin de cultură, încît să nu înceapă în felul acesta, chiar dacă nu ştie ce înseamnă o teză[1]? Această lege, recunoscută de toţi, el o va înfrumuseţa întrucîtva pentru ca să apară evident justă. Fără îndoială, noi trebuie să cercetăm ce putem răspunde unei acţiuni judiciare atît de întemeiate. Dar răspunsul este limpede: „Există o lege care dispune să fie dezmoştenit fiul care nu şi-a asistat tatăl acuzat de trădare; ori tu nu l-ai asistat". Această teză e urmată în mod necesar de elogierea legii şi de veştejirea aceluia care nu şi-a asistat părintele.

48. Pînă aici este vorba de puncte necontestate. Să ne reîntoarcem la reclamant. Oare nu se va gîndi şi el, în chip necesar, în afară de cazul că e într-adevăr mărginit: „Dacă legea

[1] Cf. 4, 4.

se opune reclamantului, nu poate avea loc un proces; judecata este fără obiect. „Or, e în afară de orice îndoială că legea există și că fapta săvîrșită de fiul fără cultură e de natură
49. a fi pedepsită de lege. Atunci ce spunem? „Eram om fără cultură.“ Dacă legea nu prevede excepții de acest fel, răspunsul este fără valoare. Să căutăm, prin urmare, dacă nu cumva legea poate fi infirmată în vreun alt fel. Ce permite natura (o voi repeta adeseori) altceva decît să cercetăm intenția legii, în caz că textul ne este potrivnic? Așadar, se ivește chestiunea generală: trebuie să ținem seama de textul sau de intenția legii? Dar, în general, despre orice chestiune de drept se poate discuta astfel și jurisprudența nu este niciodată îndeajuns de stabilită. Așadar, trebuie să căutăm dacă în această lege, pe care ne sprijinim, putem găsi ceva pe care să-l putem opu-
50. ne textului. Să vedem: „Oricine nu a asistat, va fi dezmoștenit“. Oricine, fără excepție? De pe acum, se vor oferi, de la sine chiar, aceste argumente: Și un copil mic? Căci îi este fiu și nu l-a asistat. Și fiul absent, și cel care era sub arme, și cel care era într-o solie? Iată că am făcut un mare pas. S-ar putea, deci, ca un fiu să nu fi asistat pe tatăl său, dar să-i fie totuși moștenitor.

51. Acum, cel care a făcut aceste reflecții va trece, după expresia lui Cicero [1], ca flautistul [2]

---

[1] *Mur.*, 12, 26.

[2] Același cîntăreț susținea cu flautul declamarea diferiților actori.

din teatrul latin, de partea fratelui cu talent oratoric: „Chiar dacă admit acestea, tu nu eşti nici copil mic, nu ai fost nici absent, nici sub arme".

52. Oare are altă scuză decît: „Dar sînt om fără de cultură"? Celălalt, dimpotrivă, îi zice, cum e şi evident: „Chiar dacă nu-l puteai apăra, puteai fi prezent"; şi este adevărat. De aceea, fiul incult trebuie să revină la intenţia legiuitorului răspunzînd: „A voit să pedep-
53. sească lipsa de iubire faţă de părinte; eu însă nu sînt un fiu lipsit de iubire". Împotriva acestei afirmaţii, fratele cu talent oratoric zice: „Te-ai purtat ca un fiu lipsit de iubire, de vreme ce ai meritat dezmoştenirea, chiar dacă, după aceea, părerea de rău sau dorinţa de a te evidenţia ţi-a dictat o astfel de alegere. În afară de aceasta, tata a fost condamnat din cauza ta: păreai, de fapt, că te-ai şi pronunţat asupra cauzei." Faţă de acestea, fiul lipsit de cultură obiectează: „Ba tu ai fost cauza condamnării; ai jignit mulţi oameni, ai atras duşmănii asupra casei noastre". Aici este loc pentru felurite conjecturi asupra ideii emise de către fiul lipsit de cultură, anume că aşa a fost dorinţa tatălui, pentru a nu primejdui întreaga casă. Acestea sînt mijloacele cuprinse în prima chestiune despre text şi intenţie.

54. Să cercetăm mai departe şi să vedem dacă putem găsi şi altceva. Cum voi proceda? Imit cu toată grija pe cercetător, pentru a arăta cum trebuie făcută o astfel de investigaţie şi, lăsînd la o parte orice pretenţie de stil, mă rezum la a fi de folos celor ce studiază. Pînă

în prezent toate chestiunile le-am scos numai de pe poziția reclamantului. Pentru ce să nu căutăm argumente în legătură cu tatăl? S-a spus însă: „Oricine nu a asistat (în proces pe tatăl său) va fi dezmoştenit". Pentru ce
55. să nu încercăm să cercetăm şi în felul acesta: „Oare e vorba de oricine care nu a asistat?" Procedăm în felul acesta adeseori în controversele în care se cere punerea în lanțuri a celor care nu-şi hrănesc părinții. Aci e cazul mamei care a depus mărturie împotriva fiului acuzat că uzurpă calitatea de cetățean sau cazul tatălui care şi-a vîndut fiul unui trafi-
56. cant de carne vie. În cazul nostru cu ce poate fi învinovățit tatăl? A fost condamnat. Dar, oare, legea se referă numai la părinții care au fost achitați? Chestiunea este dificilă, la prima vedere. Să nu desperăm totuşi; putem crede că legislatorul a urmărit ca fiii să nu lase fără ajutor pe părinții nevinovați. Dar pentru fiul fără cultură, e delicată invocarea acestui argument, deoarece el susține că tatăl
57. său a fost nevinovat. Controversa ne oferă un alt argument: „Condamnatul pentru trădare va fi exilat împreună cu avocatul său". Cu greu pare posibil ca referindu-se la acelaşi tată, să se fi instituit pedeapsa împotriva fiului, fie că şi-a asistat, fie că nu şi-a asistat tatăl. În afară de aceasta, exilații sînt în afara legii. Aşadar nu pare verosimil ca textul să
58. vizeze pe avocatul condamnatului; căci, întradevăr, exilatul poate avea vreo avere? Fiul fără de cultură ridică îndoiala asupra legii, atît în privința textului, cît şi a intenției;

fiul bun orator se va baza pe text, în care nu există nici o excepție; în plus va spune că s-a instituit pedeapsă împotriva fiilor care nu-și asistă părinții, tocmai pentru ca teama de exil să nu îi împiedice de a-i asista în fața instanței; în sfîrșit că fratele lipsit de cultură nu a asistat pe tatăl său care era nevinovat. Cred că e cazul să remarcăm imediat că dintr-o singură situație [1] se pot naște două chestiuni generale: indiferent ce fiu? indiferent pentru ce tată?

59. Aceste chestiuni au fost scoase din cercetarea a două persoane [2]. Persoana a treia, a adversarului, nu poate furniza nici o chestiune fiindcă nu se face nici o contestare relativă la partea sa de moștenire. Totuși, să nu ne oprim aici; de fapt, toate aceste puncte ar putea fi susținute dacă tatăl nu ar fi fost restabilit în drepturile sale. Să nu ridicăm numaidecît ideea care se oferă de la sine, anume că tatăl a fost reintegrat în drepturi datorită fiului fără cultură. Cine va cerceta mai cu temeinicie va privi ceva mai departe; căci dacă specia urmează genului, genul precede specia.

60. Să presupunem, deci, că tatăl a fost repus în drepturi de altcineva. În acest caz se va naște o chestiune deductivă sau silogistică [3]: oare restabilirea în drepturi înseamnă anularea judecății și aceasta ar face judecata neavenită? Atunci fiul lipsit de cultură va încerca

[1] cf. 3, 4 și urm.
[2] Tatăl și fiul lipsit de cultură.
[3] Vezi 3, 5, 15, 43, 46, 51; 7, 7, 1.

să spună că — de vreme ce i s-a dat o singură răsplată — el nici n-ar fi putut obține restabilirea în drepturi a tatălui și a fratelui său, dacă tatăl nu ar fi fost rechemat ca și cum nu ar fi fost acuzat, măsură care a adus și anu-
61. larea pedepsei avocatului, ca și cînd nu ar fi apărat pe acuzat. Atunci revenim la prima idee, anume că tatăl a fost repus în drepturi de fiul fără de cultură. Această împrejurare ne duce la un nou raționament de gen silogistic: oare cel care a restabilit în drepturi pe tatăl său trebuie considerat avocat, sub motiv că a obținut ceea ce avocatul a cerut și nu este necorect să fie considerat similar ceva ce este superior? Celelalte puncte țin de echitate, căci cercetăm a cui pretenție este mai justă. Și acest punct poate fi subdivizat, chiar dacă fiecare frate și-ar revendica pentru sine totul; cu atît mai mult se poate face, cînd unul din ei revendică jumătatea, celălalt totul, excluzîndu-și fratele.

Dar, chiar după ce au fost analizate aceste puncte, se găsește, în amintirea tatălui, un important mijloc față de judecători, îndeosebi cînd este vorba de bunurile acestuia. Se va cerceta deci, prin conjectură, cu ce intenție tatăl, murind, nu a lăsat testament? Dar această chestiune se referă la calificare și este
62. instrumentul unei alte stări de cauză[1]. De cele mai multe ori, însă, la sfîrșitul cauzelor se va trata despre echitate fiindcă judecătorii nu ascultă nimic cu mai mare plăcere. Uneori,

[1] Vezi 3, 6, 43.

totuşi, interesul va schimba această ordine. Căci, dacă ne vom bizui mai puţin pe legalitate, vom pregăti pe judecător prin consideraţii asupra echităţii.

64. Nu am alte precepte generale de dat. Acum vom examina pe rînd diferitele genuri de cauze judiciare; cum nu le pot însă urmări pînă la ultima speţă[1] — adică pînă la fiecare pricină şi controversă aparte — îmi iau îngăduinţa să scriu despre categoriile generale, şi să arăt care apar cel mai frecvent, în fiecare stare de cauză. Şi pentru că prin firea lucrurilor prima chestiune este: Fapta a avut loc? voi începe cu aceasta.

CAPITOLUL II

Despre conjectură (sau supoziţie)

1. Orice conjectură se referă la faptă sau la intenţie. În ambele cazuri există trei momente de timp: trecutul, prezentul, viitorul. În ce priveşte fapta, ea dă loc la chestiuni generale sau chestiuni particulare, chestiuni adică în care nu sînt implicate şi în care sînt implicate
2. persoane. Intenţia nu poate fi examinată decît unde intervine persoana şi unde se cade de acord asupra faptei.

Aşadar, cînd dezbaterea se referă la faptă, se poate pune în discuţie ceea ce s-a săvîrşit,

[1] Vezi 7, 1, 23.

ce se săvîrşeşte sau ce se va săvîrşi. Exemple de chestiuni generale: Oare lumea s-a înfăptuit prin întîlnirea atomilor? Este condusă de providență? Va pieri cîndva? Exemple de chestiuni particulare: Roscius a comis un paricid? Manlius țintește regalitatea? Oare e drept ca Q. Caecilius să fie acuzatorul lui Verres?

3. În fața tribunalelor, trecutul are cea mai mare importanță; căci intră în acuzare numai fapte săvîrşite. Faptele ce se săvîrşesc şi care se vor săvîrşi se deduc din cele săvîrşite. Se cercetează şi originea, de pildă dacă o molimă e provocată de mînia zeilor, de climatul insalubru, de ape infectate sau de exalațiile dăunătoare ale solului. De asemenea, se caută care este cauza unei fapte. De pildă, de ce s-au îmbarcat spre Troia cincizeci de regi? — Mînați de jurămînt? Mişcați de exemplul dat? Pentru a face un serviciu Atrizilor? Aceste două genuri de chestiuni nu diferă mult între ele.

4. Faptele care aparțin timpului prezent, dacă nu pot fi dovedite prin argumente care le preced în mod natural, ci trebuie constatate cu ochii, nu au nevoie de conjectură. De pildă, în cazul că lacedemonienii discută dacă la Atena se ridică fortificații. Există însă şi un gen de conjectură care poate părea în afara subiectului nostru, cînd se pune o chestiune de identitate. Aşa s-a cercetat împotriva moştenitorilor [1] Urbiniei dacă acela care cerea, în calitate de fiu, bunurile ei era Figulus sau Sosi-

[1] Frg. 495 M.; cf. 5, 1, 2 şi 7, 2, 26.

pater, căci existența acestei persoane poate fi văzută cu ochii, încît nu se poate pune problema dacă există sau nu — așa cum te-ai întreba ce este dincolo de Ocean[1] — nici ce este, nici cum este, ci numai cine este. În realitate și acest gen de contestație depinde de trecut: Oare acest Clusinus Figulus s-a născut din Urbinia? Astfel de controverse au existat chiar în vremea noastră și pe cîteva, din întîmplare, le-am pledat chiar eu.

6. Conjectura relativă la intenție cuprinde, fără îndoială, toate etapele de timp: „Cu ce intenție a fost Ligarius în Africa? Cu ce intenție cere Pyrrhus tratat de pace? Ce atitudine va lua Cezar, dacă Ptolemeu va ucide pe Pompei[2]".

Prin conjectură se cercetează și chestiunile de calificare referitoare la dimensiune, specie, număr: Oare soarele este mai mare decît pă-
7. mîntul? Luna este sferică, plană sau ascuțită? Există o singură lume sau mai multe? De asemenea, și alte chestiuni din afara domeniului științelor naturii: A fost mai important războiul Troiei sau cel peloponeziac? Cum era scutul lui Achile? A existat un singur Hercule?

Însă, în cazurile care constau din acuzare și apărare, se găsește o formă care se ocupă și de faptă și de autor, uneori de amîndouă, dacă sînt negate amîndouă deodată, alteori separat, cînd se examinează dacă fapta există sau nu, sau, cînd fapta este constatată, cine a săvîrșit-o.
8. Fapta însăși poate da loc la o chestiune sim-

[1] Cf. 3, 8, 16.
[2] Cf. 3, 8, 56.

plă (oare a fost ucis un om?); alteori la o chestiune dublă (moartea se datorează otrăvirii sau indigestiei?). Există o a doua formă, care se ocupă numai de faptă fiindcă, dacă fapta este constatată, nu poate exista îndoială asupra existenței unui făptaș. O a treia formă se referă numai la autor: fapta este constatată, însă se discută persoana care a săvîrșit-o.

9. Dar ultima formă, indicată în locul al treilea, nu este simplă. Căci acuzatul sau se mărginește să nege că el a comis fapta, sau afirmă că a săvîrșit-o un altul. Dar chiar cînd se aruncă vina asupra altuia, există mai multe modalități. Uneori se substituie acuzației simple o acuzație reciprocă, pe care grecii o numesc ἀντικατηγορία, iar unii din autorii noștri *concertativa*[1] (acuzare reciprocă). Alteori se aruncă acuzația asupra unei persoane — determinate sau nedetermi-
10. nate — care este în afară de cauză; dar chiar dacă persoana este determinată, actul poate fi al unei alte persoane, sau actul voluntar al victimei chiar. În aceste cazuri diferite ca și în acuzarea reciprocă — ἀντικατηγορία — comparăm persoane, cauze și alte împrejurări. Așa face Cicero în *Pro Vareno*, punînd crima pe seama sclavilor lui Ancharius, iar în Pro Scauro, punînd moartea lui Bostar pe seama
11. mamei acestuia. Există și un gen de comparație diferit, în care ambele părți se recunosc autori ai faptei. De asemenea, un al treilea, în care nu persoanele, ci actele înseși sînt în dispută, adică în care se ridică nu problema care din cei doi

[1] Vezi 8, 1, 3.

a săvîrşit fapta, ci care faptă din două a fost săvîrşită. Cînd se cade de acord asupra faptei şi asupra autorului, se poate examina intenţia.

Acum vom trece la cazuri particulare. Cînd se neagă totul deodată (şi fapta şi autorul), se procedează în felul acesta: „Nu am comis un adulter. Nu am năzuit la tiranie." În cauzele de omor şi otrăvire este frecventă această îm-
12. părţire: „Nu s-a comis crimă, şi dacă s-a comis nu eu am comis-o." Însă cînd zicem: „Dovedeşte că omul acesta a fost ucis", sarcina îi revine numai acuzatorului. Acuzatul nu poate spune nimic împotrivă, decît, eventual, cîteva bănuieli, pe care va trebui să le insinueze cît mai felurit şi vag, fiindcă dacă produce o afirmaţie precisă, va trebui să o dovedească sau îşi va periclita cauza. Căci, cît timp teza adversarului şi teza noastră sînt sub formă de chestiuni nerezolvate, una din ele trebuie să pară adevărată. Dacă însă răsturnăm mijlocul pe care ne sprijinim apărarea, tot restul
13. ne apasă. De pildă, cînd cercetăm simptomele ce pot denota o indigestie sau otrăvire, nu există o a treia posibilitate; de aceea fiecare din cele două părţi trebuie să-şi apere teza enunţată.

Alteori anchetarea se referă la faptă, cînd din fapta însăşi se scot argumente, făcînd ab-
14. stracţie de persoană. E important, de fapt, să anchetezi dacă victima a fost, înainte de a mînca, veselă sau tristă, a muncit sau s-a odihnit, a vegheat sau a dormit. Şi vîrsta victimei dă indicii. Interesează să cercetezi dacă a murit

subit sau s-a sfîrşit printr-o boală îndelungată.
15. Va fi mai liberă discuția, pentru ambele părți, dacă cercetările se referă numai la o moarte subită. Uneori se cere înseşi persoanei acuzatului dovada faptei; de pildă se poate crede că a fost otrăvire, fiindcă se poate crede că otrăvirea a fost comisă de acuzat, sau invers. Cînd însă se face cercetarea asupra vinovatului şi asupra faptei, ordinea firească este ca în primul rînd acuzatorul să facă dovada existenței faptei, apoi că a fost comisă de acuzat. Totuşi, dacă persoana acuzatului îi oferă mai multe probe,
16. va inversa această ordine. Apărătorul va începe întotdeauna prin negarea faptei fiindcă, dacă reuşeşte în acest punct nu mai trebuie să spună restul. Dacă a fost înfrînt, îi rămîne încă posibilitatea de a se apăra.

De asemenea, în caz că se contestă numai fapta (căci odată dovedită, nu mai poate fi îndoială asupra autorului), se scot argumente şi din persoană, şi din faptă, însă numai pentru
17. chestiunea de fapt. De exemplu în controversa următoare (căci trebuie să folosim aceste exemple, mai familiare celor ce studiază): „Un fiu, alungat de tatăl său, studiase medicina. Tatăl său s-a îmbolnăvit şi, pentru că toți doctorii și-au pierdut nădejdea în vindecarea lui, a fost chemat fiul care a spus că-l va însănătoşi, dacă tatăl său va bea doctoria ce i-o va da. Tatăl, bînd o parte din doctorie, a spus că i s-a dat otravă. Fiul a înghițit restul. Tatăl a
18. decedat; fiul este acuzat de paricid." E limpede cine i-a dat băutura. Dacă a fost otravă, vinovatul este cunoscut. Totuşi, prin argumente

scoase din persoană, se va cerceta dacă a fost otravă.

Rămîne un al treilea gen, în care fapta este constatată, dar se caută autorul. Este inutil să dau un exemplu de acest gen, de vreme ce majoritatea proceselor criminale sînt de felul acesta: deşi este vădit că un om a fost ucis sau că s-a comis un sacrilegiu, acuzatul neagă. De aci se naşte ἀντικατηγορία (acuzarea reciprocă) în care se admite existenţa faptei, dar
19. părţile se învinuiesc reciproc. În privinţa acestui gen, Celsus atrage atenţia că nu se întîlneşte în for; cred că oricine ştie aceasta. Juriul se întruneşte pentru un singur acuzat, şi, chiar dacă părţile ajung să se acuze reciproc, trebuie ca una din ele să fie judecată prima. Apolodor
20. a spus, de asemenea, că ἀντικατηγορία implică o dublă neînţelegere şi, într-adevăr, conform jurisprudenţei forului, există două procese. Totuşi, un astfel de caz poate fi supus competenţei senatului sau a împăratului. Dar chiar în instanţă ordinară nu există diferenţă pentru pledoarii între cazul că se pronunţă în acelaşi timp pentru ambele acuzaţii şi cazul că sentinţa se referă numai la una din ele. Aici va
21. trebui să începem întotdeauna prin a ne apăra, mai întîi pentru că în mod firesc salvarea noastră este mai importantă decît nimicirea adversarului, apoi pentru că vom avea mai multă autoritate cînd acuzăm, dacă, mai întîi, s-a constatat nevinovăţia noastră, şi în sfîrşit, fiindcă numai în felul acesta acuzatul poate întoarce vina împotriva adversarului său. Cel care spune mai întîi: „Eu nu am ucis" poate spu-

ne apoi şi „Tu ai ucis". Dimpotrivă, cine zice „Tu ai omorît" nu are de ce să mai spună după aceea: „Eu nu am ucis".

22. Astfel de cazuri implică o comparaţie. Comparaţia nu se face pe o singură cale. Sau comparăm, în ansamblul lor, cauza noastră cu cauza adversarului, sau comparăm fiecare argument în parte. Care din cele două este metoda preferabilă, ne-o arată numai însuşi interesul cauzei. Astfel Cicero, în *Pro Vareno*[1], compară, relativ la primul cap de acuzaţie, fiecare argument în parte. La al doilea, ar fi procedat necugetat să compare rolul unui străin cu al mamei. De aceea, e mai bine, dacă e posibil, să se combată fiecare argument al adversarului în parte. Dacă însă vom fi slabi în anumite părţi, va trebui să luptăm prin ansam-
23. blu. Şi, fie că părţile se acuză reciproc, fie că acuzatul întoarce vina asupra adversarului, fără să-l acuze expres, cum procedează Roscius[2] cu acuzatorii săi, pe care nu i-a constituit inculpaţi, fie că imputăm fapta victimelor înseşi — despre care vom zice că s-au omorît cu propria lor mînă — procedăm întocmai ca în cazurile de acuzare reciprocă şi comparăm
24. între ele argumentele ambelor părţi. Genul acesta, amintit ultimul, se dezbate adeseori nu numai în şcoli, dar chiar în for. Căci în cauza lui Naevius din Arpinum s-a cercetat un singur

[1] Întrucît *Pro Vareno* nu s-a păstrat, sensul pasajului nu este clar.

[2] *Roscius Amerinus* — acuzat de paricid şi apărat de Cicero.

punct, şi anume dacă el şi-a aruncat pe fereastră soţia sau dacă ea s-a aruncat de bunăvoie. Pledoaria mea din acest proces este singura pînă în prezent pe care am publicat-o şi mărturisesc că am făcut-o mînat de dorinţa tinerească de glorie. Căci celelalte, care circulă sub numele meu, seamănă prea puţin cu ce am spus, din neglijenţa stenografilor [1], care le-au cules în vederea profitului.

25. Există şi un alt tip de conjectură dublă, diferită de ἀντικατηγορία, anume conjectura referitoare la recompense. De pildă în controversa următoare [2]: „Un tiran, bănuind că i s-a administrat otravă din partea medicului său, l-a supus torturilor şi, cum doctorul continua să nege, tiranul a chemat un al doilea medic. Acesta afirmă că i s-a dat otravă, dar că el îi va da un antidot. El dă tiranului o poţiune, pe care înghiţind-o, tiranul moare. Cei doi medici luptă pentru recompensă." Ca în cazul aruncării vinei asupra adversarului, şi aici, unde ambele părţi îşi revendică recompensa, trebuie comparate caracterele lor, motivele, posibilităţile, împrejurările, mijloacele, dovezile.

26. Mai există un caz în care nu intervine ἀντικατηγορία, dar care se tratează în acelaşi fel; anume, fără a acuza pe cineva, se cercetează care din

[1] *Stenografi (notarius)* — sclavi sau liberţi privaţi care luau note *(nota)* după pledoariile stăpînilor lor. Existau şcoli anume pentru pregătirea lor. Unele indicaţii fac să se creadă că existau şi femei stenografe.

[2] Controversa aceasta se bazează pe o lege imaginară de şcoală, conform căreia asasinul unui tiran îşi va putea alege recompensa pe care o va dori.

două fapte a fost săvîrșită. Într-adevăr, fiecare din cele două părți își expune teza și o apără. De pildă, în procesul Urbiniei [1], reclamantul spune că Clusinius Figulus, fiul Urbiniei, a fugit, după înfrîngerea oastei în care slujea și a îndurat multe nenorociri; a fost chiar făcut prizonier de un rege; că, în cele din urmă, a venit în Italia și în patria sa — la marrucini — și că acolo a fost recunoscut. Pollio, dimpotrivă, spune că în Pisaurum a fost sclav sub doi stăpîni; că a practicat medicina, că apoi, eliberat, s-a amestecat într-o ceată de sclavi străini, care erau de vînzare [2]; că el însuși l-a cumpărat, la rugămintea aceluia, care i-a fost
27. sclav. Oare întregul proces nu constă din compararea a două cauze și din două conjecturi diferite? Însă pentru cei care reclamă și apără, metoda este aceeași ca pentru cei ce acuză și neagă.

Conjectura se scoate în primul rînd din trecut și se iau în considerare persoanele, motivele, intențiile. Căci ordinea logică este aceasta: acuzatul a vrut să comită fapta, a putut-o comite și a comis-o. De aceea trebuie examinată, înainte de toate, persoana de care este vorba.
28. Rolul acuzatorului este să înfățișeze ceea ce impută, nu numai ca rușinos dar cît mai potrivit cu acuzația supusă tribunalului. Căci dacă pe un acuzat de omor îl numești destrăbălat sau adulter, ticăloșia aceasta, desigur, dăunează acuzatului, totuși crima lui e mai puțin vero-

[1] Vezi și 4, 1, 11; 7, 2, 4.
[2] Asupra cuvîntului „venalis“ cf. 8, 2, 9.

29. similă, decît dacă îl arăți îndrăzneț, insolent, crud, violent. Apărătorul trebuie să pledeze, pe cît poate, negînd, motivînd sau atenuînd învinuirile aduse; dacă nu, le va separa de chestiunea prezentă. De fapt, unele învinuiri nu numai că sînt diferite, dar chiar par uneori contradictorii. De pildă, dacă despre un om acuzat de furt se afirmă că este risipitor sau un nesocotit în cheltuieli; căci, într-adevăr, nu pare ca aceeași persoană să manifeste și
30. dispreț și poftă de bani. Dacă aceste mijloace de apărare nu pot fi utilizate, trebuie să ne îndreptăm spre următoarele: Nu aceste chestiuni se discută; omul care a greșit o dată nu comite neapărat orice faptă; acuzatorii au îndrăznit să pună pe seama acuzatului fapte închipuite, pentru că au nădăjduit că, astfel vătămat și rănit, îl vor putea zdrobi discreditîndu-l.
31. Alte dezvoltări se nasc din teza acuzatorului și din ce i se opune. Adeseori apărătorul scoate primele argumente din caracterul acuzatului și, cîteodată, le tratează prin considerații generale: E de necrezut ca un tată să fie ucis de fiu, ca patria să fie trădată dușmanilor de un general. Este ușor să răspunzi că omul rău poate comite orice crimă, că de aceea există atîtea exemple, că este nedemn ca o crimă să fie justificată tocmai prin grozăvia ei.
32. Alteori se folosesc considerații proprii cauzei, desigur variate. Căci demnitatea acuzatului îl poate apăra. Uneori, însă, tocmai ea este folosită ca dovadă a faptei imputate, deoarece, datorită ei, a sperat că nu o să fie pedepsit. De asemenea, sărăcia, condiția umilă,

33. averea pot oferi argumente pro şi contra, după talentul avocatului. Însă bunele moravuri şi integritatea vieţii trecute au fost absolut întotdeauna cel mai puternic sprijin. Dacă nu se va putea obiecta nimic vieţii acuzatului, apărătorul va insista cu tărie asupra acestui punct. Acuzatorul, dimpotrivă, va limita cercetarea la chestiunea prezentată care singură formează
34. obiectul judecăţii; va spune că orice rău are un început, că prima nelegiuire nu se inaugurează prin vreo solemnitate. Acestea, cu privire la replică. Dar, în prima pledoarie, va dispune pe judecători să creadă că nu a voit, mai curînd decît că nu a putut să-i impute ceva din viaţa trecută. De aceea este mai bine să se abţină de la orice invectivă adusă vieţii trecute, decît să aducă acuzatului vini uşoare, neînsemnate, sau evident false. Căci nu i se va mai acorda încredere pentru tot ce va spune ulterior. În plus, cine se abţine de la orice critică poate lăsa impresia că a omis reproşurile ca fiind de prisos. Cine acumulează învinuiri fără importanţă, mărturiseşte că nu are alt argument decît învinuirea vieţii trecute a acuzatului,
35. şi că a preferat să fie învins decît să tacă. Toate celelalte consideraţii, scoase obişnuit din caractere, le-am expus cu ocazia dezvoltărilor generale referitoare la argumente[1].

Urmează dovedirea bazată pe motive. Ea are în vedere mai ales mînia, ura, teama, lăcomia, speranţa, căci celelalte pasiuni se reduc la specii de-ale acestora. Dacă vreuna din aceste

[1] 5, 10, 20.

pasiuni poate fi invocată împotriva acuzatului, datoria acuzatorului este să le înfăţişeze drept
36. motive în stare de a duce la orice şi trebuie să dezvolte pe acelea care îi vor servi ca argumente. Dacă nu, el trebuie să-şi orienteze cuvîntarea în alt sens: să spună că au existat, poate, motive ascunse, că nu interesează din ce motiv a comis fapta, din moment ce a comis-o, sau că fapta este şi mai odioasă tocmai pentru că nu a avut motiv. Apărătorul, dimpotrivă, de cîte ori va putea, va insista asupra ideii că nu pare verosimil să existe faptă fără motiv. Este un punct dezbătut de Cicero cu foarte mare vehemenţă în multe discursuri, dar îndeosebi în apărarea lui Varenus, care era apăsat de toate celelalte împreju-
37. rări; de aceea a şi fost condamnat. Dacă acuzatorul precizează motivul faptei, avocatul va spune că motivul invocat este fals, fără greutate sau necunoscut acuzatului. Căci, uneori, pot exista motive necunoscute acuzatului; de pildă, dacă a fost lăsat moştenitor, sau dacă victima intenţionase să-l dea în judecată. Dacă lipsesc celelalte mijloace, va spune că nu trebuie neapărat analizate motivele. Într-adevăr, poate fi om care să nu se teamă, să nu urască
38. sau să nu-şi facă speranţe? Şi totuşi, cei mai mulţi încearcă aceste sentimente fără a se face vinovaţi. Dar nu trebuie să uităm că nu toate motivele au aceeaşi valoare pentru toate persoanele. Dacă pentru un ins sărăcia este cauza furtului, nu acelaşi va fi efectul sărăciei pentru un Curius sau un Fabricius.

39. Se pune problema dacă trebuie să se vorbească întîi despre motiv sau despre persoană.

Oratorii au procedat felurit. Cicero însuşi a dat prioritate adeseori motivelor. În ce mă privește, consider că e firesc să se înceapă cu persoana, dacă împrejurările procesului nu dau prioritate unuia din cele două procedee. Nu este oare o orînduire mai generală, o diviziune mai logică să cercetezi întîi dacă o astfel de crimă este în general de crezut, apoi dacă crima în speță este de crezut?

40. Interesul cauzei poate, totuşi, răsturna şi această ordine, cum poate schimba aproape orice. De asemenea, cercetarea nu trebuie să se rezume la motivele care au determinat voinţa, ci la acelea care au rătăcit-o, cum sînt beţia, ignoranța. Căci dacă, într-o chestiune de calificare, ele sînt circumstanţe atenuante, dim-
41. potrivă, într-o chestiune de fapt sînt agravante. Și nu ştiu dacă poate exista vreun caz — îndeosebi într-un proces real — în care nici una din părți să nu vorbească despre persoană. Dimpotrivă, cercetarea motivelor adeseori nu serveşte la nimic. De pildă, în procesele de adulter sau furt, deoarece motivele acestor crime sînt evidente prin crimele înseşi.

42. Se pare că după aceea trebuie studiate şi intențiile, care deschid largi posibilități: este, oare, de crezut că acuzatul a putut spera că poate comite o astfel de crimă? Sau că va rămîne necunoscut, după ce o va comite? Sau că, chiar dacă are să fie descoperit, va fi achitat, sau că va scăpa cu o pedeapsă ușoară, sau tardivă, sau cu una din care va avea de suportat un neajuns mai mic decît bucuria ce-i aduce fapta?
43. Sau, poate, a socotit crima vrednică de pe-

deapsa suferită? Apoi, dacă ar fi putut-o comite într-un alt moment, în alt fel, mai cu ușurință sau mai în siguranță? Așa spune Cicero în *Pro Milone*[1], enumerînd foarte multe ocazii în care Clodius ar fi putut fi ucis de Milo fără să fie pedepsit. Apoi, de ce l-a atacat de preferință în acel loc, în acel moment, în felul acela? (punct discutat cu cea mai mare grijă
44. în apărarea aceluiași client). Oare, chiar dacă nu a fost mînat de vreun motiv, a cedat sub imboldul unei porniri năvălnice și lipsit de judecată (căci în popor se zice că nelegiuirile nu sînt premeditate)? Sau a fost împins de obișnuința de a comite crime?

După ce s-a analizat bine prima parte, anume dacă a existat elementul intențional, se examinează dacă a existat posibilitatea. Aici se vorbește despre loc, timp. De pildă: furtul s-a petrecut într-un loc închis, frecventat, în timpul zilei — cînd pot fi mai mulți martori — sau
45. noaptea, cînd e mai grav? Se discută, așadar, dificultățile, ocaziile, care sînt foarte multe și tocmai de aceea nu au nevoie de exemple. A doua dezvoltare generală este: dacă nu a existat posibilitatea de a se comite fapta, procesul nu are bază. Dacă a existat urmează chestiunea dacă s-a comis. Dar această dezvoltare se referă la conjecturi asupra intenției, căci prin ele se stabilește dacă acuzatul a sperat sau nu în reușită. De aceea trebuie avute în vedere și mijloacele ca, de pildă, însoțitorii lui Clodius și ai lui Milo.

[1] *Mil.*, 14 și urm.

46. Chestiunea comiterii începe cu al doilea moment de timp, adică cu prezentul şi după aceea cu împrejurările concomitente faptei, de pildă zgomotul[1], ţipătul, geamătul. Momentului următor îi aparţin încercarea de a se ascunde, teama şi alte împrejurări similare. Acestora li se adaugă indiciile — despre care am vorbit[2].
47. De asemenea cuvintele şi faptele, atît cele precedente cît şi cele ce au urmat. Acestea provin sau de la noi, sau de la alţii. Cuvintele ne sînt mai dăunătoare şi mai puţin utile cînd provin de la noi şi nu de la altul. Ne sînt mai utile şi ne dăunează mai puţin cuvintele de la alţii decît ale noastre. Printre fapte, cîteodată ne sînt mai utile ale noastre, cîteodată cele străine, de pildă dacă adversarul a făcut ceva ce poate fi în favoarea noastră. În general însă faptele şi vorbele noastre ne sînt mai dăunătoare decît faptele şi vorbele altora.
48. În privinţa cuvintelor există, de asemenea, următoarea diferenţă: ele sînt sau limpezi, sau echivoce. Fie că provin de la noi, fie de la alţii, cuvintele echivoce sînt, fireşte, mai puţin susceptibile atît de a ne fi utile, cît şi de a ne dăuna. Totuşi, cînd sînt spuse de noi, adeseori ne vatămă. De pildă ca în controversa următoare: „Un fiu, întrebat unde îi este tatăl, a răspuns:
49. « oriunde este, trăieşte »; dar tatăl a fost descoperit mort într-un puţ". Cuvintele echivoce ale altora nu ne pot vătăma niciodată, decît dacă autorul lor este necunoscut sau

[1] 5, 10, 45.
[2] 5, 9.

mort: „Într-o noapte s-a auzit o voce: «Păziți-vă de tiran »". Și: „Un om, pe moarte, întrebat fiind cine l-a otrăvit, a răspuns: « Nu-ți este de nici un folos să știi »". Dar dacă poate fi
50. interogat, el va rezolva ambiguitatea. În sfîrșit vorbele și faptele noastre nu pot fi justificate decît prin intenție; cele ale altuia pot fi respinse în mai multe feluri.

Fac impresia, recunosc, că m-am referit la o singură categorie, la cea mai importantă, aceea a controverselor conjecturale. Dar cele spuse pot fi aplicate mai mult sau mai puțin tuturor. Căci în procesele de furt, depozit, împrumut de bani se scot argumente fie din posibilități (a existat oare un lucru care să fie în depozit?), fie din considerații relative la persoană: e de crezut că cineva a pus ceva în depozit la acest om, sau că acesta a dat cu împrumut, sau că reclamantul calomniază, sau că acuzatul neagă
51. datoria sau este un hoț. Dar și în acuzațiile de furt, ca și în cele de omor, se fac cercetări asupra faptei și făptașului. Pentru împrumut și depozitare de bani, există două chestiuni, dar care se tratează întotdeauna separat: S-au dat bani? Au fost ei înapoiați? Cazurile de adulter au specific faptul că, de obicei, sînt în pericol două persoane și că trebuie să se vorbească despre trecutul fiecăreia din ele, deși constituie o întrebare și dacă amîndouă persoanele trebuie
52. apărate împreună. În această privință ne va îndruma cauza însăși: dacă apărarea unei părți este utilă și celeilalte, le vom apăra împreună; dacă îi va dăuna, le vom separa. Dar, fiindcă

m-am exprimat că adulterul cuprinde de obicei (dar nu totdeauna) doi acuzați, să nu fiu învinuit de neatenție; în adevăr femeia poate fi acuzată singură de adulter cînd l-a săvîrşit cu un necunoscut, cînd au fost găsite acasă daruri, bani, şi nu se știe cine i le-a dăruit; s-au găsit scrisori ale femeii şi nu se ştie cui
53. erau destinate. De asemenea, în acuzațiile de fals pot fi învinuiți mai mulți sau unul singur. Cel care a întocmit înscrisul este obligat întotdeauna să garanteze semnătura; semnatarul însă nu poate garanta întotdeauna înscrisul, căci a putut fi şi el înşelat. Acela însă, despre care se zice că a apelat la serviciile lor şi că falsul s-a comis în favoarea lui, va apăra şi înscrisul, şi pe semnatari. Aceleaşi sînt izvoarele de argumentare în cauzele de trădare şi de încercare de a deveni tiran.
54. Însă practica din şcoală poate fi dăunătoare celor ce se pregătesc pentru for; fiindcă în şcoli scoatem în folosul nostru tot[1] ce nu se găseşte în subiect. Acuzi de adulter: Cine este martor? Cine este denunțător? De trădare: Ce preț s-a dat? Cine este complicele? De otrăvire: Unde am cumpărat otrava? De la cine?
55. Cînd? Cu cît? Prin cine am dat-o? Pentru un acuzat că a încercat să devină tiran: Unde sînt armele? Ce escortă mi-am alcătuit? Nu neg că şi acestea trebuie spuse şi că trebuie utilizate în măsura îngăduită de rolul ales. Căci, şi în for, voi cere anumite precizări cînd adversarul nu le va putea aduce. Dar altădată m-am lip-

[1] Cf. 4, 2, 28.

sit, în for, de o astfel de argumentare facilă, fiindcă aproape că nu se dezbate proces în care să nu se întîlnească una sau mai multe din aceste împrejurări.

56. În perorație, printr-un procedeu analog, unii oratori atribuie indiferent cui copii, părinți, doici. Mai curînd aș admite să ceară adversarilor precizările care n-au fost făcute, decît să le inventeze.

Despre metoda de cercetare a intenției am vorbit îndeajuns cînd am indicat[1] următoarea diviziune: A voit? A putut? A făcut? Căci a examina dacă a voit corespunde cu a cerceta în ce scop a făcut; de fapt, înseamnă a cerceta

57. dacă a voit să facă un act criminal. Ordinea în care sînt prezentate faptele provoacă și ea încredere sau, dimpotrivă, le discreditează; căci faptele sînt cu atît mai mult în acord sau în contradicție unele cu altele, după felul cum sînt ordonate. Dar aceasta nu se poate sesiza decît în însăși complexitatea cauzelor. Trebuie totuși întotdeauna să examinăm legătura și raportul pe care diferitele părți le au între ele.

CAPITOLUL III

Despre definiție

1. După conjectură urmează definiția. Căci pentru cine nu poate nega fapta, cel mai nimerit va fi să spună că nu a făcut ceea ce i se

[1] 7, 2, 27.

impută. De aceea, definiției i se aplică aceleași principii ca și conjecturii, numai că genul apărării este diferit, de pildă în cazurile de furt, de depozit de bani, de adulter. Căci, după cum spunem: „Nu am furat; nu am primit depozit de bani; nu am comis adulter", la fel zicem: „Acesta nu este furt; acesta nu constituie un depozit de bani; acesta nu este un adulter".
3. Uneori, de la calificare trecem la definiție, de pildă în acțiunile intentate pentru demență, maltratare, prejudicii aduse statului. În aceste cazuri, dacă nu putem justifica actele în ele însele, ne vine într-ajutor cunoscutul procedeu de a afirma că actul respectiv nu înseamnă maltratare, că nu înseamnă a prejudicia statul. Așadar, definiția este explicarea în termeni proprii, preciși și pe scurt a lucrului pus în discuție. Ea constă îndeosebi, așa cum s-a spus[1], în gen, specie, note diferențiale și note particulare. De pildă, dacă am da definiția noțiunii „cal" (căci voi folosi un exemplu cît se poate de cunoscut), genul este: ființă însuflețită; specia: muritoare; diferența: lipsită de rațiune (căci și omul este muritor); însușire particulară: nechează.
4. Definiția se întîlnește în mai multe feluri de cauze. Căci sau se cade de acord asupra denumirii dar se caută cuprinsul ei, sau fapta este evidentă dar nu se cade de acord asupra denumirii ei. Cînd există acord asupra denumirii, dar există îndoială asupra lucrului însuși poate
5. interveni uneori conjectura. De exemplu, dacă

[1] Cf. 5, 10, 55.

se ridică chestiunea: ce este divinitatea? Căci acela care neagă că divinitatea este un spirit care pătrunde în toate părțile universului, nu afirmă implicit că e fals și să denumești divină natura ei. Dovadă e Epicur[1], care i-a atribuit divinității formă omenească și i-a fixat locul între lumi. În ambele cazuri, se folosește aceeași denumire (divinitate); această denumire se potrivește de fapt lucrului și e de
6. domeniul conjecturei. Alteori se recurge la calificare. De exemplu cînd cercetăm ce este retorica: puterea de a convinge, sau știința de a vorbi corect? Este un caz foarte frecvent în cauzele judiciare. De fapt, de felul acesta e chestiunea: oare comite un adulter un bărbat surprins cu soția altuia într-un lupanar? Fiindcă aici discuția nu se duce asupra esenței faptei ci asupra calificării ei: dacă într-ade-
7. văr omul este vinovat; căci, dacă este vinovat, fapta nu poate fi altceva decît adulter. Opus este cazul cînd controversa se duce asupra unei denumiri care depinde de textul legii. Acest caz nu se prezintă în fața tribunalelor, decît din cauza termenilor care dau loc la proces. Oare omul care se sinucide este un ucigaș? Omul care a constrîns pe un tiran să se sinucidă, este un tiranicid? Oare descîntecele magicienilor sînt o otrăvire? Aici lucrul este evident și se știe că a te omorî nu este același lucru cu a omorî pe altul; că nu este același lucru a ucide un tiran cu a-l constrînge să se omoare; că descîntecele nu sînt identice cu băuturile aducă-

[1] *Epicuri frg.*, p. 237, 6 M.

toare de moarte; cu toate acestea se cercetează dacă trebuie denumite cu acelaşi termen.
8. Abia de îndrăznesc să fiu în dezacord cu Cicero[1], care, după exemplul multor autori, zice că definiția se referă la identitate și diferență, pentru că întotdeauna cel care neagă că un anumit nume convine trebuie să arate care anume este mai potrivit. Totuşi eu socot că în
9. definiție există, aş zice, trei specii. Căci uneori este vorba numai de a cerceta dacă termenul este potrivit — de exemplu, dacă un act comis într-un lupanar se poate numai adulter. Dacă susținem că nu convine, nu este necesar să arătăm ce înseamnă acest termen, fiindcă respingem întreaga acuzare. Alteori se cercetează dacă convine un nume sau altul: furt sau sacrilegiu, nu fiindcă nu ajunge să dovedeşti că nu este sacrilegiu, ci fiindcă este necesar să spui ce altceva este; în acest caz, ambele trebuie
10. definite. Alteori se cercetează, în lucruri contrare în aparență, dacă trebuie definite în acelaşi fel, deși fiecare din ele își are denumirea proprie; de pildă: băutură de dragoste şi otravă[2].

Ori, în toate procesele de acest gen, se pune problema dacă și fapta respectivă trebuie denumită astfel, fiindcă numele asupra căruia se duce discuția se aplică, incontestabil, în alte cazuri. Este un sacrilegiu să furi un obiect sacru dintr-un templu; dar dacă furi obiectul aparținînd unui particular? Adulter înseamnă a avea relații intime, acasă, cu soția altuia;

---

[1] Cf. 3, 6, 31; *Top.*, 22, 23; *Part.* 19.
[2] Vezi 8, 5, 31.

dar într-un lupanar? Tiranicid înseamnă ucidere de tiran; dar a-l împinge la moarte? De
11. aceea συλλογισμός (silogismul), despre care voi vorbi mai tîrziu[1], este un fel de definiție mai slabă, fiindcă în definiție se cercetează dacă un lucru trebuie denumit la fel cu altul, iar în silogism, dacă cutare lucru trebuie considerat
12. identic cu un altul. Există o mare diversitate în definiții și din faptul că, deși ideea este aceeași ea nu este redată prin aceleași cuvinte. De exemplu: „Retorica este știința de a vorbi corect" sau „Retorica constă în a găsi bine argumentele și în a le enunța frumos" sau „Retorica constă în a vorbi conform calităților elocinței sau în a spune ce se cuvine". Și trebuie să examinăm cum aceste definiții, deși nu sînt în dezacord în ce privește fondul, se deosebesc prin
13. formă. Dar aceste probleme fac obiectul discuțiilor filozofice, nu al proceselor. Cîteodată este nevoie să definești termeni mai obscuri și rari, ca, de exemplu *clarigatio*[2], *erctum citum*[3]; alteori termeni uzuali ca: *penus*, *litus*.

Această varietate determină pe unii să înglobeze definiția în categoria conjecturii, pe alții în calificare sau în chestiunile legale.
14. Unii nu au admis deloc acest raționament subtil, luat de la dialecticieni, considerîndu-l mai curînd o țesătură ingenioasă de vorbe

[1] 7, 8.

[2] *Clarigatio* — acțiunea de a revendica în numele statului, de la inamic, ceea ce a fost luat în mod injust.

[3] *Erctum citum* — moștenire împărțită la repezeală; *penus* — cămară; *litus* — vopsire.

iscusite, mai importantă pentru discuţiile filozofice decît referindu-se la îndatorirea oratorului. Într-adevăr, în dialog definiţia are atîta putere încît prinde în lanţurile sale pe cel care trebuie să răspundă şi îl obligă sau să tacă, sau chiar să conchidă fără să vrea un fapt
15. care-i este potrivnic; totuşi, în cauze utilitatea ei nu este aceeaşi. De fapt, noi trebuie să convingem pe judecător; chiar dacă l-am prins în lanţurile cuvintelor, dacă nu este de acord cu fondul însuşi, în sinea lui va fi de altă părere.

Însă pentru cine pledează, de ce este necesară o definiţie atît de precisă? Oare, dacă nu voi spune: „Omul este o fiinţă muritoare, raţională“, nu voi putea, înfăţişîndu-i toate însuşirile trupului şi sufletului printr-o expunere mai largă, să-l deosebesc de zei sau de
16. fiinţele necuvîntătoare? Ba, mai mult: acelaşi lucru poate fi definit în mai multe feluri. Aşa face Cicero cînd spune: „Ce înseamnă termenul *în general?* Absolut toţi“[1]. Se poate prezenta şi o dezvoltare mai largă şi variată, cum au făcut, de cele mai multe ori, toţi oratorii. Într-adevăr, la ei vom găsi foarte rar acea sclavie împrumutată de la obiceiul filozofilor de a te ţine de termeni precişi. Şi în
17. *De oratoare* a lui Cicero, M. Antonius[2] opreşte să se facă acest lucru. Acest obicei este chiar primejdios, deoarece, dacă ne-am înşelat asupra unui singur cuvînt, facem impresia că am pierdut întregul proces. De aceea este preferabilă

[1] *Mur.*, 35, 73.
[2] *De or.*, 2, 25, 108 şi urm.

calea de mijloc, folosită de Cicero în *Pro Caecina*[1], anume explicarea fondului, fără ca forma să ne pună în primejdie: „Judecători[2], violență nu este numai ceea ce atinge corpul și viața noastră; este ceva cu mult mai grav, ceva care, prin amenințări de moarte, aduce spaimă în sufletul nostru și adesea îl clatină din starea
18. lui normală și îl aruncă în disperare". De asemeni, putem face ca dovedirea să preceadă definiției. Astfel, în *Filipice*, Cicero demonstrează că Servius Sulpicius a fost ucis de Antonius și numai în încheiere definește astfel: „Căci, de bună seamă, acela a ucis, care a fost cauza morții"[3]. Totuși, nu aș nega că și definiția trebuie folosită dacă e în interesul cauzei și că, dacă o putem cuprinde într-o exprimare concisă, este și elegantă, și de foarte mare efect chiar, cu condiția, însă, să fie inatacabilă.

19. Ordinea definiției este precisă: „Despre ce crimă este vorba? Fapta în chestiune constituie crima de care e vorba?" și, în general, este mai greu să dai o definiție decît să o explici concret.

În ce privește punctul „Ce constituie fapta comisă" există o dublă sarcină: să susținem definiția noastră și s-o dărîmăm pe a părții
20. adverse. Tocmai de aceea, în școală, unde noi înșine imaginăm combaterea, trebuie să pre-

[1] *Caec.*, 15, 42.

[2] Judecători, denumiți în cazul în speță „recuperatores"; e vorba de un tribunal cu o procedură mai rapidă și competent într-un mare număr de cazuri.

[3] *Phil.*, 9, 3, 7.

zentăm două definiții, cele mai bune posibile.
În for, însă, trebuie să fim atenți ca definiția
să nu fie inutilă sau fără raport cu cauza, sau
ambiguă sau în contradicție cu interesele noas-
tre, sau comună cu a adversarului. Nici unul
21. din aceste defecte nu poate surveni decît
din vina avocatului. În schimb, vom reuși să
definim corect, dacă mai întîi, ne fixăm în minte
scopul către care tindem; căci numai astfel
vom putea acomoda cuvintele intenției. Și,
pentru a fi mai explicit, nu ezit a folosi prea-
cunoscutul exemplu: „Cel care a sustras din
templu banii unui particular este acuzat de
22. sacrilegiu“. Vina este manifestă; chestiunea
se pune dacă termenul prevăzut de lege convine
acestei acuzații. Așadar se cercetează dacă
fapta este un sacrilegiu. Acuzatorul, fiindcă
banul a fost sustras într-un templu, va folosi
acest termen. Învinuitul, fiindcă a sustras un
ban privat, susține că nu este sacrilegiu, însă
recunoaște că e un furt. Așadar, acuzatorul va
defini astfel: „Sacrilegiu înseamnă a sustrage
23. ceva dintr-un loc sacru“. Învinuitul va defini
așa: „Sacrilegiu înseamnă a sustrage un obiect
sacru“. Fiecare din ei doi combate definiția
celuilalt.

O definiție se răstoarnă în două feluri:
ca falsă sau ca incompletă. Căci a treia posi-
bilitate, anume ca definiția să nu aibă nici
o legătură cu chestiunea, nu se întîmplă decît
24. avocaților proști. În cazul nostru, acuzatul
spune că definiția acuzatorului este falsă.
Acuzatorul însă nu poate spune că definiția
învinuitului este falsă, căci sacrilegiu înseamnă

sustragerea de obiect sacru, dar el spune că este incompletă; de fapt, trebuie adăugat: „sau într-un loc sacru".

25. Se face însă foarte mult uz, în susținerea și respingerea definiției, de notele proprii și diferențiale; uneori și de etimologie. Totuși pe toate acestea, ca și în celelalte cazuri, le confirmă echitatea, uneori chiar conjecturile create de minte.

Folosirea etimologiei este foarte rară. Ce înseamnă *tumultus* (răscoală), dacă nu o astfel de tulburare încît produce o teamă *(timor)* mai mare? De aici a și provenit denumirea de *tumultus*[1].

26. În privința notelor proprii și diferențiale, se cere mare subtilitate. De pildă, cînd se cercetează dacă debitorul[2], pe care legea îl obligă să servească creditorului pînă se achită, este un sclav *(servus)*. O parte definește astfel: „Este sclav acela care se află, după lege, în sclavie". Cealaltă: „Acela care se află în sclavie conform acelorași reguli de drept ca sclavul", sau, cum au spus cei mai vechi „Cine se află în sclavie în calitate de sclav". Această de-
27. finiție, deși se deosebește întrucîtva, este inutilă totuși, dacă nu este sprijinită de note proprii și de diferențe. De fapt, adversarul va zice că „Acela se află în sclavie ca un sclav" sau „conform acelorași reguli de drept ca și sclavul". Să vedem, așadar, notele proprii și diferențiale

---

[1] Cf. *Phil.*, 8, 8, 13, unde Cicero propune etimologia „timor multus".
[2] Cf. 3, 6, 25.

pe care le-am atins pe scurt și în trecere, în cartea a cincea[1]. Sclavul pus în libertate devine libert; debitorul, reprimindu-și libertatea, redevine cetățean liber. Sclavul nu-și va obține libertatea fără învoirea stăpînului; debitorul, plătind, o va cîștiga și fără asentimentul stăpînului. Sclavul e în afara legii; debitorului i se aplică legea. Notele proprii ale omului liber, pe care nu le are nimenea în afară de omul liber, anume *praenomen*[2], *nomen*, *cognomen*, tribul, le are și debitorul.

28. Analizînd cu de-amănuntul „despre ce anume este vorba?" aproape că am tratat și chestiunea: „oare cazul nostru intră în această definiție?" De fapt, noi urmărim ca definiția să se potrivească cauzei noastre. Dar aici un element foarte important este calificarea, de pildă, cînd se cercetează „Dacă dragostea este o nebunie". Aici vor interveni dovezile,

[1] 5, 10, 60.

[2] În timpul republicii, romanii purtau în general trei nume: *praenomen*, numele personal; *nomen*, *(nomen gentilicium)*, numele ginții din care făceau parte și *cognomen* (porecla); de exemplu Caius Iulius Caesar. Erau cam treizeci de prenume, dintre care se foloseau în general zece și se prescurtau: Caius = C., Marcus = M., Titus = T., Tiberius = = Ti. etc. Fetele primeau ca nume personal numele ginții în forma feminină: Iulia, Tullia etc. Cei adoptați mai primeau un *cognomen secundum* sau *agnomen* format cu sufixul *-anus* din *nomen gentilicium* de origine; de exemplu P. Cornelius Scipio Aemilianus = P. Cornelius Scipio — adoptat din ginta Aemilia. Învingătorii primeau *agnomen* de la orașul, țara, poporul, pe care l-au supus, de exemplu P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor. Liberții luau *nomen* și *cognomen* de la stăpînul care i-a eliberat.

despre care Cicero[1] spune că sînt proprii definiției, că se scot din antecedente, din consecințe, din împrejurări legate de chestiune, din contradicții, din cauze, efecte, din cazuri similare, toate argumente despre a căror natură am vor-
29. bit[2]. În *Pro Caecina*[3], Cicero a expus pe scurt începuturile, cauzele, efectele, antecedentele și consecințele: „Prin urmare, de ce fugeau? De frică. De ce se temeau? De violență, de bună seamă. Puteți, deci, nega începuturile cînd admiteți rezultatul?“ El a folosit și analogii: „Ceea ce se numește violență în timp de război, nu se va
30. numi la fel și în timp de pace?“[4] Dar chiar din contrarii se scot argumente; de exemplu cînd se cercetează dacă o băutură de dragoste este o otravă sau nu; fiindcă o otravă nu poate fi o băutură de dragoste.

Pentru ca al doilea gen de definiții să fie mai evident tinerilor mei (căci pe tineri îi voi considera întotdeauna ai mei) voi folosi, și aici, un exemplu de controversă imaginară:
31. „Niște tineri, obișnuiți să petreacă împreună, au hotărît să cineze pe țărmul mării. Cum unul din ei lipsea de la cină, tinerii au făcut un mormînt și au scris pe el numele celui absent. Tatăl acestuia, acostînd dintr-o călătorie de dincolo de mare chiar pe acest țărm, a văzut scris nu-
32. mele fiului și s-a spînzurat. Tinerii sînt acuzați de a fi cauza morții lui.“ Iată definiția acu-

[1] *Top.*, 23, 88.
[2] 5, 10, 73.
[3] *Caec.*, 15, 44.
[4] *Caec.*, 15, 43.

zatorului: „Cauza morţii este acela prin care cineva a murit". A acuzatului: „Cel care a comis intenţionat o faptă care duce neapărat la moarte un om". Lăsînd la o parte definiţia, acuzatorului îi ajunge să spună: „Voi aţi fost cauza morţii, căci prin voi a pierit omul, fiindcă dacă nu aţi fi procedat aşa, el ar
33. trăi încă". I se aduce replica: „Din faptul că cineva a cauzat moartea cuiva nu rezultă, implicit, că trebuie condamnat; în cazul acesta ar trebui condamnaţi acuzatorul, martorul ori judecătorul care a pronunţat o condamnare capitală. Şi nu întotdeauna cauza constituie şi vina. De exemplu: îndemni pe cineva să călătorească cu corabia sau inviţi la tine un prieten care locuieşte de cealaltă parte a mă-
34. rii; acesta piere într-un naufragiu. Sau, inviţi un prieten la masă; acesta, în urma unei indigestii, moare. La fel, nu fapta tinerilor de mai sus a fost cauza morţii, ci credulitatea bătrînului, slăbiciunea lui în a suporta durerea, căci, în definitiv, dacă ar fi fost mai curajos sau mai înţelept, ar trăi încă. În plus, tinerii nu au avut nici o intenţie rea, iar tatăl ar fi putut bănui, chiar după locul mormîntului, ori după cum se vedea că a fost ridicat în grabă, că nu era un mormînt adevărat. Prin urmare, de ce trebuie pedepsiţi tinerii, cînd nu există în ei nici un element criminal în afară de mînă?"

35. Uneori, definiţia este necontestată; asupra ei sînt de acord ambele părţi. De pildă, Cicero spune: „Maiestatea rezidă în puterea şi în

36. demnitatea numelui poporului roman"[1]. Cu toate acestea se pune problema: oare maiestatea lui a fost lezată? ca, de pildă, în cauza lui Cornelius[2]. Dar, deşi poate face impresia că se impune o definire, totuşi, fiindcă nu se discută definirea, punctul de judecat e de domeniul calificării şi mai curînd trebuie să intre în acea situaţie de care am amintit întîmplător[3]; dar, în ordinea logică, ea constituie subiectul ce trebuie abordat imediat.

CAPITOLUL IV

Despre calificare

1. Există, de fapt, o altă calificare, care se referă la un cuvînt considerat în sensul său cel mai general. Calificarea nu se mărgineşte la un singur aspect. Uneori cercetează natura şi forma obiectului în discuţie: „Oare sufletul este nemuritor? Divinitatea are chip omenesc?", alteori se interesează de mărime şi număr: „cît de mare este soarele? Există o singură lume?" Toate aceste probleme se tratează, e adevărat, prin conjectură; totuşi, presupun
2. o cercetare în privinţa calificării. Se întîlnesc uneori şi în suasorii. De pildă, „Cezar deliberează dacă e cazul să atace Britania": va trebui să se examineze natura Oceanului,

[1] *Part.*, 30, 105.
[2] Această parte a discursului nu s-a păstrat.
[3] Cf. 3, 6, 31 şi urm.

dacă Britania este o insulă (căci atunci nu se ştia acest lucru), care îi este suprafaţa, cu ce număr de ostaşi trebuie atacată.

Tot de calificare aparţin aprecierile dacă o faptă trebuie făcută sau nu, trebuie căutată sau evitată. Aceste aprecieri se întîlnesc, îndeosebi, în suasorii, dar sînt frecvente şi în controverse, cu singura deosebire că în primele este vorba de viitor, în ultimele de trecut.

3. De asemenea, aparţin genului demonstrativ toate cîte intră în această situaţie: se constată că fapta există; se cercetează care este cauza faptei.

Orice proces se duce fie asupra răsplăţii, fie asupra pedepsei, sau asupra mărimii acestora. Aşadar felul cauzei este considerat sau în el însuşi sau prin comparaţie: în primul caz, se dezbate ce e just, în al doilea se examinează ce e mai just sau ce este cel mai just.

Cînd judecata se referă la o pedeapsă, avocatul sau justifică vina imputată, sau o atenuează, sau o scuză, sau, după cum socot unii, recurge la rugăminţi.

4. Cea mai puternică apărare constă în a susţine că fapta imputată este, în sine, onorabilă. De exemplu: „Un fiu este alungat de tatăl său fiindcă, împotriva voinţei lui, s-a făcut ostaş, a ocupat funcţii publice, s-a căsătorit". Noi apărăm ceea ce a făcut. Această formă de apărare este denumită de discipolii lui Hermagoras κατ' ἀντίληψιν. În latineşte nu o găsesc tradusă exact: este redată prin termenul „absolută", căci chestiunea se referă la fapta în sine, dacă este justă sau nu.

5. Tot ce este just e fondat sau pe natură sau pe convenție. Din natură e just actul care are în sine valoare morală. Din această categorie fac parte pietatea, buna credință,
6. stăpînirea de sine și altele asemenea. Unii adaugă și: „a face la fel“. Aici însă lucrurile nu trebuie considerate superficial: căci violența ca răspuns la violență, ca și talionul nu au nimic nejust față de agresor; însă, din faptul că actele sînt de același fel, nu înseamnă și că actul săvîrşit primul a fost just. Pentru ca ambele să fie juste, trebuie să se facă după aceeași lege, în aceleași condiții. De altfel, cred că faptele înseși nu sînt la fel; ele se deosebesc în vreun punct cît de mic. Justiția se bazează pe lege, datină, precedent juridic, acord.

7. Al doilea gen de apărare este acela în care fapta, considerată în sine, neputînd fi justificată, este apărată prin mijloace împrumutate din împrejurări exterioare ei. Grecii numesc acest gen de apărare κατ' ἀντίθεσιν. Nici acest termen nu a fost tradus exact în latinește:
8. se redă prin „cauză împrumutată“ *(assumptiva causa)*. În acest gen mijlocul cel mai eficace constă în justificarea actului prin cauza lui. Așa este apărarea lui Oreste, a lui Horatius, a lui Milo. Este ceea ce numim ἀντέγκλημα, fiindcă întreaga noastră apărare constă în acuzarea aceluia pe care îl cheamă în judecată. „A fost ucis, dar era un tîlhar, i s-au scos ochii, dar era un jefuitor“.

9. Mai există un al treilea gen de apărare, scos din motivarea faptei. Este contrar primului, căci fapta nu se apără nici prin natura ei, ca

într-o chestiune completă, nici opunînd-o altei fapte, ci invocînd vreun avantaj pentru stat, pentru mai mulți oameni, chiar pentru adversarul însuși, uneori chiar pentru propriul nostru interes, dacă fapta va fi de așa natură că legea permite s-o facem în propriul nostru interes. Acest procedeu nu poate fi util contra
10. unui străin care se sprijină pe un text de lege; în neînțelegerile de familie, poate. De pildă, tatăl dat în judecată pentru alungarea fiilor, soțul acuzat de soție că a maltratat-o, și fiul care-și acuză tatăl de demență fac depoziții — fără să roșească — declarînd că au avut mare interes s-o facă. În astfel de cazuri, însă, este preferată cauza aceluia care vrea să evite anumite inconveniente, decît a aceluia care caută avantaje.

11. Situații similare se întîlnesc și în cazurile oferite de viața reală. De fapt, ceea ce în școli se spune relativ la fiii alungați, în for se spune relativ la fiii dezmoșteniți de părinți și care își revendică bunurile în fața centumvirilor. Ceea ce acolo se aplică relativ la maltratare, aici se aplică la revendicarea zestrei soției, cînd se cercetează din vina căruia dintre cei doi soți s-a ajuns la divorț. Ceea ce acolo se numește demență, aici e numit cerere de curatelă.

12. Chestiunii de utilitate îi aparține și apărarea prin care susținem că procedînd altfel ar fi fost mai rău. Căci comparînd două rele, răul mai mic pare un bine. De pildă dacă Mancinus justifică tratatul cu numantinii [1] susținînd că

[1] Vezi 3, 8, 3.

armata ar fi pierit, dacă nu ar fi semnat tratatul. Acest gen este denumit în greceşte ἀντίστασις; ai noştri îl denumesc comparativ.
13. Acestea, cu privire la apărarea faptei. Dacă fapta însă nu poate fi apărată nici prin ea însăşi, nici prin mijloace exterioare, cel mai bine este să trecem vina asupra altuia, dacă putem. De aceea translaţiunea a fost admisă chiar în cauzele bazate pe un text[1]. Prin urmare, uneori vina este aruncată asupra unei persoane. De exemplu, dacă Gracchus[2], acuzat de a fi semnat tratatul cu numantinii (se pare că de teama acestei acuzări a adus în timpul tribunatului său legi în favoarea poporului), ar spune
14. că a fost mandatarul generalului său. Alteori trecem vina asupra unui lucru. De pildă dacă un legatar nu ar fi executat clauzele testamentului spunînd că legile se opun. Este ceea ce denumim μετάστασι.

Dacă şi aceste posibilităţi lipsesc, rămîne scuza. Ea se justifică sau prin ignoranţă (de pildă: cineva a însemnat cu fierul roşu[3] pe un fugar; constatîndu-se că respectivul era om liber, învinuitul se scuză că n-a ştiut) sau prin forţă majoră (de exemplu: un soldat nu s-a prezentat la expirarea concediului şi spune că
15. a fost reţinut de revărsări de ape sau de boală).

[1] Vezi 3, 6, 53, 78.
[2] *Or. frg.*, p.217 M.
[3] Pe sclavii fugari ca şi pe hoţi îi stigmatizau arzîndu-le pe frunte cu fier roşu litera F *(fugitivus, fur)*; pe calomniatorii dovediţi în chestiuni criminale *(indicium calumniae)* cu litera K; mai tîrziu, şi pe soldaţi, înainte de depunerea jurămîntului, îi însemnau arzîndu-le puncte pe piele.

Adeseori pentru scuzarea vinei este invocată întîmplarea. Alteori spunem că fapta este rea, dar că intenţia era bună. Pentru ambele cazuri există multe şi evidente exemple: de aceea nu este necesar să dau eu altele.

16. Dacă nu vom putea utiliza nici unul din mijloacele enunţate mai sus, trebuie să vedem dacă nu putem atenua vina. Este ceea ce unii retori obişnuiesc să denumească stare de cantitate [1]. Dar întrucît se referă la o pedeapsă sau la o răsplată, starea de cantitate este determinată de calitatea faptei. De aceea consider că se încadrează în starea de cauză căreia îi aparţine şi ceea ce grecii raportează la număr. Căci ei disting πηλικότης şi ποσότης [2]; noi le denumim pe ambele cu un singur termen.

17. Ultima posibilitate este implorarea [3], despre care majoritatea autorilor susţin că niciodată nu intervine în tribunale. Se pare că Cicero însuşi mărturiseşte acest fapt în *Pro Ligario*, cînd spune: „Într-adevăr, am susţinut multe procese alături de tine, Cezar, cît timp interesul funcţiilor tale te ţinea în for. Niciodată, însă, nu am spus: «Iertaţi-l, judecători; a greşit; s-a înşelat; nu s-a gîndit; dacă vreodată de azi înainte» etc." [4] Însă în senat, în faţa poporului, în faţa împăratului şi în oricare instanţă
18. unde clemenţa are drept să se exercite, implo-

[1] Cf. 3, 6, 23, 51, 53.
[2] πηλικότης cantitate raportată la mărime; ποσότης cantitate raportată la număr.
[3] Prin *deprecatio* acuzatul, mărturisindu-şi greşeala şi intenţia de a o comite, cere să-i fie iertată.
[4] *Lig.*, 10, 30.

rarea își are locul. Aici sînt foarte eficace următoarele trei considerente, referitoare la caracterul acuzatului: antecedentele vieții, dacă a fost un om fără pată, dacă a adus servicii statului, dacă, pentru viitor, sperăm că va trăi fără să comită greșeli, și că va fi util. În al doilea rînd, dacă alte nenorociri, primejdia prezentă, sau regretul manifestat par a-l fi pedepsit îndeajuns. În sfîrșit, considerații exterioare:
19. noblețea, rangul, rudele, prietenii. Totuși, suprema speranță trebuie pusă în persoana care instruiește procesul, în caz că achitarea îi va aduce elogiul că s-a dovedit milos, mai curînd decît dezaprobarea slăbiciunii lui.

Dar și în fața tribunalelor, chiar dacă nu în orice gen de cauză, totuși într-un mare număr, și acest fel de argumentare își are adeseori locul. Căci e frecventă următoarea diviziune: „Chiar de ar fi comis, ar trebui iertat". Și acest fel de apărare a reușit de multe ori în cauzele dubioase. De altfel, toate perorațiile se susțin, de
20. obicei, cu acest mijloc. Uneori chiar esența întregii apărări rezidă aci. De exemplu, un tată a declarat în mod expres că și-a dezmoștenit fiul fiindcă acesta s-a îndrăgostit de o curtezană. Aci nu are loc decît chestiunea dacă tatăl nu ar fi trebuit să fie indulgent față de această greșeală și dacă centumvirii nu ar trebui să-l ierte. Dar chiar în acțiuni penale fondate pe text precis [1], împărțim astfel cauza: Oare pe-

[1] *In formulis* — magistrații investiți cu *imperium* aveau dreptul să dea ordonanțe fie ocazionale *(edictum)*, fie valabile pentru toată durata magistraturii lor *(edictum perpetuum)*.

deapsa a fost meritată? Trebuie ea executată? Este exactă însă remarca retorilor la care mă refeream mai sus, că o astfel de apărare nu ajunge pentru ca acuzatul să fie achitat de judecători.

21. Referitor la răsplată se cercetează două lucruri: Cel care-o pretinde este vrednic de ea? E vrednic de o răsplată atît de mare? Cînd două persoane pretind răsplata: Care din ele este mai vrednică? Dacă sînt mai multe persoane: Care e cea mai vrednică? Aceste puncte se dezbat ținînd seama de natura serviciilor. Și vom ține seama nu numai de faptă — fie că trebuie pusă în evidență prin ea însăși, fie că trebuie comparată — ci și de persoană.

22. Căci este important dacă pe un tiran l-a ucis un tînăr sau un bătrîn, un bărbat sau o femeie, un străin sau o rubedenie. Locul, de asemenea, trebuie examinat sub diverse aspecte: dacă fapta s-a petrecut într-o cetate obişnuită cu tiranii, sau întotdeauna liberă; într-o fortăreață sau într-o casă particulară. De asemenea trebuie cercetat modul în care s-a săvîrşit (cu sabie ori cu otravă?) şi timpul (în vreme de război sau de pace?). Cînd intenționa să renunțe la această putere, sau cînd avea să îndrăznească o nouă nelegiuire? În privința

---

Foarte important era *edictum perpetuum* dat de pretor la intrarea lui în funcţiune, pentru că în el fixa principiile (şi în parte modalităţile) după care aveau să se judece procesele în timpul magistraturii sale. Pretorul sau pretorii care îi urmau, puteau adopta acest *edictum perpetuum;* în cazul acesta, el devenea *edictum translaticium* (edict perpetuu în continuare).

23. serviciilor aduse, se ţine seama de risc şi dificultate. De asemenea, în caz de dărnicie, interesează autorul; căci merită mai mare apreciere un sărac decît un bogat, cine dăruieşte primul, decît cine întoarce darul; un tată de familie decît o persoană fără copii. De asemenea, cu ce scop a făcut darul, în ce împrejurare, cu ce intenţie, adică în nădejdea unui profit personal sau nu, şi alte consideraţii de genul acesta. Tocmai de aceea calificarea pretinde străduinţă mare din partea oratorului, fiindcă, în amîndouă sensurile talentul are un cîmp foarte vast şi nicăieri nu are atîta importanţă tre-
24. zirea de sentimente. Conjectura, de fapt, cuprinde adeseori şi dovezi aduse din afară, iar argumentele şi le ia din subiect. A arăta cum trebuie calificat fiecare lucru este de domeniul elocinţei: aici ea domneşte, ea e suverană, ea singură triumfă.

Verginius înglobează în această categorie cauzele de alungare a fiilor, de demenţă, de maltratare a soţiei şi cererile fetelor orfane de a încheia căsătorie. De fapt, în general, aşa este; şi s-au găsit mulţi retori care consideră
25. aceste subiecte drept îndatoriri morale. Însă legile pe care se bazează aceste subiecte cuprind uneori şi alte situaţii. Căci majoritatea lor presupune uneori şi o conjectură, cînd acuzatul susţine că nu a comis actul, sau că l-a comis cu intenţie bună (exemple de felul acesta sînt multe), şi cînd se defineşte demenţa sau răul tratament. Căci legile pe care se bazează aceste
26. subiecte implică de mai înainte, de obicei, chestiunile, dar din acestea nu decurge situaţia ca-

uzei. Totuşi, cînd nu vom putea face apărarea pe situaţii de fapt, ne vom sprijini pe temeiuri de drept, invocînd cîte şi ce fel de cauze de alungare de fii nu sînt îngăduite şi căror reclamaţii de rău tratament nu li se dă curs, precum şi cui nu i se permite să facă acuzări de demenţă.

27. Există două temeiuri pentru alungarea fiilor. Primul, pentru săvîrşirea unei nelegiuiri, de pildă răpire sau adulter. Al doilea, pentru o nelegiuire, aş zice pendentă şi încă în curs de săvîrşire, ca, de exemplu, alungarea fiului fiindcă nu se supune tatălui. Primul caz implică întotdeauna o pledoarie aspră din partea tatălui care îşi alungă fiul, (căci fapta odată săvîrşită nu poate fi schimbată). În cazul al doilea este în parte blîndă, şi seamănă cu un sfat (căci un tată e mai bucuros să-şi îndrepte fiul decît să-l alunge). În ce priveşte pe fii, dimpotrivă, în ambele cazuri trebuie folosit un ton de supunere şi alcătuit pentru a
28. îmblînzi pe tată. Ştiu că nu sînt de acord cu acei care atacă pe tată folosind figuri de stil. Nu aş îndrăzni să susţin că nu trebuie procedat astfel niciodată (de fapt, se poate ivi cazul care să pretindă această atitudine). Trebuie, însă, evitat de cîte ori se poate proceda altfel. Despre figuri însă, vom trata în altă carte [1].

29. Acţiunile pentru rău tratament nu diferă de acţiunile referitoare la alungarea fiilor; căci şi ele pretind, în acuzări, aceeaşi moderaţie. Şi procesele pentru demenţă se intentează fie

[1] 8, 6; 9, 1–3.

pentru o faptă săvîrşită, fie pentru o faptă
30. care poate fi săvîrşită sau nu. Cînd fapta a fost săvîrşită, acuzatorul are cîmp liber de atac; totuşi va proceda acuzînd fapta însăşi, iar pentru persoana tatălui, se va arăta înduioşat, ca şi cum a greşit din cauza bolii. Însă, cînd fapta poate fi încă schimbată, îl va ruga şi îndemna mult, şi, în cele din urmă, se va plînge că starea de demenţă a tatălui, nu caracterul, se opune raţiunii. Cu cît îi va lăuda mai mult purtarea anterioară, cu atît mai uşor
31. va dovedi că boala l-a schimbat. Acuzatul, de cîte ori cauza îi va permite, va trebui să fie moderat în apărare, fiindcă în general, mînia şi întărîtarea seamănă cu nebunia. Toate aceste cauze au ca punct comun faptul că acuzaţii nu apără întotdeauna fapta comisă, ci, adeseori, o scuză şi invocă iertarea. Căci este un proces de familie, în care, uneori, ajunge pentru obţinerea achitării faptul că se greşeşte pentru prima oară, că a fost un moment de dezorientare şi că vina este mai uşoară decît se impută.

32. Calificării îi aparţin şi alte multe feluri de controverse: injuriile: într-adevăr, deşi incul-
33. patul neagă uneori fapta, de cele mai multe ori pledoaria se bazează pe fapt şi intenţie; alegerea unui acuzator, dezbateri denumite divinaţii. Într-o acţiune de genul acesta, Cicero, care acuza pe Verres la cererea aliaţilor noştri, a folosit următoarea diviziune[1]: trebuie avut în vedere pe cine îl vor, îndeosebi ca avocat, aceia a căror răzbunare este în cauză, pe cine

[1] În *Divinatio in Caecilium*.

34. îl vrea cel mai puțin acuzatul. Cele mai frecvente însă sînt chestiunile următoare: care din doi are motive mai puternice pentru a acuza, care din doi va aduce mai mult talent și energie, care va pleda cu mai multă bună-credință?
35. Mai sînt cauzele de tutelă; în aceste procese se cercetează, de obicei, dacă tutorele trebuie anchetat și asupra altor probleme decît cele referitoare la calcule materiale, dacă el trebuie să răspundă numai pentru probitatea lui, nu și pentru pricepere și rezultatul final.

Asemănătoare cu acest gen sînt procesele intentate pentru reaua îndeplinire a unei procuri, denumite, în for, gestiuni de afaceri;
36. căci există acțiune și cu privire la un mandat. În afară de acestea, în școli se imaginează procese referitoare la o faptă rea neprevăzută de legi; în ele se cercetează dacă o atare faptă e menționată de lege, sau dacă fapta constituie o culpă; rareori amîndouă chestiunile.

La greci acțiunea pentru reaua îndeplinire a unui mandat este frecventă și are loc în cauze reale: de obicei se examinează, în drept, dacă este permis a se proceda altfel decît prevede mandatul și pînă cînd durează acesta, deoarece unele mandate constau în transmitere de mesaj, altele în aducere de răspuns.
37. Astfel este cazul lui Heius, care, după îndeplinirea misiunii, a depus împotriva lui Verres. Totuși mai importantă este calificarea faptei.

Există apoi procese pentru activitate dăunătoare statului, din care provin cunoscutele subtilități juridice: Ce înseamnă a dăuna statului? Inculpatul a dăunat sau numai nu a adus

servicii? Interesele statului au suferit din partea inculpatului, direct sau indirect? Totuşi principalul constă în fapte.

Urmează acuzaţiile de ingratitudine, unde se cercetează dacă acela împotriva căruia pledezi a primit o binefacere. Rareori trebuie
38. negată fapta, căci e ingrat cine neagă. Cît a primit? A întors binefacerea? Trebuie negreşit socotit ingrat acela care n-a întors-o? Ar fi putut-o întoarce? Trebuia să facă ceea ce i se pretindea? Ce intenţie are acuzatul?

Sînt mai simple cauzele de repudiere injustă a soţiei, controverse care oferă particularitatea că reclamanta se apără, iar acuzatul învinuieşte.

39. Sînt cazuri cînd cineva expune în faţa senatului motivele care îl împing la sinucidere; aici se pune o singură chestiune de drept: dacă acela care vrea să se sinucidă pentru a se sustrage acţiunii legilor trebuie împiedicat; celelalte chestiuni ţin de calificare.

Se imaginează cauze referitoare la testamente, în care se discută numai calificarea, ca în controversa amintită mai sus [1], în care filozoful, doctorul şi oratorul sînt în neînţelegere referitor la sfertul din averea lăsată de tată celui mai vrednic dintre fii. De asemenea, cazul cînd rude de acelaşi grad cer mîna unei orfane şi se cercetează care este cel mai potrivit.

40. Nu intenţionez însă să epuizez toate speciile (căci se pot imagina încă multe), nici

[1] 7, 1, 38.

toate chestiunile care se ridică, deoarece ele se schimbă după împrejurări. Mă rezum să admir pe Flavus [1], foarte mare autoritate pentru mine, care a delimitat atît de mult calificarea, deoarece tratatul său a fost compus numai pentru şcoală.

41. De asemenea, cum am arătat [2], cantitatea, fie că e vorba de măsură, fie de număr, se înglobează totuşi, chiar dacă nu întotdeauna, în calificare. Măsura se determină uneori prin aprecierea faptei: prin proporţiile vinii sau ale binefacerii; alteori printr-un punct
42. de drept, cînd se dezbate pe baza cărei legi trebuie cineva pedepsit sau onorat: Corupătorul trebuie să plătească zece mii de sesterţi [3], sumă prevăzută pentru acest gen de crimă, sau, fiindcă tînărul pîngărit s-a spînzurat, trebuie condamnat la moarte ca fiind cauza morţii acestuia? Aici se înşeală cei care susţin că se poate alege între două legi. Căci controversa nu se duce asupra celor zece mii de sesterţi, care nici nu sînt pretinşi. Judecata se duce asupra problemei dacă acuzatul este cauza morţii.

43. Cantitatea intră şi în conjectură cînd se dezbate dacă cineva trebuie pedepsit cu exil perpetuu sau pe cinci ani; căci se cercetează dacă a comis cu bună ştiinţă omorul.
44. Şi chestiunea ce se referă la număr depinde

[1] E vorba de Verginius, menţionat la acest capitol la paragraful 24.
[2] 7, 4, 16.
[3] Cf. 4, 2, 69.

de lege; Thrasybulus[1] merită treizeci de premii? Doi hoţi care au furat împreună o sumă de bani trebuie fiecare să plătească de patru ori sau de două ori suma furată? Dar aici se apreciază şi fapta; totuşi regula de drept în sine depinde de calificare.

CAPITOLUL V

Despre calificarea judiciară

1. Acuzatul care nu va nega fapta, care nu va pretinde că alta este calitatea faptei săvîrşite şi care nici nu va justifica-o, se sprijină, în mod necesar, pe dreptul său, din care se află de cele mai deseori chestiunea acţiunii.
2. Chestiunea aceasta nu precede întotdeauna — cum au crezut unii — judecata, ca în deliberările în faţa pretorilor, cînd se pune în discuţie dreptul acuzatorului de a intenta acţiune, ci, de cele mai multe ori, are loc chiar în cursul procesului. Această constatare are un dublu aspect, după cum dezbaterea se referă la obiectul reclamaţiei sau la o *praescriptio* [2]. Au exis-

[1] Fiindcă a alungat din Atena pe cei treizeci de tirani şi a instaurat democraţia.

[2] *Praescriptio* — menţiune făcută de pretor la începutul actului scris de el *(formula)* prin care da curs unei judecăţi. În *praescriptio*, pretorul preciza (în interesul reclamantului — *ex parte actoris* — sau al pîrîtului *ex parte rei* — după caz) criteriul conform căruia avea să judece cazul judecătorul. De exemplu: un creditor revendică datoria după o mare scurgere de vreme; debitorul arată pretorului că au trecut 30 de ani

tat retori care au considerat *praescriptio* ca pe o situație aparte, ca și cum aceasta n-ar ridica aceleași chestiuni ca și celelalte legi.

4. Cînd un proces se bazează pe o *praescriptio*, nu este necesar să se cerceteze însuși fondul afacerii. Un fiu opune o excepție *(praescriptio)* tatălui său care și-a pierdut drepturile civile; judecata se referă numai la chestiunea dacă are dreptul să o facă. Totuși, de cîte ori vom putea, va trebui să facem ca judecătorul să fie de acord și cu fondul afacerii, căci astfel va privi mai binevoitor dreptul nostru. De exemplu, în cazurile de cauțiuni impuse prin interdictele pretoriene, chiar dacă nu este vorba de proprietate, ci numai de posesiune, va fi bine să arătăm că noi am fost nu numai posesorii, ci chiar proprietarii bunului posedat. Dar, mai adeseori încă, se ridică problema intenției: „Un viteaz poate obține răsplata pe care o va dori". Eu neg că trebuie să i se acorde orice va alege; nu am o excepție formală, totuși folosesc intenția legislatorului ca excepție împotriva textului. De altfel, în amîndouă cazurile, situațiile cauzei sînt aceleași.

5. În plus, orice lege sau acordă, sau ia ceva, sau pedepsește, sau poruncește, sau interzice, sau permite. Legea dă loc la proces fie prin ea însăși, fie în raport cu o altă lege; chestiunea în dezbatere se referă fie la text, fie

---

de-atunci, deci i se cade o *praescriptio longi temporis*, grație căreia datoria s-a prescris. Prin urmare constituie o excepție la legea generală că datornicul are obligația de a achita suma împrumutată.

la intenţie. Textul este sau limpede, sau neclar, sau ambiguu.

6. Ceea ce spun referitor la legi trebuie să se înţeleagă şi despre testamente, tratate, stipulaţii, în sfîrşit despre orice document scris, şi despre orice acord verbal. Şi fiindcă distingem patru chestiuni de acest fel sau patru situaţii, le voi parcurge pe fiecare în parte.

CAPITOLUL VI

Textul şi intenţia

1. Chestiunea referitoare la litera şi intenţia legii este ridicată foarte des de jurisconsulţi şi de ea se leagă o mare parte din controversele juridice. De aceea nu este de loc de mirare că se întîlneşte în şcoli, unde este anume imaginată.

2. O primă formă cercetează şi litera, şi intenţia; aceasta se întîmplă cînd în lege există vreo neclaritate. În astfel de cazuri sînt două posibilităţi. Prima: fiecare parte îşi susţine propria interpretare şi o combate pe a adversarului. De pildă: Hoţul va plăti de patru ori valoarea furtului. Doi complici au furat zece mii de sesterţi. Se pretinde fiecăruia cîte patruzeci de mii. Ei cer să dea cîte douăzeci de mii. Reclamantul spune că pretenţia lui reprezintă quadruplul; acuzaţii spun că oferta lor este justă; ambele părţi invocă şi intenţia. A doua posibilitate: din două înţelesuri, unul este clar, iar asupra celuilalt

3. există dubiu: „Fiul unei curtezane nu va vorbi la tribună. O femeie care avea un fiu, a început să se dedea prostituţiei. I se interzice fiului ei să urce la tribună." În fapt, pentru fiul femeii care exercită meseria de curtezană înainte de naşterea fiului, textul este cert; există însă dubiu dacă situaţia este identică pentru cazul tînărului în chestiune, fiindcă el s-a născut înainte ca mama să se fi prostituat.

4. Se obişnuieşte, de asemenea, cercetarea sensului exact al textului următor: „*bis de eadem re ne sit actio*" (Să nu se introducă de două ori acţiune pentru acelaşi fapt). Acest *bis* (de două ori) se referă oare la acuzator, sau la acuzaţie? Astfel de chestiuni se nasc dintr-o lege obscură.

5. A doua formă se referă la un text clar. Cei care au avut în vedere numai acest lucru, au denumit această situaţie clară de evidenţă şi de intenţie. Aci una din părţi se reazimă pe literă, cealaltă pe intenţie. Litera legii este atacată în trei feluri. Primul, cînd, din însuşi textul legii reiese că acesta nu poate fi totdeauna respectat: „Copiii să-şi hrănească părinţii ori să fie puşi în lanţuri", dar nu va fi pus în lanţuri un copil mic. De aci vom trece la alte excepţiuni şi vom face diviziunea: Oare
6. oricine nu şi-a hrănit părintele? Oare acesta din cazul nostru? Al doilea fel aparţine controverselor în care nu poate fi scos din legea însăşi nici un argument, dar unde cercetarea trebuie făcută numai asupra faptei în litigiu: „Străinul care va urca zidurile cetăţii este

pedepsit cu moartea. Duşmanii au trecut zidurile cetăţii; un străin i-a alungat; se cere
7. pedepsirea străinului". În cazul de faţă nu trebuie examinate separat chestiunile „indiferent care străin?", „acesta din cazul de faţă?", deoarece nu poate fi adus un argument mai puternic împotriva textului legii decît fapta în chestiune. Se va analiza numai acest aspect: „nici pentru salvarea cetăţii?" Aşadar ducem lupta bazîndu-ne pe echitate şi pe intenţie. Totuşi se poate întîmpla să luăm din alte legi exemple care să demonstreze că nu ne putem
8. totdeauna rezuma la text. Aşa a făcut Cicero în *Pro Caecina*. Al treilea mijloc constă în a găsi în înşişi termenii legii ceva prin care să dovedim că alta a fost intenţia legiuitorului. De exemplu în controversa următoare: „Cine e surprins noaptea cu un fier la sine, va fi arestat". Magistratul a arestat pe un om găsit cu o verigă de fier. Aici, fiindcă în lege există cuvîntul „surprins", pare îndeajuns de limpede că legea nu prevede decît un fier dăunător.

9. Dar, după cum cel care se sprijină pe intenţie va trebui să infirme, de cîte ori poate, textul, cel care se va prevala de text va încerca să se ajute şi de intenţia legii. În testamente există şi cazuri cînd intenţia este manifestă, deşi nu există nimic scris. Astfel este cazul lui Curius care a făcut celebră contestaţia
10. dintre L. Crassus şi Scaevola. Un om şi-a lăsat alt moştenitor pentru cazul că fiul — care urma să se nască după moartea sa (îşi credea soţia însărcinată) — va muri înainte de a ieşi

de sub tutelă; copilul nu s-a născut. Rudele revendicau în favoarea lor averea testatorului. Cine s-ar putea îndoi că testatorul intenționează să-i fie moștenitor — în caz că nu i se naște un fiu — acela pe care l-a lăsat moștenitor pentru cazul că fiul îi va muri? Însă nu scrisese aceasta în testament.

11. Un caz contrar s-a întîmplat de curînd: textul prevedea ceva ce de bună seamă nu intenționase testatorul: un om lăsase moștenire cinci mii de sesterți apoi, corectînd, a pus în loc de cuvîntul „sesterți" — „libre de argint"; au rămas cuvintele „cinci mii". Totuși a fost clar că el a intenționat să lase cinci libre, deoarece cantitatea de argint lăsată ca moștenire era și nemaiauzită și de necrezut.

12. Chestiunile generale sînt proprii acestui fel de cauze și se ridică întrebările: trebuie să ne referim la text sau la intenție? Care a fost intenția legiuitorului? Toate aceste chestiuni aparțin calificării sau conjecturii, despre care cred că am vorbit îndeajuns.

CAPITOLUL VII

Legi contradictorii

1. Este cazul să ne referim la legile contradictorii [1], fiindcă toți autorii de tratate sînt de acord că în antinomie se includ două situa-

[1] Vezi 3, 6, 46.

ţii fondate pe text şi pe intenţie. Şi au dreptate. Într-adevăr, cînd o lege se opune altei legi, ambele părţi vorbesc împotriva textului şi cercetează intenţia. În ambele părţi se dezbate problema dacă trebuie, în orice caz, aplicată
2. această lege. Însă pentru toţi este evident că niciodată o lege nu este contrară altei legi din punctul de vedere juridic, deoarece, dacă o dispoziţie legală ar fi direct opusă alteia, una ar fi abrogată de cealaltă; este evident că se ciocnesc din întîmplare şi în anumite cazuri.
3. Se pot ciocni legi cu dispoziţii asemănătoare, de pildă cînd trebuie comparat dreptul de alegere al unui tiranicid cu cel al unui viteaz, deoarece fiecare are dreptul de a cere ce vrea. Aci se pun în paralel meritele, împrejurările, răsplata. Alteori o lege este în contradicţie cu sine însăşi. De exemplu dacă este vorba de doi viteji, doi tiranicizi sau de două tinere violate [1]. Aici nu poate fi decît chestiune de timp (care cerere a fost prima?) sau de calificare (care cerere este mai justă?).
4. Se ridică de asemenea neînţelegerea între legi disparate, asemănătoare sau nu. Se numesc disparate legile care pot fi atacate chiar independent de o lege contrară. De pildă în controversa următoare: „Magistratul nu trebuie să părăsească fortăreaţa; un viteaz va putea

[1] Aluzie la cazul următor: Două tinere au fost violate în aceeaşi noapte de acelaşi tînăr. Dar în caz de viol legea permite ca tînăra să ceară ori moartea tînărului ori să o ia în căsătorie fără zestre. Una din cele două tinere cere moartea, cealaltă căsătoria.

alege recompensa dorită. Magistratul (care a părăsit fortăreața) cere să nu fie pedepsit." Chiar fără intervenția altei legi se poate examina dacă viteazul trebuie să primească indiferent ce răsplată cere. Și împotriva legii relative la magistrat vor putea fi aduse numeroase obiecții: Dacă a fost incendiu în citadelă?
5. Dacă trebuia să iasă la atac împotriva dușmanilor? Asemănătoare sînt legile cărora nu li se poate opune decît o altă lege. De exemplu: „Portretul aceluia care a ucis pe tiran să fie expus în gimnaziu". O lege contrară: „Portretul unei femei să nu fie expus într-un gimnaziu. O femeie a ucis un tiran". Căci în nici un alt caz portretul unei femei nu poate fi așezat acolo, nici portretul unui tiranicid nu
6. poate fi înlăturat în nici un alt caz. Legile nu sînt la fel cînd împotriva uneia pot fi invocate multe argumente, iar împotriva celeilalte numai punctul în cauză din proces. Așa este cazul viteazului care cere nepedepsirea dezertorului. De fapt, împotriva legii referitoare la un viteaz, așa cum am arătat înainte, se aduc multe argumente; textul referitor la dezertori nu poate fi răsturnat decît prin opțiunea viteazului.

7. De asemenea, regula de drept sau este recunoscută de ambele părți, sau este controversată. Dacă este recunoscută, în general se ridică următoarele chestiuni: Care din cele două legi este mai importantă? Interesează pe zei sau pe oameni? Pe stat sau pe particulari? E vorba de o răsplată sau de o pedeapsă? E
8. vorba de lucruri mari sau de mică importanță?

Permite, interzice sau porunceşte? Se obişnuieşte să se discute şi care din două este mai veche, dar mai ales care din două va fi mai puţin atinsă. De exemplu, în cazul dezertorului şi al viteazului, dacă dezertorul nu este condamnat, legea întreagă este călcată pe cînd, dacă e condamnat la moarte, viteazul are posibilitatea altei recompense. Totuşi consideraţia cea mai puternică este care din cele două soluţii pare mai bună şi mai echitabilă. În această privinţă nu se pot da indicaţii decît
9. în cazuri concrete. Dacă articolul de lege este discutat fie de una din părţi, fie de amîndouă reciproc, ca în cazul următor: „Tatăl are putere asupra fiului, patronul asupra libertului. Liberţii trec şi ei la moştenitor. Cineva a instituit moştenitor pe fiul unui libert; atît tatăl, cît şi fiul pretind să facă uz de dreptul corporal." Tatăl susţine că are dreptul asupra fiului, iar patronul neagă că tatăl are acest drept, deoarece el era legal sub puterea patronului.

10. Legile cu duble dispoziţiuni pot intra în conflict cu ele însele ca şi cum ar fi două legi. De exemplu: „Bastardul născut înaintea fiului legitim, va fi considerat legitim; născut după fiul legitim, va fi numai cetăţean"[1].

Cele spuse referitor la legi sînt valabile şi pentru hotărîrile senatului. Hotărîrile, chiar dacă sînt în neconcordanţă cu ele însele sau se opun legilor, intră tot în această situaţie.

---

[1] Vezi 3, 6, 96.

CAPITOLUL VIII

Raţionamentul silogistic

1. Silogismul[1] are ceva analog cu situaţia unei cauze bazată pe text şi pe intenţie, fiindcă întotdeauna una din cele două părţi se sprijină pe text. Însă se deosebeşte prin aceea că acolo se vorbeşte împotriva textului, aci se interpretează textul. Acolo, cel care apără termenii legii acţionează aşa fel ca textul să fie întru totul aplicat; dincoace, nimic altceva decît ce este scris. Silogismul are oarecare afinitate şi cu definiţia, căci adeseori, dacă definiţia este slabă, se trece la silogism.

2. Să presupunem, de fapt, legea care spune: „Femeia care a otrăvit va fi pedepsită cu moartea. O femeie a dat o băutură de dragoste bărbatului ei, care o bătea deseori. L-a părăsit; rugată de rude să se reîntoarcă, ea n-a revenit; bărbatul s-a spînzurat. Femeia este acuzată de otrăvire." Cea mai puternică afirmare a acuzatorului este că o băutură de dragoste este o otravă. Aceasta va constitui o definiţie. Dacă ea nu va fi îndeajuns de convingătoare, lăsînd la o parte argumentul precedent, vom trece la silogismul următor: Oare trebuie pedepsită la fel ca şi cum şi-ar fi omorît bărbatul otrăvindu-l?

3. Aşadar, în această situaţie se deduce din ceea ce este scris acest fapt care este nesigur. Fiindcă se conchide pe bază de raţionament,

[1] Vezi 3, 6, 43 şi urm.

aceasta se numeşte situaţie de raţionament[1]
silogistică. Ea se reduce aproximativ la speciile
următoare: ceea ce este legal să se facă o dată,
este şi de mai multe ori? De pildă: „O femeie
condamnată pentru incest şi aruncată de pe
o stîncă, a rămas în viaţă; se cere aruncarea
ei din nou“. Ceea ce e valabil pentru unul singur
este valabil şi pentru mai mulţi? Exemplu:
4. „Cine a ucis dintr-o singură lovitură doi tirani,
cere două răsplăţi“. Ceea ce este valabil înainte,
este şi după aceea? „Cineva, care a violat
o tînără, fuge; tînăra s-a căsătorit. La reîntoarcerea
acestuia, ea pretinde dreptul de a
opta.“[2] Ceea ce e valabil pentru întreg este
valabil şi pentru parte? „Nu este permis să
primeşti drept gaj un plug: a primit un fier
de plug.“ Ceea ce este valabil pentru parte este
valabil şi pentru întreg? „Nu este permis să
5. exporţi lînă din Tarent; cineva a exportat
oi.“ În aceste cazuri, silogismul se sprijină şi pe
text, despre care spui că este destul de precis.
„Pretind ca femeia incestuoasă să fie aruncată
de pe stîncă; aceasta este legea.“ Şi „tînăra
6. violată îşi pretinde dreptul de opţiune“, „pe
oaie există lînă“ şi aşa mai departe. Dar se poate
replica: „Textul nu spune ca femeia condamnată
să fie aruncată de două ori, ca tînăra
batjocorită să-şi exercite dreptul de opţiune
într-un anumit termen, ca tiranicidul să primească
două răsplăţi. Nu e prevăzut nimic despre
fierul plugului, nimic despre oi.“ De aceea, din

[1] Vezi 3, 6, 43, 61.
[2] Vezi 7, 7, 3.

ceea ce este clar, se deduce ceea ce este îndoielnic.

Este mai greu să deduci dintr-un text ceea ce nu stă scris: pentru că cutare caz e prevăzut în text, urmează că şi cutare? „Cine şi-a ucis tatăl să fie cusut într-un sac"; respectivul şi-a ucis însă mama. „Nu poţi scoate pe nimeni cu forţa din casă pentru a-l aduce în faţa legii";
7. l-a scos din cort. În acest fel se cercetează următoarele chestiuni: de cîte ori nu există o lege precisă, trebuie să invocăm una asemănătoare? Oare fapta în discuţie este asemănătoare cu cea prevăzută de text? Ceea ce este asemănător poate fi şi mai mare, şi la fel, sau şi mai mic. În primul caz, cercetăm dacă fapta a fost suficient de clar prevăzută de lege; sau dacă, chiar în caz că nu a fost clar prevăzută, trebuie să facem uz de această lege. În amîndouă cazurile invocăm intenţia legiuitorului. Însă dezvoltările referitoare la echitate sînt cele mai puternice.

CAPITOLUL IX

Amfibologia, adică ambiguitatea

1. Speciile amfibologiei sînt atît de numeroase încît unor filozofi li se pare că nu există cuvînt care să nu aibă mai multe înţelesuri. Genurile
2. însă sînt foarte puţine. Amfibologia se întîlneşte fie în cuvinte izolate, fie în grupări de cuvinte.

Cuvîntul izolat poate induce în eroare cînd pentru mai multe lucruri sau mai mulți oameni există o aceeași denumire (este ceea ce numim ὁμωνυμία). De exemplu cuvîntul *gallus*[1] nu știu dacă denumește o pasăre, un popor, un nume sau o particularitate a trupului. De asemenea
3. nu știu dacă Ayax se referă la fiul lui Telamon sau al lui Oileus. Apoi, unele cuvinte au înțelesuri diferite. De exemplu *cerno*[2]. Acest gen de ambiguitate, foarte variat, generează aproape toate procesele, îndeosebi cele referitoare la testamente, cînd cei care poartă același nume luptă pentru obținerea libertății sau chiar a moștenirii, sau cînd se cercetează bunul lăsat prin testament.

4. O a doua formă de ambiguitate rezultă din împrejurarea că un cuvînt considerat în întregime are o semnificație, despărțit altă semnificație. De exemplu *ingenua*, *armamentum*, *corvinum*[3], subtilități cu totul absurde din care, totuși, grecii scot subiecte de controverse. De genul acesta este și cunoscuta controversă asupra cuvîntului αὐλητρίς: se discută dacă trebuie vîndut flautul care a căzut de trei ori sau cîntăreața, dacă a căzut[4].

---

[1] *Gallus* — cocoș; gal; *Gallus* (nume propriu) și *gallus* — eunuc, preot al Cybelei.

[2] *Cerno* — cern; privesc, disting, hotărăsc.

[3] *Ingenua* — liberă prin naștere; *in genua* — în genunchi; *armamentum* — echipament; *arma* — arme, *mentum* — bărbie; *Corvinum* — ac.sing. de la *Corvinus*; *cor* — inimă, *vinum* — vin.

[4] αὐλή — flaut, τρίς — de trei ori; αὐλητρίς — cîntăreață din flaut.

5. Al treilea gen de amfibologie provine din cuvinte compuse. De pildă, cineva poruncește ca trupul său să fie așezat *in culto loco* și lasă, prin testament, așa cum se obișnuiește, pentru protejarea rămășițelor sale, în jurul mormîntului, un teren mare; are loc proces pentru a vedea dacă a vorbit despre un teren cultivat
6. *(in culto loco)* sau necultivat *(inculto loco)*. Așa se judecă la greci Λέων (Leon) și Πανταλέων (Pantaleon), deoarece textul testamentului este neclar dacă toate bunurile (πάντα) au fost lăsate lui Leon sau dacă bunurile au fost lăsate lui Pantaleon[1].

În grupări de cuvinte ambiguitatea este mai frecventă. Are loc fie prin cazuri, ca în versul următor:

„*Aio te, Aeacide, Romanos vincere posse*“[2]

7. fie prin așezare, cînd nu știi la cine trebuie referit cutare cuvînt. Și, este foarte frecvent cazul cînd cuvîntul pus la mijlocul propoziției poate fi raportat și la ce precede și la ce urmează. Cînd Vergiliu a spus despre Troilus „*Lora tenens tamen*“[3], te poți întreba dacă înseamnă: „El ține totuși hățurile“ sau „Deși le ține, to-
8. tuși este tîrît“. De unde și următoarea controversă: „Cineva a lăsat prin testament să i se ridice *statuam auream hastam tenentem*“. Se pune întrebarea dacă statuia care poartă lance trebuie

---

[1] Adică παντα Λέοντι Πανταλέοντι („toate lui Leon“ ori „lui Pantaleon“

[2] Enn., 186: „Afirm, descendent din Aeacus, că tu poți învinge pe romani“ sau „Afirm, descendent din Aeacus, că romanii te pot învinge“.

[3] *En.*, 1, 477.

să fie din aur, sau dacă lancea trebuie să fie de aur la statuia făcută din alt material.

Ambiguitatea provine de multe ori din intonaţie: „*Quinquaginta ubi erant centum inde occidit Achilles*“[1]

9. Adeseori este neclar la care din doi antecedenţi trebuie referit termenul. De aici provine şi controversa: „Moştenitorul meu va da soţiei mele o sută de livre de argint, la alegere.“ Se pune întrebarea „la alegerea căruia din doi?“

10. Prima formă de amfibologie se corectează prin schimbare de cazuri; a doua, prin împărţirea cuvîntului sau modificarea ordinei; a treia, printr-o adăugire. Amfibologia cauzată de un dublu acuzativ se înlătură prin folosirea ablativului. De pildă „*Lachetem audivi percussisse Demean*“ va deveni „*a Lachete percussum Demean*“[2]. Dar chiar în ablativ, cum am arătat în cartea întîi[3] se găseşte o ambiguitate naturală: „*Coelo decurrit aperto*“[4] înseamnă

11. oare: „străbate un cer limpede“ — sau „în timp ce cerul era limpede“? Despărţirea se marchează prin respiraţie şi pauză: „*statuam*“ apoi „*auream hastam*“; sau „*statuam auream*“, apoi „*hastam*“. Adăugirea se face în felul acesta „*argentum quod elegerit ipse*“ pentru a desemna pe mo-

[1] „Unde erau o sută, Achile ucidea cincizeci“; greşcală de intonaţie ar fi dacă s-ar uni „*ubi erant quinquaginta*“: „unde erau cincizeci, Achile ucidea o sută“.

[2] Prima formă poate însemna „Am auzit că Laches a lovit pe Demeas“ sau „Am auzit că Demeas a lovit pe Laches“; schimbînd diateza: „Demeas a fost lovit de Laches“.

[3] 1, 7, 3.

[4] Cf. *En.*, 5, 212, „*pelago deccurit aperto*“.

ştenitor — sau „*ipsa*“ pentru a se înţelege „so-
ţia“. Ambiguitatea făcută prin adăugire[1] cum
este: „*Nos flentes illos deprehendimus*“ se
12. înlătură prin eliminare. Îndreptarea necesită
mai multe cuvinte cînd termenul care nu ştim la
cine se referă este el însuşi ambiguu: „Moş-
tenitorul meu să fie obligat să-i dea toate bunu-
rile sale“[2]. Într-o astfel de greşeală a căzut
Cicero vorbind despre C. Fannius[3]: „Acesta
din îndemnul socrului, pe care nu-l iubea prea
mult, deoarece nu a fost cooptat în colegiul
augurilor şi îndeosebi pentru că a preferat ca
Q. Scaevola, ginerele mai tînăr, să intre în
13. locul său“. Căci acest „său“ se poate referi şi
la socru, şi la Fannius. De asemenea, cantitatea
lungă sau scurtă, dacă este omisă într-un text
scris, este o cauză de ambiguitate. De exemplu
în cuvîntul *Cato*, căci dacă silaba a doua este
scurtă, cuvîntul are o semnificaţie, dacă aceeaşi
silabă este lungă are alta[4]. În afară de acestea,
există foarte multe specii de ambiguitate, pe care
nu este necesar să le mai relevăm.

14. Nu interesează cum se produce amfibologia sau cum se rezolvă. Este evident că are un dublu sens şi că ceea ce este scris sau spus poate fi interpretat în amîndouă sensurile. Tocmai de aceea este inutilă recomandarea ca, în această situaţie, să ne silim să folosim cuvîntul în

---

[1] Ambiguitatea e fiindcă s-a pus „*Nos*“; dacă îl înlăturăm, ea dispare: „*illos flentes deprehendimus*“.

[2] Nu se vede la care persoană se referă „sale“.

[3] *Brut.*, 26, 101.

[4] *Cato*, cu sunetul o scurt, e numele propriu Cato; cu o lung e dativul sau ablativul de la *catus* — iscusit, viclean.

favoarea noastră; căci, dacă se poate face acest lucru, nu mai este vorba de amfibologie.

15. Singurele chestiuni ce se pot discuta în orice amfibologie vor fi, în unele cazuri, următoarele: care din cele două sensuri pare mai firesc? Întotdeauna să ne întrebăm: care din cele două sensuri pare mai echitabil? Care din cele două sensuri e mai conform cu gîndirea celui care a scris sau a spus? Despre oricare din ele ar fi vorba, sînt suficiente preceptele date despre conjectură și calificare.

CAPITOLUL X

Despre înrudirea situațiilor mai sus menționate

1. Între aceste situații[1] există o oarecare legătură. Căci în definiție se cercetează intenția termenului, și în silogism — care are situația cea mai apropiată de definiție[2] — se examinează ce a intenționat autorul textului. Cît despre legile contradictorii, este evident că ele cuprind două situații — una referitoare la text, cealaltă la intenție. Și invers: definiția este oarecum o amfibologie, deoarece sensul termenului poate
2. fi înțeles în două feluri. Textul și intenția sînt cuprinse în cuvintele legii; același lucru este cerut și de antinomie. De aceea unii retori au socotit că toate acestea se reduc la text și intenție; alții, că în text și în intenție amfibo-

[1] Vezi 3, 6, 54.
[2] Vezi 8, 1.

logia este aceea care dă naştere la întrebări. În realitate, aceste situaţii sînt distincte. Căci altceva este dispoziţia legală obscură, altceva
3. una ambiguă. Aşadar definiţia implică o chestiune generală asupra valorii cuvîntului considerat în el însuşi şi care poate exista independent de complexul cauzei juridice. Atît cînd este vorba de text, cît şi cînd e de intenţie, se discută asupra a ceea ce există în lege. Silogismul însă vorbeşte despre ceea ce nu există. Procesul bazat pe amfibologie duce
4. la discuţii contradictorii; în caz de legi contrarii duce la conflict. Deci nu pe nedrept a fost acceptată această deosebire de cei mai învăţaţi retori şi se menţine încă la cei mai mulţi şi mai luminaţi.

5. În privinţa planului care trebuie urmat în fiecare caz, chiar dacă nu se poate spune totul despre el, putem totuşi da cîteva indicaţii. De fapt, există puncte asupra cărora nu se pot da precepte decît dacă ai în faţă tema care trebuie tratată. Căci nu ajunge să împarţi în chestiuni şi în dezvoltări generale cauza considerată în totalitatea ei. Înseşi aceste părţi constitutive trebuie să aibă, la rîndul lor, o ordine proprie. Astfel, în exordiu un anumit punct trebuie să fie primul, altul al doilea şi aşa mai departe. Ba, mai mult, orice chestiune şi orice loc comun îşi are planul său, întocmai ca tezele — chiar luate izolat[1].

6. În nici un caz nu vom considera îndeajuns de priceput în arta dispunerii materiei pe cel

[1] Cf. 2, 4; 3, 5, 8.

care va împărţi controversa în felul următor[1]: oare trebuie să i se acorde orice răsplată viteazului? Chiar din proprietatea privată? O căsătorie? O căsătorie cu o femeie măritată?
7. Oare cu aceasta? Acesta, după ce va trata prima chestiune, va expune amestecînd totul, cum îi va veni în minte. El nu va şti că în acest prim punct trebuie examinat în primul rînd dacă trebuie să se rezume la termenii legii sau la intenţie, că chiar acestei subdiviziuni i se cuvine un fel de introducere şi că, apoi, adăugînd cele ce urmează, îşi va construi un discurs unitar, la fel cum mîna este o parte a trupului, degetele o parte a mîinii, iar falangele o parte a degetelor. Cele de mai sus nu pot fi demonstrate de profesor decît pe o materie precisă şi de-
8. terminată. Însă, la ce va ajuta un exemplu sau două, ba chiar o sută şi o mie, într-o materie care nu are margini?

Este de datoria profesorului să arate zi de zi, în alt exemplu, care trebuie să fie ordinea problemelor şi cum trebuie înlănţuite pentru ca, încetul cu încetul, să se formeze deprinderea şi priceperea aplicării celor învăţate la cazuri similare. Căci nu poate fi învăţat tot ce poate arta
9. să realizeze. De fapt, care pictor a învăţat să deseneze tot ce este în natură? Însă, odată ce şi-a însuşit principiile generale ale imitaţiei, va reproduce indiferent ce i se va da să facă. Cîţi meşteri nu au realizat vase cum nu mai văzuseră pînă atunci?

---

[1] Cf. 7, 1, 24.

10. Există, de fapt, anumite lucruri care nu depind de cei care transmit cunoştinţele, ci de cei care învaţă. Doctorul, de pildă, va învăţa pe altul ce trebuie să se facă în fiecare fel de boală şi cum trebuie interpretate anumite simptome; însă talentul de a înţelege pulsaţia arterelor, schimbările culorii feţei, mişcările respiraţiei, variaţia temperaturii — talentul personal al fiecăruia — nu îl va putea transmite. Iată de ce foarte multe lucruri trebuie căutate în noi înşine, trebuie să studiem bine procesele şi să ne gîndim că oamenii au descoperit arta înainte de a o fi transmis altora.
11. Deci, planul cel mai eficace al oricărei cauze, care, pe bună dreptate, poate fi denumit „plan bine organizat"[1], nu poate fi alcătuit decît avînd un caz concret în faţă. Atunci hotărîm unde trebuie utilizat un exordiu, unde omis, unde e cazul să expui faptele la rînd, unde să le divizezi, unde trebuie să începi de la origine, unde trebuie să începi de la mijloc sau unde de la sfîrşit — ca Homer — unde nu
12. este deloc necesară expunerea. Vom vedea cînd trebuie să începem cu argumentele noastre, cînd cu ale adversarului; cînd cu dovezile cele mai puternice, cînd cu cele mai slabe; în care cauză trebuie puse înaintea exordiului punctele ce urmează a fi discutate; cu ce precauţie trebuie pregătit, ce poate încuviinţa pe nepregătite sufletul judecătorului, la ce trebuie condus progresiv. Vom vedea dacă respingerea trebuie să se opună fiecărui argument în

[1] Cf. 3, 3, 9.

parte sau în bloc, dacă starea emotivă trebuie rezervată pentru perorație sau trebuie răspîndită de-a lungul întregii cauze. Dacă trebuie să se vorbească mai întîi despre drept sau despre echitate. Dacă pentru atac sau pentru respingere este mai potrivit să vorbești despre vini anterioare sau despre cele la care se referă
13. judecata. De cumva cauza va fi complicată, ce ordine trebuie urmată, ce mărturii sau ce documente de fiecare fel trebuie citite în pledoarie; ce argumente trebuie ținute în rezervă. Acest talent e oarecum asemănător cu al generalului care își dispune trupele pentru a preîntîmpina hazardul luptelor, și reține anumite părți pentru paza fortărețelor sau vegherea orașelor, pentru asigurarea transporturilor sau protecția drumurilor, în sfîrșit, care își orînduiește forțele pe mare și pe uscat.

14. În discurs, însă, va realiza aceste cerințe acela care va poseda în același timp calități înnăscute, știință și practică. De aceea, nimeni să nu aștepte să devină elocvent numai prin truda altuia. Trebuie să vegheze, să muncească cu perseverență, cu dîrzenie, din răsputeri. Fiecare trebuie să-și creeze propria-i forță oratorică, propria-i experiență și metodă. Nu trebuie să alergăm după aceste mijloace, ci trebuie să le avem la îndemînă; să nu pară că le-am dobîndit, ci că ne-am născut cu ele.
15. Calea poate fi arătată; iuțeala parcurgerii căii depinde de fiecare în parte. Arta, de fapt, își dă îndeajuns contribuția, dacă ne pune la dispoziție resursele eloc'nței; depinde de noi să le știm folosi.

16. Şi, de fapt, planul nu se rezumă la ordonarea diferitelor părţi. Căci, chiar în fiecare parte, o anumită idee este prima, alta a doua sau a treia. Şi trebuie să ne străduim nu numai ca fiecare să fie pusă la locul cuvenit, dar să se lege şi să se închege între ele în aşa fel încît să nu se vadă încheietura; să devină un corp, nu membre.
17. Vom realiza acest deziderat dacă vom vedea ce idei se potrivesc şi dacă vom apropia între ele cuvinte care nu numai că nu se contrazic, ci se îmbrăţişează reciproc. În felul acesta, nu se vor ciocni idei contrare, venite din locuri îndepărtate şi care par străine una alteia, ci un fel de tovărăşie le va uni strîns cu cele ce preced şi cu cele ce urmează, iar discursul va părea nu numai armonios, ci şi unitar.

Mi se pare, însă, că înaintez prea mult înşelat de ideile de tranziţie şi că alunec de la orînduirea părţilor unei pledoarii la preceptele elocuţiei, cu care va începe cartea următoare.

CARTEA A VIII-A

Prefață

1. În cuprinsul celor cinci cărți imediat precedente am expus aproape tot ce se referă la metoda strîngerii materialului și la orînduirea lui. Dacă pentru a ajunge la cea mai înaltă treaptă în această știință este necesară cunoașterea profundă a acestor două părți, pentru
2. începători este mai binevenită o expunere mai pe scurt și mai simplă, căci, în caz contrar, ei sînt descurajați, în general, de această învățătură atît de amănunțită și de complicată, sau sînt copleșiți de expunerea prea riguroasă a ideilor, fiind la vîrsta cînd mintea trebuie alimentată și hrănită cu oarecare îngăduință. Se poate întîmpla de asemenea ca, învățînd numai aceste precepte, să se considere suficient de instruiți pentru elocință. Sau, se poate ca, devenind oarecum sclavi ai anumitor reguli de vorbire, să se teamă de orice efort per-
3. sonal. Se crede că așa se explică faptul că cei mai pedanți autori de tratate au rămas atît de departe de adevărata elocință.

Începătorii au totuși nevoie de o îndrumare. Trebuie îndreptați pe o cale netedă, pe care să poată merge cu aceeași ușurință cu care li se

indică. Prin urmare, profesorul experimentat,
cum îl concep eu, să aleagă dintre toate precep-
tele ce este mai bun şi, pentru moment, să se re-
zume la expunerea acelora cu care este de acord,
fără să zăbovească la respingerea celor cu care
nu ar fi de acord. Căci elevii îl vor urma în-
cotro îi va duce. Mai tîrziu, odată cu dezvol-
4. tarea elocinţei lor, le va spori şi ştiinţa. La în-
ceput, ei să aibă convingerea că singura cale
este aceasta pe care sînt conduşi; mai tîrziu
îşi vor da seama că este şi cea mai bună.
De altminteri, regulile nu sînt nici obscure, nici
greu de înţeles, dar autorii de tratate le-au
încîlcit, apărîndu-şi cu încăpăţînare diversele
5. lor păreri. Aşa se face că în tratarea întregii
noastre arte e mai greu de ales ce să predai,
decît să predai ceea ce ai ales. Îndeosebi pentru
cele două părţi tratate de mine, regulile sînt
foarte puţine; dacă elevul şi le va însuşi cu
hotărîre, restul va merge de la sine.
6. În tot cazul, am depus toată osteneala pen-
tru a arăta că retorica este ştiinţa de a vorbi
bine, că este utilă, că este o artă şi o virtute;
că materia ei constă din toate problemele despre
care se poate vorbi; că subiectele ei sînt re-
partizate, în general, în trei genuri: demonstrativ,
deliberativ şi judiciar; că orice discurs, la
rîndul său, constă din idei şi din cuvinte; că
pentru idei trebuie să folosim invenţiunea, pen-
tru cuvinte elocuţiunea, şi ambele au nevoie
de orînduire *(dispositio)*; că memoria le re-
7. ţine, iar acţiunea le pune în valoare; că rolul
oratorului este să informeze, să emoţioneze, să
placă; că informarea implică expunere şi

argumentare; că a emoţiona înseamnă a trezi sentimente de-a lungul întregului discurs, dar îndeosebi în introducere şi încheiere; că farmecul, deşi legat atît de idei cît şi de cuvinte, îşi are mai curînd domeniul propriu în elocu-
8. ţiune; că sînt chestiuni nedeterminate, altele determinate prin considerente relative la persoane, locuri, împrejurări; apoi, că în orice temă se pun trei chestiuni: Există fapta? În ce constă? De ce natură e?

La acestea am adăugat că genul demonstrativ constă din laudă şi blam; că aici trebuie să ţinem seama de faptele săvîrşite de însăşi persoana despre care vorbim, precum şi de cele petrecute după moartea ei; că acest gen tra-
9. tează despre onest şi util; că la genul deliberativ se adaugă o a treia parte scoasă din conjectură, anume dacă obiectul deliberării poate fi realizat şi dacă va fi realizat. Am arătat că aici trebuie îndeosebi să examinăm cine vorbeşte, în faţa cui, şi despre ce.

Referitor la genul judiciar, am precizat că în unele cauze nu se ridică decît un singur punct controversat, în altele mai multe; uneori se pune chestiunea dreptului de a introduce o acţiune sau de a o respinge; orice apărare, la rîndul ei, constă fie în negarea existenţei faptei, fie în negarea naturii ei, fie în justificarea fap-
10. tei, fie în aruncarea vinei asupra altuia. Mai spuneam că dezbaterea se duce fie cu privire la un text scris, fie la un fapt. Cu privire la un fapt, asupra realităţii evenimentelor, la caracterul lor propriu, la calificarea lor. Cu privire la un text, se cercetează valoarea cu-

vintelor sau intenția, ceea ce duce la examinarea naturii proceselor penale și civile, cuprinse în categoriile de text și de intenție, de raționament, ambiguitate, sau legi contradictorii.
11. Arătam de asemenea, că orice pledoarie constă din cinci părți: exordiul, unde se cucerește bunăvoința auditoriului; narațiunea, unde informăm; confirmarea, prin care întărim afirmațiile noastre; respingerea, prin care dărîmăm afirmațiile adversarilor; perorația, în care împrospătăm memoria auditorilor sau le trezim
12. sentimentele; pe lîngă acestea am cercetat izvoarele argumentării și ale emoției, precum și mijloacele de a stîrni, și calma, sau liniști sufletul judecătorilor. Am vorbit la sfîrșit de metoda orînduirii părților unei pledoarii.

Studentul să se convingă că materia este într-adevăr de așa natură încît uneori înclinările firești sînt de mai mult ajutor ele singure chiar fără de cunoștințele teoretice; regulile expuse pînă aici nu sînt într-adevăr inventate de profesori, cît, mai curînd, observate și scoase de ei din practică.

13. Cele ce urmează pretind mai multă muncă și grijă. Căci de aici încolo vom trata despre teoria elocuțiunii, partea cea mai grea a artei oratorice, după părerea unanimă a oratorilor. În adevăr, chiar M. Antonius, menționat mai sus[1], după ce afirmă[2] că a văzut mulți oameni care vorbesc cu îndemînare, dar nici un om elocvent, socotește că pentru a vorbi cu în-

---

[1] 7, 5, 16.
[2] *De or.*, 1, 21, 94.

demînare e suficientă expunerea celor necesare, dar că a vorbi frumos este propriu numai omu-
14. lui foarte elocvent. Dacă pînă la el nimeni nu a avut această calitate și dacă nici el, nici L. Crassus nu au avut-o, e sigur că, dacă nici ei, nici oratorii de mai-nainte nu au avut-o, elocința este foarte greu de dobîndit. M. Tullius însuși socotește[1] că, într-adevăr, invențiunea și dispozițiunea se întîlnesc la orice om inteligent, dar că elocuțiunea este carac-
15. teristică oratorului. De aceea a acordat o atenție specială regulilor referitoare la această latură a oratoriei. Că a văzut just, ne demonstrează clar însuși termenul *(eloquentia)* desemnînd arta despre care vorbim. Căci cuvîntul *eloqui* înseamnă a scoate la iveală și a împărtăși auditorilor ceea ce ai conceput cu mintea, muncă fără de care operațiile anterioare ale spiritului sînt inutile și asemănătoare unei săbii ascunse și ținute mereu în teacă.
16. Așadar, îndeosebi această parte este studiată în mod deosebit și nu se poate dobîndi decît pe cale artistică. Așa că spre elocuțiune trebuie să se îndrepte îndeosebi efortul nostru; spre aceasta se îndreaptă tot exercițiul și puterea noastră de a imita. Ea este știința pe care o învățăm în întreaga noastră viață; prin ea, îndeosebi, un orator întrece pe altul. Datorită
17. elocuțiunii un gen de elocință — considerat în el însuși — este preferabil altuia. Într-adevăr nu trebuie să credem că Asianii sau celelalte școli oratorice corupte nu au văzut ideile corecte

[1] *Or.*, 14, 44.

şi nu le-au ştiut orîndui; sau că oratorii consideraţi de noi seci au fost proşti sau orbi în tratarea cauzelor; dar primilor le-a lipsit spiritul critic şi măsura în elocinţă, iar celor din urmă, vigoarea; dovadă evidentă că în elocuţiune rezidă şi defectul şi meritul oratoriei.

18. Nu trebuie, însă, dedus de aici că grija de cuvinte trebuie să fie unica noastră preocupare. Acum e necesar să preîntîmpin şi să rezist acelora care stînd, aşa-zicînd, la pîndă în vestibul, sînt gata să atace această mărturisire a mea: nepreocupaţi de idei, care sînt nervii oricărei compoziţii, îmbătrînesc într-o căutare de cuvinte inutilă şi fac aceasta urmărind să dea eleganţă stilului, calitate foarte preţioasă în oratorie, desigur, dar numai cînd apare în mod natural şi nu este afectată.

19. Corpurile sănătoase, cu sînge curat, fortificate prin exerciţii, îşi obţin aspectul frumos din acelaşi izvor din care îşi iau şi puterile; căci au o culoare frumoasă, sînt suple şi musculoase. Dacă cineva, însă, ar încerca să le depileze, să le fardeze, ca pe cele femeieşti, aceste corpuri bărbăteşti ar deveni respingătoare, tocmai din pricina efortului de a le înfrumuseţa în
20. felul acesta. Îngrijirea decentă şi nobilă împrumută oamenilor, după cum spune un vers grec, demnitate. Dimpotrivă, îngrijirea feminină şi de un lux exagerat nu împodobeşte corpul, ci dezvăluie starea minţii. La fel elocuţiunea pretenţioasă şi pestriţă a unor oratori dau înseşi ideilor care sînt turnate în astfel de cuvinte o moliciune feminină.

Eu vreau, deci, să se acorde grijă cuvintelor, dar pretind o adevărată solicitudine pentru
21. idei. Căci, de obicei, ideile aduc ele însele cele mai potrivite expresii, care strălucesc prin propria lor lumină. Noi însă le căutăm totuşi, ca şi cînd ar fi ascunse şi s-ar sustrage ochilor noştri. Astfel, niciodată nu ne gîndim că cuvintele sînt lîngă ideile pe care trebuie să le expunem şi le căutăm să le luăm din altă parte, iar după ce le-am găsit, le violentăm.
22. Trebuie, deci, să ne apropiem de elocinţă cu mai multă energie. Cînd este sănătoasă la trup, nu are rost să-şi lustruiască unghiile şi să-şi onduleze părul. Se întîmplă de cele mai multe ori, ca tocmai preocuparea de formă
23. să strice chiar forma. Mai întîi, fiindcă cele mai bune sînt cuvintele necăutate, simple şi naturale. Într-adevăr, cuvintele care lasă să se întrevadă că au fost alese cu grijă şi care chiar vor să pară plăsmuite şi ticluite nu plac, nu au credit pentru că întunecă sensul şi îl sufocă, aşa cum
24. buruiana sufocă semănăturile. Căci ceea ce am putea spune direct spunem prin perifraze, din dragoste de vorbărie; ceea ce ajunge să fie doar o dată enunţat, noi repetăm; ideea limpede redată printr-un singur cuvînt, o încărcăm cu mai multe vorbe şi considerăm că e mai bine să sugerăm ideile decît să le spunem deschis.

Să adaug şi faptul că nu ne place termenul propriu, pentru că socotim nedemn de orator
25. cuvîntul pe care l-a spus şi un altul? Împrumutăm figuri şi metafore de la poeţii cu gusturile cele mai corupte şi numai atunci ne credem

inteligenți cînd celorlalți le trebuie ingeniozitate pentru a ne înțelege. Totuși, Cicero[1] a afirmat destul de limpede că în oratorie defectul, am putea zice cel mai mare, constă în a te feri de felul obișnuit de exprimare și de ideile general
26. acceptate. Dar Cicero este pentru noi un barbar și un ignorant! I-am fi superiori noi, care disprețuim tot ce a dictat natura, noi, care căutăm nu podoabe, ci sulimanuri, ca și cum cuvintele, independente de idei, ar mai putea avea vreo valoare! Or, dacă ar trebui să ne trudim toată viața pentru a găsi cuvintele adecvate, clare și elegante și pentru a le orîndui armonios, atunci rodul studiilor noastre
27. este pierdut. Într-adevăr, poți vedea pe cei mai mulți oratori oprindu-se la fiecare pas pentru a găsi cuvîntul potrivit; aflîndu-l, stau să-l cîntărească și să-l măsoare. Chiar dacă procedeul ar duce întotdeauna la cuvîntul cel mai bun, această practică nefericită trebuie respinsă, pentru că ea frînează cursul vorbirii, stinge focul imaginației prin încetineala și
28. neîncrederea în sine a vorbitorului. Căci nenorocit și, ca să zic așa, sărac este oratorul care nu se îndură să piardă cu seninătate un singur cuvînt.

Nu va pierde însă nici un cuvînt oratorul care va începe prin învățarea regulilor de stil apoi, trecînd la lectură multă și aleasă, își va însuși o mare bogăție de cuvinte, va învăța arta orînduirii lor și după aceea, pe bază de exerciții, se va deprinde atît de mult cu toate aceste

[1] *De Or.*, 1, 3, 12.

29. părți, încît să le aibă mereu la îndemînă și sub ochi. Căci oratorului care va proceda astfel i se vor înfățișa de la sine ideile împreună cu vorbele lor. Dar e nevoie de studiu prealabil, de rezerve dobîndite și oarecum puse deoparte. Căci grija stăruitoare de a căuta, de a cumpăni, de a compara este potrivită cît timp învățăm, nu cînd ținem discursul. Altminteri, ca oamenii care nu și-au cîștigat avere și trăiesc de pe o zi pe alta, va trebui să trudească și oratorul care
30. nu s-a silit îndeajuns la vremea sa. Dacă, dimpotrivă, ne-am pregătit din timp un fond de elocință, cuvintele vor fi gata la datorie, încît vor părea nu că răspund la cererea noastră, ci că sînt mereu prezente în gîndirea noastră și că o însoțesc, cum însoțește umbra corpul.
31. Totuși, și în această preocupare există o măsură. Căci, dacă cuvîntul este latin, expresiv, elegant și pus la locul său, ce mai dorim? Unii, totuși, nu cunosc nici o limită; se căznesc și zăbovesc aproape asupra fiecărei silabe. Chiar cînd au găsit expresia cea mai potrivită, caută una mai arhaică, mai neuzitată, mai neașteptată; ei nu înțeleg că gîndirea este săracă în discursul în care sînt admirate expresiile.
32. Grija pentru stil poate fi, deci, cît de mare; să ne dăm seama însă că nu trebuie făcut nimic numai de dragul cuvintelor — deoarece cuvintele înseși au fost inventate pentru idei — , că merită laudă îndeosebi cuvintele care scot la iveală cel mai bine gîndul nostru și care produc în sufletul judecătorului efectul dorit.
33. Prin astfel de cuvinte se va realiza, fără în-

doială, o pledoarie de care ne minunăm și plăcută; dar ne minunăm nu ca de un monstru și ne produce nu o plăcere morbidă, ci cauzată de frumusețe și demnitate.

CAPITOLUL I

Despre calitățile vorbirii

1. Prin urmare, ceea ce grecii denumesc φράσις, latinii numesc *elocutio*. O cercetăm în cuvintele luate atît izolate, cît și grupate. Cînd ne referim la cuvinte izolate, trebuie observat ca ele să fie cu adevărat latine, limpezi, elegante, adecvate ideii pe care voim să o redăm; luate în grup, să fie corecte, bine plasate,
2. figurate. Referitor la modul de a vorbi latinește corect am expus ce trebuie făcut în cartea întîi, la capitolul gramatică[1]. Acolo însă m-am rezumat la recomandarea ca vorbele să nu cuprindă greșeli. Aici cred potrivit să atrag atenția ca ele să fie cît mai puțin provinciale și străine. Căci există mulți oameni care cunosc regulile vorbirii, dar despre care ai zice mai curînd că vorbesc mai mult prețios decît latinește. Bătrîna ateniană a recunoscut pe Theophrast[2] că este străin, deși vorbea foarte bine, după un singur cuvînt afectat; fiind întrebată cum de și-a dat seama că e străin, a

[1] 1, 4–6.
[2] Cic., *Brut.*, 46, 172.

3. răspuns că numai prin faptul că Theophrast vorbea prea atic. Chiar la Titus Livius, autor foarte talentat, se găsește o anumită patavinitate[1] după părerea lui Asinius Pollio. Deci, pe cît posibil, cuvintele și pronunțarea noastră să aibă parfumul omului crescut în capitală, pentru ca vorbirea noastră să pară născută, nu dăruită cu cetățenie romană.

CAPITOLUL II

Despre proprietatea termenilor

1. Claritatea cuvîntului constă îndeosebi în proprietate. Termenul de proprietate are, el însuși, mai multe sensuri. Într-un prim sens, înseamnă a da fiecărei idei denumirea adecvată. Nu vom da, însă, în toate cazurile termenul propriu; pentru că vom evita termenii obsceni,
2. vulgari și umili. Prin termeni umili, înțelegem pe cei sub demnitatea temei pe care o dezvoltăm sau a oratorului. Căutînd să evite acest defect, greșesc grav avocații care evită toate cuvintele uzuale, chiar cînd le impune interesul cauzei. Aceștia sînt asemenea avocatului care zicea, fără vreun folos pentru acțiune, „ierburi iberice" — expresie înțeleasă numai de el. De aceea, ridiculizînd această copilărie, Cassius Severus a explicat că avocatul în
3. cauză voia să spună „pipirig". De asemenea, nu

[1] O nuanță în felul de a vorbi al celor din Patavium (Padua) de care azi nu ne putem da seama.

văd de ce un orator vestit a socotit mai demn să zică „peşti păstraţi în saramură“ decît termenul propriu pe care îl evita[1].

Prin acest fel de proprietate care desemnează ideea prin denumirea sa, nu se cîştigă nici un merit; dar contrariul este, în tot cazul, greşeală
4. şi un astfel de termen îl numim „impropriu“, iar grecii ἄκυρον. De felul acesta este expresia: „*tantum sperare dolorem*“ („a spera o atît de mare durere“)[2], sau expresia lui Dolabella pe care am găsit-o corectată de Cicero într-un discurs: „*mortem ferre*“[3] (a răbda moartea). Sînt şi altele, care azi au admiratori, de pildă, „*de cruce verba ceciderunt*“ („vorbele lui au căzut de pe cruce“). Totuşi, nu orice cuvînt care nu este propriu va fi pentru aceasta impropriu. În primul rînd, pentru că multe noţiuni nu au denumire nici în greceşte, nici în latineşte.
5. Astfel, acţiunea aruncării unei suliţe *(iaculum)* se zice *iaculari;* dar aruncarea unei mingi, sau a unui par nu are o denumire specială. De asemenea, sensul cuvîntului *lapidare* (a arunca cu pietre) este clar, dar nu există termen propriu pentru denumirea aruncării cu bulgări de pămînt sau cu cărămidă. De aici provine necesitatea figurii numită de noi
6. *abusio*, în greceşte κατάχρησις. Nici metafora *(translatio)*, care este, poate, ornamentul cel mai frumos al vorbirii, nu dă noţiunilor termenul propriu. De aceea proprietatea nu

[1] Probabil *salsamenta*.
[2] Verg., *Aen.*, 4, 419.
[3] *Orat. frg.*, p. 486 M.

este inerentă cuvîntului, ci semnificației și nu trebuie apreciată cu auzul, ci cu inteligența.
7. Într-al doilea rînd, „propriu" este termenul care, dintre mai multe noțiuni pe care le exprimă, denumește noțiunea de la care au derivat celelalte. De exemplu, termenul *vertex* (vîrtej) denumește apa care face vîrtejuri sau tot ce se învîrte în același fel: apoi, denumește și vîrful capului, din cauza învîrtirii părului, precum și partea cea mai ridicată a unui munte. În toate aceste cazuri este corect termenul *vertices;* propriu este însă numai termenul prim, de la care au provenit celelalte denumiri.
8. La fel stau lucrurile cu *solea* (talpa piciorului) și *turdus* (sturz), termeni care mai sînt folosiți și ca denumiri de pești sau pentru alte cazuri. Un al treilea gen de proprietate, contrar precedentului, este acela cînd un termen comun mai multor noțiuni se aplică în special uneia din ele. De exemplu, cîntecul de îngropare e denumit propriu *naenia*, iar cortul comandantului *augurale*. De asemenea, cînd un nume comun mai multor noțiuni se atribuie, după înțeles, uneia în mod special. De pildă, cînd prin *Urbs* înțelegem Roma, prin *venales*, sclavii cumpărați de curînd, prin *Corinthia*, bronzuri, deși de fapt există și alte orașe *(urbes)* și mai multe obiecte de vînzare *(venalia)* și există nu numai bronz, ci și aur și argint corintic.

Dar nu în folosirea acestor termeni se vede
9. talentul oratorului. Dimpotrivă, ceea ce merită cu adevărat mare laudă, ceea ce admirăm de obicei ca expresie proprie este redarea mai nuanțată. De exemplu, admirăm pe Cato cînd

a zis despre Iulius Caesar că „nu era băut cînd a conceput răsturnarea republicii“[1]; pe Vergiliu, cînd a spus „*deductum carmen*“[2] (cîntare pogorîtă), iar pe Horațiu[3] cînd a spus „acrem tibiam Hannibalemque dirum“ (flautul strident
10. și Hannibal cel de rele prevestiri). Unii autori atribuie aceluiași gen de proprietate calificativele (denumite epitete). De exemplu: „*Dulce mustum*[4] (mustul cel dulce) și „*Cum dentibus albis*“[5] (cu dinții albi). Despre această problemă
11. vom vorbi în alt loc[6]. Metaforele juste se numesc și ele „proprii“. Uneori, în sfîrșit, calitatea dominantă a unei persoane este socotită însușire „proprie“. De exemplu, Fabius, deși a avut mai multe calități de general, a fost numit *Cunctator* (Temporizatorul). S-ar putea crede că unele cuvinte, care sugerează mai mult decît exprimă, ar trebui plasate în categoria clarității, pentru că ajută înțelegerea. Eu, însă, aș așeza emfaza mai bucuros printre ornamentele de stil[7], pentru că ea urmărește nu să clarifice înțelesul, ci să ne facă să înțelegem mai mult decît se spune.
12. Obscuritatea rezultă din folosirea termenilor ieșiți din uz. De pildă, dacă, scrutînd analele pontifilor, cele mai vechi tratate de pace,

[1] Suet., *Caes.*, 53.
[2] Verg., *Buc.*, 6, 5; *deductum carmen* — cînt adus, coborît de pe înălțimile epopeii la simplitatea poeziei pastorale.
[3] Hor., *Od.*, 1, 12, 1; 3, 6, 36.
[4] Verg., *Georg.*, 1, 295.
[5] Verg., *Aen.*, 11, 681.
[6] 8, 6.
[7] Vezi 9, 2, 64.

sau pe autorii uitați, am lua de acolo cuvinte care acum nu se mai înțeleg. Sînt oratori care doresc să dobîndească în felul acesta faimă de erudiți și să pară că numai ei știu anumite
13. cuvinte. Ne induc în eroare și cuvintele obișnuite în anumite regiuni, sau proprii unor anume meserii. De exemplu cuvîntul *Atabulus*[1] sau corabia numită *saccaria* și *in malo cosanum*. Astfel de termeni trebuie evitați în fața unui judecător care nu îi înțelege. Sau trebuie interpretați. La fel e cazul omonimelor. De exemplu, nu se poate ști, fără explicare, dacă *taurus* desemnează un animal, un munte, zodia de pe cer, nume de om, sau rădăcină de arbore.

14. Totuși, obscuritatea se întîlnește mai adesea în fraze și în perioade. Se ajunge la aceasta în mai multe feluri. Iată de ce fraza să nu fie niciodată atît de lungă încît atenția noastră să nu o poată urmări, nici atît de încetinită prin hiperbaton[2] încît sfîrșitul să se facă așteptat peste măsură. Este și mai neplăcut amestecul confuz de cuvinte ca în versul[3]: „*Saxa vocant Itali, mediis quae in fluctibus, aras*" (Italii numesc „altare" stîncile care se află în valuri).

15. De asemenea, paranteza, utilizată frecvent de oratori și istorici pentru a insera în frază

---

[1] În Apulia, termen pentru vîntul Sirocco; *saccaria navis* — probabil corabie încărcată; pentru al treilea termen nu se cunoaște sensul.

[2] *Hyperbaton* — despărțirea a două cuvinte care, în mod obișnuit, merg împreună; cf. 8, 6, 62.

[3] Verg., *Aen.*, 1, 109; ordinea normală este: „*Itali saxa, quae mediis in fluctibus sunt, Aras vocant*".

vreo idee accesorie, încurcă în general sensul, dacă nu este scurtă. De exemplu, Vergiliu, în pasajul în care descrie un mînz, după ce zice „*Nec vanos horret strepitus*“ (Nu se sperie de orice zgomot), inserează multe alte idei accesorii şi abia după cinci versuri revine, printr-o altă figură: „*Tum, si qua sonum procul arma dedere, / Stare loco nescit*“[1] (Atunci, dacă se aude în depărtare zîngănit de arme, nu poate sta pe loc).

16. Înainte de toate trebuie evitată ambiguitatea. Nu numai ambiguitatea la care m-am referit mai sus[2], care face înțelesul nesigur, de exemplu: „*Chremetem audivi percussisse Demean*“, ci şi ambiguitatea care, deşi nu tulbură sensul, greşeşte totuşi, aşezînd rău cuvintele. De exemplu, dacă s-ar zice: „*Visum a se hominem librum scribentem*“, deşi este clar că omul scrie cartea, aranjarea cuvintelor este totuşi greşită şi, pe cît a depins de autorul frazei, el a făcut-o ambiguă.

17. La unii oratori găsim o mulțime de cuvinte inutile; seduşi de o aparentă strălucire ei se feresc să se exprime ca toată lumea şi redau totul prin perifraze, cu o verbozitate abundentă, fiindcă nu voiesc să exprime lucrurile direct. Apoi, unind acest şir de cuvinte cu un altul asemănător şi amestecîndu-le, extind fraza atît de mult încît nu poate fi pronunțată dintr-o
18. singură răsuflare. Unii se străduiesc chiar să-şi însuşească acest defect. Viciul acesta, de

[1] Verg., *Georg.*, 3, 79—83.
[2] Vezi 7, 9, 10.

altfel, nu e nou. Din Tit Liviu aflăm[1] că pe vremea lui, un profesor recomanda elevilor să introducă obscuritatea în ceea ce spuneau, zicîndu-le îndemnul pe grecește: σκότισον!! (întunecă fraza!). Așa se explică, de bună seamă acea laudă extraordinară: „Cît de minunat!
19. eu nu am înțeles nimic". Alții, alergînd după conciziune, înlătură din frază chiar cuvintele necesare și, ca și cum ar fi suficient să știe numai ei ce vor să zică, nu se gîndesc deloc la ceilalți. Eu, însă, consider plicticos discursul pe care auditorul nu-l poate înțelege decît cu un efort al minții. Unii, deformînd întrebuințarea figurilor de stil, ajung la aceeași
20. greșeală. Dar cele mai rele specii de obscuritate sînt așa-numitele ἀδιανόητα (neînțelese), anume cînd cuvintelor foarte limpezi li se dau sensuri ascunse. Așa s-a spus, de exemplu, despre un orb că stă acolo „*secundum vitam*" (= pentru viață). Și în școli se zice, figurat, despre cel care și-a sfîșiat membrele mușcîndu-se că „*supra*
21. *se cubasse*" (s-a aruncat asupra sa)[2]. Aceste feluri de exprimare sînt considerate elocvente. Mulți au ajuns la convingerea că numai acea expresie este elegantă și aleasă care are nevoie de explicație. Pentru unii auditori ele sînt chiar plăcute. Căci, după ce le-au dat un înțeles, ei sînt mîndri și se bucură de puterea lor de pătrundere, ca și cum nu le-ar fi auzit numai, ci le-ar fi creat ei.

---

[1] Frg. 78 Hertz.
[2] La primul: „*secundum vitam*" nu reiese sensul; la al doilea exemplu sensul este: „ca o fiară ce-și sfîșie prada".

22. Pentru mine, prima calitate este claritatea, proprietatea termenilor, ordinea lor normală, fraza nu prea extinsă; nimic să nu lipsească, nimic să nu prisosească. În felul acesta va găsi aprobarea cunoscătorilor şi va fi înțeleasă şi de cei fără învățătură. Mă refer la elocuțiune. Căci despre realizarea clarității ideilor am vorbit la preceptele referitoare la narațiune.
23. Acelaşi principiu este valabil pentru toate părțile discursului. Într-adevăr, dacă nu vom spune nici mai puțin nici mai mult decît trebuie, dacă cuvintele vor fi bine aşezate în ordine şi precise, tot ce expunem va fi limpede şi uşor de înțeles, chiar pentru auditorii nu prea atenți. Căci trebuie să avem mereu în minte faptul că judecătorul nu este totdeauna atît de atent încît să înlăture el însuşi obscuritatea şi să aducă în părțile întunecate ale discursului nostru lumina inteligenței sale. Dimpotrivă, de multe ori îi distrag atenția alte multe gînduri, dacă cele spuse de noi nu vor fi atît de clare, încît discursul nostru să-i pătrundă în suflet, ca soarele în ochi, chiar dacă nu este
24. atent la el. Trebuie, deci, să avem grijă nu ca judecătorul să ne poată înțelege, ci să îi fie imposibil să nu ne înțeleagă. Iată de ce repetăm[1] adeseori cele ce credem că nu au fost înțelese destul de bine de judecători: „Această parte a cauzei, ştiu, a fost cam obscură, din vina mea; recurg acum la cuvinte mai clare şi mai uzi-

[1] Vezi 4, 2.

tate". Declarații de felul acesta vor produce cea mai bună impresie tocmai fiindcă simulăm că pe ici-colo nu ne-am exprimat prea fericit.

CAPITOLUL III

Despre frumusețea de stil a discursului

1. Trec acum la frumusețea stilistică a discursului; în aceasta, fără îndoială, mai mult decît în celelalte părți ale elocinței, oratorul se lasă dus de talentul său. Căci, într-adevăr, a te exprima corect și clar constituie o glorie destul de puțin însemnată; de aceea această însușire pare mai curînd o lipsă de defect decît o mare calitate.

2. Invențiunea este un merit pe care îl au adesea și oamenii fără cultură. Dispozițiunea poate fi realizată fără pregătiri teoretice prea mari. Celelalte calități, care necesită o artă mai înaltă, de obicei sînt ascunse tocmai pentru că sînt calități; în sfîrșit, toate părțile acestea se raportează numai la interesul cauzelor.

Dar eleganța și frumusețea vorbirii pune în evidență însăși personalitatea oratorului. În toate celelalte părți ale discursului oratorul
3. urmărește aprobarea cunoscătorilor. Aici, însă, el urmărește și lauda publicului și luptă cu arme care sînt nu numai puternice, ci și strălucitoare. Oare Cicero, în apărarea pe care a făcut-o pentru Cornelius[1], ar fi putut determina poporul

[1] Discurs pierdut.

roman să-şi manifeste admiraţia prin aclamaţii şi chiar prin aplauze, dacă s-ar fi mărginit numai să lămurească pe judecător şi să vorbească într-o limbă latină corectă şi limpede? De bună seamă caracterul sublim, măreţ, strălucitor şi impunător al discursului său a smuls
4. acea furtună de aplauze. Nu ar fi obţinut o glorie atît de neobişnuită dacă pledoaria sa ar fi fost ceva obişnuit şi banal. Cred, chiar, că asistenţa nici nu şi-a dat seama ce face şi că aplauzele nu au fost voite şi conştiente, ci, oarecum uitînd şi nedîndu-şi seama unde era, şi-a manifestat brusc plăcerea pe care o simţea.

5. De fapt, frumuseţea stilului contribuie nu puţin la succesul cauzei înseşi. Căci cine ascultă cu plăcere este mai atent şi crede mai uşor ceea ce i se spune; de obicei, cîştigăm simpatia prin această desfătare. Şi nu rareori eşti captivat de ceea ce admiri. Sabia ar înspăimînta mai puţin ochii noştri, iar fulgerele nu ne-ar îngrozi atît, dacă ne-am teme numai de pute-
6. rea, nu şi de strălucirea lor orbitoare. Cicero, deci, pe bună dreptate scrie, într-o epistolă către Brutus, aceste cuvinte: „Căci elocinţa care nu provoacă admiraţie, după părerea mea, nu este elocinţă"[1]. De asemenea, Aristotel[2] socoteşte că admiraţia trebuie provocată înainte de toate.

Dar această frumuseţe, repet, să fie viguroasă, plină de putere şi demnitate; să nu se caute afectarea rafinată şi moleşită, nici culoa-

[1] Cf. frg. 8, 8 Müller.
[2] Arist., *Ret.*, 3, 2, p. 1404 b, 11 şi urm.

rea ce se obține prin dresuri, ci sîngele și forța
7. să-i dea strălucire. Aceasta este atît de adevărat, încît deși aici mai mult decît în altă parte defectele sînt învecinate cu calitățile, scriitorii care cad în greșeli le și dau acestora numele de calități. De aceea, nici unul din partizanii stilului corupt să nu spună că eu sînt inamicul stilului îngrijit. Eu nu neg că stilul îngrijit este o calitate, dar afirm că în vorbirea lor nu o găsesc.

8. Oare trebuie să socotesc că e mai bine cultivată moșioara în care mi se pot arăta crini, violete, anemone și fîntîni arteziene, decît aceea unde vor fi holde bogate și vii grele de rod? Voi prefera platanul steril și mirtul frumos tuns, ulmilor pe care urcă vița de vie și măslinului mănos? Știu că primele sînt ale bogaților; da!
9. dar ce s-ar alege de ei, dacă nu ar avea decît atît? Oare nu trebuie să înfrumusețăm chiar pomii fructiferi? Cine poate nega aceasta? Îmi voi așeza pomii în șiruri și în distanțe egale. Ce e mai plăcut pentru ochi decît plantațiile în formă de careu, care, din orice parte le-ai privi, prezintă linii drepte? O astfel de așezare oferă și folosul că pomii absorb în mod egal su-
10. cul din pămînt. Dacă măslinii mei au vîrfurile prea crescute, le voi putea tăia; atunci vor prezenta o curbură mai elegantă și, în același timp, vor produce fructe pe mai multe ramuri. E mai grațios calul cu trupul zvelt și e și mai iute. E frumos la înfățișare, admit, atletul, căruia exercițiul i-a făcut mușchi pronunțați;
11. dar este și mai bun pentru luptă. Niciodată

adevărata frumuseţe nu există în afara utilului. Pentru a ne convinge de acest lucru nu-i nevoie decît de o judecată obişnuită.

E mai demn de remarcat faptul că chiar această eleganţă de bun gust trebuie variată după natura subiectului. Şi, pentru a porni de la prima mea diviziune, frumuseţea stilului nu va fi aceeaşi în cauzele demonstrative, deliberative sau judiciare. Într-adevăr, primul gen, cel demonstrativ, urmăreşte numai plăcerea auditorilor; de aceea oratorul face uz de toate resursele artei, desfăşoară toate ornamentele de stil, pentru că nu întinde curse, nu ţinteşte la vreo învingere ci urmăreşte numai gloria şi
12. renumele. De aceea, toate cîte pot fi plăcute ca idee, strălucite în cuvinte, agreabile în figuri, pompoase în metafore, îngrijite în aşezarea cuvintelor, oratorul le va prezenta aşa încît să fie văzute şi, aş zice, pipăite, întocmai cum face un negustor; căci succesul e pentru el, nu pentru cauză.

13. Dar cînd se dezbate o cauză şi cînd lupta este reală, grija de reputaţia personală trebuie să treacă pe planul ultim. Mai mult, cînd sînt în joc probleme de foarte mare importanţă, nici nu se cuvine să fim preocupaţi de alegerea cuvintelor. Nu vreau să spun că stilul trebuie să fie lipsit de orice podoabă, ci că aceasta trebuie să fie mai sobră, mai severă, mai puţin indiscretă şi, mai ales, potrivită
14. subiectului. Într-adevăr, deliberările din senat cer un ton mai nobil, cuvîntările în faţa poporului, mai multă impetuozitate, procesele pe-

nale[1] şi capitale cer foarte multă atenţie. Dar în faţa unui consiliu în care publicul nu este admis[2] şi în cauze privitoare la sume mărunte, cum se întîmplă adesea, e mai potrivit un stil simplu şi mai puţin căutat. Nu ne-am ruşina oare să cerem restituirea unei datorii într-un stil cu perioade, să emoţionăm vorbind despre burlanele de la streşini şi să ne înflăcărăm pînă la transpiraţie referindu-ne la anularea vînzării unui sclav[3]?

15. Dar, să revenim la subiect, şi fiindcă atît frumuseţea stilului, cît şi claritatea lui există fie în cuvinte, fie în gruparea cuvintelor, să vedem cum trebuie să fie cuvintele, folosite atît izolate cît şi grupate. Este foarte adevărat ceea ce se învaţă, anume că, pentru a avea claritate, stilul pretinde termeni proprii, iar pentru frumuseţe — îndeosebi expresii metaforice. Să reţinem, însă, că termenul impropriu nu
16. poate constitui ceva frumos. Dar, cum multe cuvinte au adeseori acelaşi sens (ceea ce numim *sinonimie* — συνωνυμία), unele sînt mai nobile, mai sublime, mai strălucitoare, mai plăcute, mai sonore decît altele. Într-adevăr, după cum silabele compuse din litere mai sonore sună mai bine, tot aşa cuvintele alcătuite din astfel de silabe sînt mai sonore; şi, cu cît un cuvînt

---

[1] *Iudicium publicum* — în timpul republicii, judecăţile purtate în numele statului; în timpul imperiului, judecăţile penale şi capitale.

[2] Al împăratului, consulilor etc.

[3] *Anularea unei vînzări de sclavi* — este vorba de *actio redhibitoria*, relativă la viciile ascunse şi care are ca efect anularea vînzării.

este mai plin, cu atît este mai plăcut urechii. Aceeaşi regulă stă la baza înlănţuirii cuvintelor şi silabelor: un anumit aranjament este mai
17. armonios decît altul. Întrebuinţarea lor variază. Căci unor fapte cumplite li se vor potrivi cuvinte mai aspre la auz. În general, însă, printre cuvintele întrebuinţate izolat, sînt considerate cele mai bune cuvintele cu sunetul cel mai plin sau cel mai agreabil. Cuvintele nobile trebuie totdeauna preferate celor urîte şi într-o vorbire îngrijită niciodată nu este loc pentru
18. cuvîntul grosolan. Cuvintele strălucitoare şi sublime trebuie alese după măsura subiectului. Cuvîntul care este maiestos într-un caz pare emfatic în altul, iar cel ce pare umil pentru o idee grandioasă va fi potrivit pentru o idee neimportantă. După cum într-un discurs strălucit cuvîntul umil impresionează neplăcut şi pare ca o pată, tot aşa, într-un stil simplu, cuvîntul sublim şi strălucitor face notă discordantă şi pare de prost gust, fiindcă apare ca o umflătură pe o întindere netedă.

19. Unele cuvinte sînt apreciate nu atît cu raţiunea, cît cu simţurile. De exemplu în expresia „*Caesa iungebant foedera porca*“[1] (Întăreau tratatul jertfind o scroafă), crearea termenului „porca“ i-a dat eleganţă; dimpotrivă folosind „*porcus*“ expresia ar fi fost vulgară. În unele cazuri explicarea este simplă. Am rîs deunăzi, şi pe dreptul, de un poet[2] care spusese: „*Praetextam in cista mures rosere camilli*“

[1] Verg., *Aen.*, 8, 641.
[2] Necunoscut nouă.

(Tineretului distins i-au ros şoarecii în lădiţă toga pretextă).

20. În schimb admirăm expresia celebră a lui Vergiliu: „Saepe exiguus mus . . . "[1] (Adèsea un şoarece mărunt . . .), pentru că epitetul propriu ne face să nu mai aşteptăm altceva, pentru că folosirea singularului este mai binevenită şi pentru că finalul monosilabic, puţin uzitat îi adaugă graţie. De aceea Horaţiu a imitat ambele procedee: „*Nascetur ridiculus mus*"[2] (Se va naşte un şoarece; e ridicol).

21. Nu trebuie înălţat tot timpul stilul vorbirii, ci din cînd în cînd trebuie coborît; cîteodată însuşi caracterul popular al cuvîntelor dă putere ideilor. Cînd Cicero zice în contra lui Piso [3]: „Cînd tot neamul tău umblă în teleagă", credem oare că întîmplarea i-a scos în cale acest termen popular, şi că, folosindu-l, Cicero nu a mărit dispreţul faţă de omul pe care voia să-l piardă?

22. Iar în alt loc: „Dai cu capul ca un berbece"[4]. De aici provine farmecul unor expresii familiare, de exemplu, la M. Tullius: „Băieţelul făcea nani cu soru-sa mai mare"[5] şi: „Cn. Flavius, care a crăpat ochii ciorilor"[6] sau, în *Pro Milone*, celebra interjecţie: „Ei, tu Rufio!"[7] şi „Erucius

---

[1] *Georg.*, 1, 181.
[2] *A.P.*, 139.
[3] Fr. 17 Klotz; *serraco* — teleagă, un fel de car mic cu două roate.
[4] Cic., *Or. frg.*, p. 469, 20 Sch.
[5] Cic., *Cael.*, 15, 36.
[6] Cic., *Mur.*, 11, 25.
[7] Cic., *Mil.*, 22, 60.

Antoniaster"[1]. Obiceiul acesta se remarcă mai mult la declamatori[2]. Pe cînd eram copil, toată lumea lăuda expresia: „Dă pîine tatălui tău" şi, în aceeaşi declamaţie,: „Şi unui cîine îi dai de
23. mîncare". Această practică, însă, e cu două tăişuri, mai ales în şcoli. Şi astăzi stîrneşte rîsul adeseori faptul că, îndepărtîndu-se de adevăr, acest exerciţiu manifestă un dispreţ de necrezut pentru unele cuvinte şi interzice folosirea unei mari părţi din vocabular.

24. Cuvintele, după cum am spus, pot fi proprii, nou-create, metaforice. Termenului propriu îi dă un farmec special vechimea lui. De fapt, el face stilul mai măreţ şi mai vrednic de admirat, fiindcă nu oricine îl poate folosi. P. Vergilius, care avea un simţ foarte rafinat în această privinţă, a folosit cu îndemînare unică acest or-
25. nament al stilului. Într-adevăr *olli*, *quianam*, *moerus*, *pone*, *şi porricerent*[3] împrumută versurilor lui prestigiul vechimii, care oferă atîta farmec chiar tablourilor, şi pe care arta azi nu-l mai poate imita. Aceste arhaisme, însă, trebuie folosite cu măsură; şi, să nu le căutăm în întunericul antichităţii celei mai îndepărtate. *Qaeso* e destul de vechi; atunci de ce să zic *quaiso*? *Oppido*, întrebuinţat de scriitorii puţin anteriori nouă[4], mă tem că nu ar fi acceptat

[1] Din *Pro Vareno*, discurs pierdut, frg. 8 H., frg. 2, 10 Sch; *Erucius Antoniaster* — Erucius, partizan al lui Antonius.
[2] Cf. Sen., *Contr.*, 1,1.
[3] *Olli* — arhaic pentru *illi*; *quianam* — *quia*, întărit; *moerus*, arhaic pentru *murus* (cf. *Aen.*, 10, 24); *pone* — *post*; *porricerent* — *porrigerent*.
[4] *Trag.*, inc. 89, p. 300 R.

26. de nimeni! Desigur pe *antegerio* care are acelaşi sens nu l-ar folosi nimeni decît afectînd. Cuvîntul *aerumnosus* la ce ne trebuie? — ca şi cum epitetul *horridus* nu ne-ar ajunge. *Reor* este tolerabil; *autumno*, bun pentru tragici; *proles*, inuzitat; *prosapia* e lipsit de gust.
27. Pentru ce să dăm mai multe exemple? Limba s-a schimbat aproape cu totul. Unele cuvinte vechi au, însă, o strălucire mai mare tocmai fiindcă sînt arhaice; pe altele, sîntem obligaţi să le folosim din cînd în cînd. De pildă *nuncupare* şi *fari*. Folosirea multor arhaisme presupune oarecare îndrăzneală, dar să nu pară
28. afectare; contra acesteia a scris, minunat Vergiliu: „Amatorul ăsta de cuvinte corintiene, un Tucidide britan cu friguri atice, a măcinat
29. cuvintele galice *tau*, *al*, *min*, *sil* şi, blestematul, a făcut din ele un amestec pentru fratele său[1]. „E vorba de Cimber, care şi-a ucis fratele, după cum notează Cicero în expresia: „*Germanum Cimber occidit*“[2]. Nu mai puţin cunoscută este epigrama la adresa lui Sallustius: „Crispus, istoriograf al lui Iugurtha, ai furat mult din
30. vorbele bătrînului Cato“ [3]. Afectarea este odioasă; e la îndemîna oricui! şi este cu atît mai de condamnat cu cît cine o caută nu va potrivi cuvintele cu ideile, ci va căuta idei străine ca să le potrivească cuvintelor.

---

[1] Verg., *Catal.*, 2.
[2] *Phil.*, 11, 6, 14; se poate înţelege: „Cimber şi-a ucis fratele“ sau: „Cimbrul a ucis pe german“.
[3] Autorul epigramei este necunoscut.

După cum am spus în cartea întîi [1], limba greacă are o mai mare posibilitate să creeze cuvinte. De fapt, grecii nu au ezitat să denumească anumite sunete şi sentimente procedînd cu aceeaşi libertate cu care au procedat primii
31. oameni cînd au dat nume lucrurilor. Despre scriitorii noştri, însă, în încercările lor, neînsemnate, de a compune sau de a deriva, nu s-ar putea spune că au realizat ceva mulţumitor. Îmi amintesc că, pe cînd eram tînăr, Pomponius şi Seneca discutau, chiar în prefeţele lucrărilor lor, dacă se poate spune în tragedie: *gradus eliminat* [2] (păşeşte peste prag). Dar cei vechi nu s-au temut să folosească nici
32. *expectorat* [3] şi, desigur, *exanimat* este o formare de acelaşi fel. În ce priveşte formarea de cuvinte prin adăugare de sufixe, avem la Cicero[4] exemple ca *beatitas* şi *beatitudo*. El îşi dă seama că sînt dure, dar crede că prin uz vor deveni mai suple. Şi nu numai din nume comune, ci şi din nume proprii putem deriva. De exemplu, Cicero spune: *sullaturit* [5], iar Asinius [6]: *Fimbriatus* şi *Figulatus*.

33. Multe cuvinte noi au fost împrumutate de la greci [7]. Chiar foarte multe au fost făurite de Verginius Flavius, dintre care unele par cam greoaie ca, de exemplu, *queens* şi *essentia*. Nu

---

[1] 1, 5, 70.
[2] *Trag.*, inc. 129, p. 313 R.
[3] *Expectorat* la Ennius in Alcum., 2, 2 R.
[4] Cic., *N. D.* 1, 34, 95.
[5] Cic., *Att.*, 9, 10, 6.
[6] *Or. rom. frg.*, p. 496 M.
[7] Vezi 2, 14, 2.

înțeleg, însă, de ce le disprețuim într-atît; poate pentru că sîntem judecători nedrepți față de noi înșine; dar tocmai din pricina aceas-
34. ta suferim de sărăcia limbii noastre. Unele cuvinte rămîn totuși în vorbire. Căci acelea care astăzi sînt vechi au fost cîndva noi, iar altele sînt în uz de foarte puțină vreme. Astfel Messala [1] a folosit primul *reatus*, iar August — *munerarius*. Profesorii mei ezitau încă dacă se poate zice: *piratica* cum se spune *musica* și *fabrica*. Cuvintele *favor* și *urbanus* erau considerate de Cicero noi [2]. De fapt, într-o epistolă către Brutus zice: „*Eum amorem et eum ut hoc verbo utar, favorem, in consilium advocabo*“ [3] (Voi lua ca sfătuitor această dragoste și această „favoare“ dacă îndrăznesc să folosesc acest cu-
35. vînt). Iar lui Appius Pulcher: „*Te hominem non solum sapientem, verum etiam, ut nunc loquimur, urbanum*“ [4] (Pe tine om nu numai înțelept, ci, cum spunem astăzi, spiritual.) Cicero crede [5] că Terențiu a folosit primul termenul *obsequium*, iar Caecilius consideră că Sisenna a folosit primul expresia *albente caelo*“ (cînd cerul se luminează). Mi se pare că întîia oară Hortensius a zis *cervix* (ceafă), căci anticii se serveau de plural [6].

Trebuie, deci, să îndrăznim; căci eu nu sînt de acord cu Celsus [7], care interzice oratorului

---

[1] *Frg.*, 513 M.
[2] *Sest.*, 54, 115.
[3] *Ep. frg.*, 8, 9, Müller.
[4] *Fam.*, 3, 8, 3.
[5] *Lael.*, 24, 89.
[6] Cf. *Varro ling.*, 8, 5, 14.
[7] *Frg.*, 12 M.

36. să creeze cuvinte. Într-adevăr, din moment ce unele cuvinte sînt, după părerea lui Cicero [1], primitive, adică s-au impus cu forma lor originară, iar altele sînt create artificial, derivate din primele, admițînd că nu ne este permis să dăm lucrurilor alte denumiri decît cele create de primii oameni, aşa neinstruiți cum erau, cînd a încetat oare dreptul de a crea cuvinte derivate, de a modifica pe cele existente, de a le compune, cînd a încetat deci acest drept acordat celor care descind din primii oameni?
37. De altfel, dacă termenul creat ne va părea cam hazardat, e bine să luăm anumite măsuri de precauție. De exemplu, vom spune: „ca să zic aşa", „dacă pot spune", „într-un fel oarecare", „permiteți-mi să mă exprim astfel". Această precauție va fi binevenită și cînd e vorba de metafore mai îndrăznețe. Și putem spune fără risc orice, dacă vom arăta tocmai prin această solicitudine a noastră că nu ne lipseşte bunul gust. Iată de ce e foarte bine venit cunoscutul precept grecesc, care recomandă: προεπιπλήσσειν τῇ ὑπερβολῇ [2] (să cerem iertare pentru hyperbola noastră).
38. Metaforele au valoare numai în context. Deci am vorbit îndeajuns despre cuvintele luate izolat, care, după cum am arătat în alt loc [3], prin ele însele nu au nici o calitate. Dar nu putem spune că sînt lipsite de eleganță, afară de cazul cînd sînt sub nivelul subiectului pe

[1] *Part.*, 5, 16.
[2] Arist., *Ret.*, 3, 7, p. 1408 b. 3.
[3] 1, 5, 3.

care îl tratăm. Exclud cazul cînd idei obscene
39. se exprimă în termeni direcți. Sînt liberi să creadă ce vor aceia care consideră că vorbele obscene nu trebuie evitate, sub pretext că nu există cuvînt indecent din natură și că, dacă ideea este urîtă, ea se subînțelege sub orice formă ar fi exprimată. Cît despre mine, credincios obiceiurilor pudoarei romane și întrucît am mai răspuns unor astfel de probleme, voi apăra morala ne mai insistînd asupra acestui punct.

40. Vom trece, deci, la regulile referitoare la cuvintele luate în grup. Eleganța lor ridică, în primul rînd, două probleme: ce stil socotim ideal și cum îl realizăm. Căci trebuie să vedem clar, în primul rînd, ce punct voim să amplificăm sau să atenuăm, să exprimăm vehement sau moderat, vesel sau grav, bogat sau concis, aspru sau blînd, măreț sau simplu, sever
41. sau spiritual. Apoi, prin ce metafore, prin ce figuri, prin ce sentințe expresive, prin ce ritm; în cele din urmă, prin ce ordine putem obține rezultatul dorit.

Însă, înainte de a vorbi despre ceea ce dă frumusețe discursului, voi spune un cuvînt despre contrariul acestei calități, căci prima calitate este aceea de a fi lipsit de defecte.
42. Așadar, înainte de toate să nu sperăm că o cuvîntare poate fi frumoasă dacă nu este acceptabilă. Prin acceptabil, Cicero[1] înțelege un stil care este nici mai mult nici mai puțin îngrijit decît se cuvine. Nu vrea să spună că sti-

[1] *Part.*, 6, 19.

lul nu trebuie lucrat şi şlefuit, căci şi aceasta constituie o parte din frumuseţe, ci că, în
43. toate, excesul este un defect. Aşadar el cere ca termenii să aibă forţă, ca ideile să fie sau serioase, sau adaptate părerilor şi caracterului oamenilor. Acestea odată realizate, se poate adăuga tot ceea ce, după părerea lui [1], dă strălucire discursului: cuvinte alese pentru demnitatea lor, metafore, hiperbole, epitete, anafore, sinonime, cu condiţia să nu fie discordanţă cu tonul vorbirii şi cu natura lucrurilor.
44. Dar, fiindcă am început să vorbesc întîi despre defecte, să începem cu defectul numit κακέμφατον (cacofonie). O primă formă: dintr-o obişnuinţă rea s-a dat unor cuvinte un înţeles obscen. De pildă: *ductare exercitus* şi *patrare bellum*, expresii folosite de Salustiu [2] cu sensul sacru şi antic, sînt luate în derîdere — trebuie s-o spun. Greşeala este, cred, nu a celor ce
45. scriu, ci a cititorilor; totuşi trebuie evitate, întrucît moravurile au dat sens lipsit de onestitate acestor termeni şi trebuie să ne ferim de vicii, pentru că ele sînt biruitoare.

O a doua formă de cacofonie rezultă cînd din alăturarea de cuvinte se naşte unul obscen. De exemplu, cînd zicem: *cum hominibus notis loqui*, dacă nu am pune cuvîntul *hominibus* între *cum* şi *notis* am cădea în greşeala amintită, fiindcă litera ultimă a primei silabe, care nu se poate pronunţa decît împreunînd buzele, ne forţează sau să facem o pauză cu totul

[1] Cic., *Part.*, 20.
[2] Sall., *Cat.*, 17, 7; *Iug.*, 21, 2.; 38, 1.

nemotivată, sau să facem legătura cu termenul următor, ajungînd la un sens[1] obscen.
46. Şi alte apropieri produc efecte similare; a le enumera ar fi să ne oprim îndelung chiar la defectul a cărui evitare o recomandăm.

Dar şi despărţirea unor cuvinte jigneşte pudoarea, cum ar fi, de pildă, despărţirea cuvîntului *intercapedinis* (întrerupere) la nomi-
47. nativ [2]. Cacofonia survine nu numai la cuvinte ci şi în sens, dacă nu eşti atent. Căci mulţi caută intenţionat echivocuri obscene în idei (ca personajul din Ovidiu care consideră mai bun ce este ascuns [3]) şi în cuvinte lipsite de orice obscenitate găsesc prilej de interpretare obscenă. Însuşi Celsus consideră că există un κακέμφατον la Vergiliu în: „Incipiunt agitata tumescere" [4] (Cele surescitate încep să se umfle). Dar, dacă acceptăm acest punct de vedere, nu se mai poate spune nimic fără risc.

48. Defectul cel mai apropiat de obscenitate este degradarea, denumită ταπείνωσις, în care se micşorează importanţa sau demnitatea lucrurilor. De exemplu: „*Saxea est verruca in*

---

[1] S-ar pronunţa *cunnotis* (de la *cunnus*): vezi Cic., *Or*. 154.
[2] Ultimele două silabe ale cuvîntului au un sens obscen.
[3] Ovid., *Met.*, 1, 502.
[4] Verg. *Georg.*, 1, 357. Textul complet din Vergiliu este: „. . . *aut freta ponti/Incipiunt agitata tumescere*" „(întinderile agitate ale mării încep să se umfle"). În scandare, „*aut freta ponti*" cade la sfîrşitul unui hexametru, după care se face o mică oprire; căzînd în hexametrul următor, „Incipiunt agitata tumescere" poate fi înţeleasă ca o expresie aparte cu sens obscen.

summo montis vertice“ [1] (Un neg de stîncă pe vîrful cel mai înalt al muntelui). Opus prin natura sa, dar la fel de grav este defectul care constă în a da lucrurilor mărunte denumiri exagerate, dacă nu o facem anume pentru a provoca rîsul. În consecință, nu vom denumi pe un paricid om rău, dar nici pe omul devotat unei curtezane nu îl vom califica de scelerat; primul cuvînt este prea slab, al doilea — exa-
49. gerat. Există deci un fel de a vorbi fără relief, vulgar, sec, anost, displăcut, comun. Aceste defecte se înțeleg foarte ușor prin calitățile contrare; căci primului gen îi este opus stilul scînteietor, celui de al doilea cel strălucitor, celui deal treilea cel abundent, următorului, stilul vioi, celuilalt cel plăcut, și, în sfîrșit, ultimului cel îngrijit.

50. Trebuie evitată și ἔλλειψις (elipsa), defect care constă în lipsa unui element din frază, încît aceasta rămîne incompletă; dar acest defect se referă mai mult la obscuritatea stilului decît la lipsa de eleganță. Și acest defect însă, dacă este intenționat, este considerat în general figură; la fel ταυτολογία (tautologia), adică repetarea
51. aceluiași cuvînt sau a aceleiași expresii. De fapt deși cei mai de seamă autori nu au evitat prea mult tautologia, în unele cazuri aceasta poate părea un defect. A căzut adesea în acest defect chiar Cicero, care nu s-a străduit să fie atent la un detaliu atît de neînsemnat. De exemplu în pasajul următor: „Așadar, judecători, această

[1] *Trag.*, inc. 75, p. 295 R.

judecată nu numai că nu a avut nimic care să semene unei judecăți“ [1]. Cîteodată defectul este denumit cu alt termen, ἐπανάληψις (repetare); și ea este o figură. Exemple vor trebui căutate la capitolul în care vom vorbi despre calitățile discursului [2].

52. Un defect mai grav este ὁμοείδεια (tonalitatea uniformă), care nu îndepărtează plictiseala auditorilor prin nici o variație și constă într-o monotonie ce denotă la maximum lipsa de artă. În idei, în figuri și în compoziție acest defect este foarte neplăcut nu numai pentru minte, ci și pentru ureche.

53. Trebuie evitată și μακρολογία (vorbire lungă) adică fraza mai lungă decît trebuie. Iată un exemplu, la Tit Liviu: „Solii, neobținînd pacea, s-au întors îndărăt, acasă, de unde veniseră“ [3]. Perifraza, însă, care seamănă cu acest defect, este considerată calitate. Și πλεονασμός (pleonasmul) este un defect, căci stilul se împovărează cu vorbe de prisos: „Eu am văzut cu ochii mei“;
54. căci este de ajuns a zice: „am văzut“. Cicero a relevat într-un mod spiritual un astfel de pleonasm la Hirtius: Hirtius, declamînd la Cicero acasă, în fața lui, a zis: „Fiul acesta a fost purtat de mama sa în pîntece timp de zece luni.“ Cicero a întrebat: „Dar ce? alte femei obișnuiesc să-și poarte fiii în desagă?“ Cîteodată totuși pleonasmul de felul citat la început este întrebuințat pentru a da forță unei afir-

[1] Cic., *Cluent.*, 35, 96.
[2] 9, 2.
[3] Frg. 62, ed. Hertz.

mații: „Și vocea aceea am prins-o cu urechile mele“ [1]. Dar pleonasmul va constitui un defect ori de cîte ori va fi inutil și de prisos, nu cînd urmărește un efect.

55. Mai există defectul denumit περιεργία, termen pe care l-am putea reda prin: „străduință inutilă“: ea diferă de muncă așa cum diferă simpla curiozitate de studiul profund și superstiția de religie. Și, pentru a încheia: orice cuvînt care nu contribuie cu nimic la înțelesul sau la înfrumusețarea vorbirii poate fi considerat defectuos.

56. Κακόζηλον, adică reaua afectare este un defect în toate felurile de stil. Într-adevăr sub această denumire se înțelege tot ce e umflat, firav, dulceag, abundent, căutat, extravagant. Într-un cuvînt, constituie κακόζηλον exagerarea unei calități, ori de cîte ori talentul e lipsit de gust și se lasă înșelat de aparența frumosului. Și, pentru elocință, acesta e defectul cel mai grav dintre toate. Căci în timp ce celelalte defecte le evităm, după acesta aler-
57. găm. Acest defect rezidă întru totul în elocuțiune. Defectele de conținut sînt: lipsa de sens, banalitatea, contradicția, inutilitatea. Un stil corupt se manifestă mai ales în cuvintele improprii, exagerate, obscure ca înțeles, cu ritmul frînt, în căutarea puerilă de expresii
58. asemănătoare sau ambigue. Tot ce este κακόζηλον este fals, deși nu tot ce e fals constituie κακόζηλον. Într-adevăr, este κακόζηλον tot ce se spune altfel decît e natural, altfel decît

[1] Verg., *Aen.*, 4, 359.

este necesar sau suficient. Dar stilul se corupe în tot atîtea feluri, în cîte se poate înfrumuseța. Asupra acestei chestiuni, însă, am vorbit mai amplu într-o altă lucrare [1]; aici e dezbătută de mai multe ori și o voi mai atinge de cîte ori va fi cazul; căci, vorbind despre împodobirea stilului, voi vorbi din cînd în cînd și despre defectele care par calități, dar care trebuie evitate.

59. Constituie de asemenea lipsă de eleganță greșita orînduire, așa numitul ἀνοικονόμητον, lipsa de figuri adică ἀσχήματον, precum și reaua așezare a cuvintelor, denumită κακοσύνθετον. Despre orînduire am vorbit [2]; despre figuri și armonie vom vorbi [3]. Un alt defect este σαρδισμός (sardismul), care constă în amestecarea diferitelor dialecte, ca, de exemplu, a cuvintelor atice cu cele dorice, ionice, eolice.

60. Asemănător acestui defect ar fi, la noi, asocierea cuvintelor maiestoase cu cele umile, a celor arhaice cu cele noi, poetice cu vulgare. Căci ar rezulta un monstru, similar monstrului imaginat de Horațiu la începutul *Artei poetice*: „Dacă un pictor ar vrea să pună unui cap de om un gît de cal“ și i-ar adăuga alte părți de la diferite alte creaturi.

61. Stil elegant înseamnă ceva mai mult decît stilul clar și plăcut. Constă, înainte de toate, în a concepe, al doilea, în a exprima bine ceea ce vrei să spui, în al treilea rînd, în a-i da strălucire, ceea ce constituie propriu-zis frumuse-

[1] În *De causis corruptae eloquentiae.*
[2] 7, 1.
[3] 9.

ţea estetică. Aşadar, ἐνάργεια — scoaterea în evidenţă — despre care am amintit [1] cu ocazia regulilor referitoare la naraţiune, trebuie considerată printre cele dintîi frumuseţi ale stilului. Unii o denumesc „evocare" şi este mai mult decît o simplă claritate, pentru că prin aceasta oratorul face o vie reprezentare a ceea
62. ce spune. Este o mare calitate să prezinţi lucrurile despre care vorbeşti atît de clar încît să avem impresia că le vedem. Într-adevăr, discursul nu produce efectul dorit şi nu domină deplin — aşa cum se cere — publicul, dacă puterea lui se opreşte la urechi şi dacă judecătorul crede că ascultă pur şi simplu nişte fapte asupra cărora trebuie să se pronunţe, în loc să-i fie redate reliefat şi prezentate viu
63. ca şi cum s-ar petrece în faţa ochilor lui. Dar fiindcă, în general, prin ἐνάργεια se înţeleg mai multe lucruri, eu nu o voi diseca în toate detaliile, al căror număr unii retori se străduiesc să-l mărească, ci voi atinge numai pe cele mai necesare.

Există o formă de reprezentare care constă în a reda prin cuvinte imaginea întreagă a lucrurilor, oarecum ca într-un tablou: „Se ridică deodată amîndoi în vîrful picioarelor" [2] şi versurile următoare, care ne arată chipul celor doi pugilişti gata de luptă în aşa fel, încît nici dacă i-am fi văzut, imaginea lor nu ar fi
64. fost mai vie. În acest gen, ca şi în toate celelalte, Cicero excelează. Într-adevăr, cine poate

[1] 4, 2, 63.
[2] *Aen.*, 5, 426.

fi atît de lipsit de imaginație încît, citind cunoscutele cuvinte din *Verrine*: „A stat pretorul poporului roman, în sandale strălucitoare, în manta de purpură, în tunică lungă pînă la călcîie, pe țărmul mării rezemat de o curtezană“[1], să nu își reprezinte persoanele, locul și ținuta lor, ba chiar și amănunte care
65. nu sînt indicate? Mie îmi face impresie că văd și fața, și ochii, și mîngîierile nedemne ale celor doi și chiar aversiunea tăcută și sfiala rușinată a acelora care erau de față.
66. Uneori, imaginea scenei pe care voim să o evocăm se realizează prin redarea mai multor detalii. Dau un exemplu tot din Cicero, căci el singur ajunge pentru ilustrarea tuturor genurilor de frumuseți. Este vorba de descrierea unui banchet desfrînat[2]: „Mi se părea că văd pe unii intrînd, pe alții ieșind, pe cîțiva clătinîndu-se din pricina băuturii, iară pe unii căscînd fără întrerupere, după bețiile din ajun. Dușumeaua era murdară, lunecoasă de vinul vărsat, acoperită cu flori veștede și cu oase
67. de pește“. Ce ar fi putut vedea mai mult cine ar fi intrat acolo? Prin aceleași procedee mărim compătimirea pentru orașele cucerite. Fără îndoială, cine spune că o cetate a fost luată cu asalt, cuprinde în această expresie tot ce se întîmplă în astfel de cazuri, dar nu pătrunde în simțire această exprimare care este, în fapt,
68. o vestire scurtă. Dacă, dimpotrivă, dezvoltă ceea ce este cuprins în acea singură expresie,

[1] 5, 33, 86.
[2] *Pro Gallio*, frg. 1 H, frg. 6, 1 Sch.

în fața noastră vor apărea flăcările ce se revarsă peste case și peste temple, zgomotul acoperișurilor care se năruie, vuietul în care se contopesc strigătele tuturor; vom vedea pe unii fugind în neștire, pe alții îmbrățișîndu-se pentru ultima oară, plînsul femeilor și al copiilor, precum și pe bătrînii ce-și blestemă soarta care i-a ținut în viață pînă în ziua aceea;
69. apoi, jefuirea obiectelor sacre și profane, soldații care aleargă în toate părțile după pradă și pe cei care o cer înapoi; oameni legați și mînați înainte de înrobitor; mama care încearcă să-și rețină copilul și, pretutindeni unde prada e mai mare, lupta între învingători. Deși, precum am spus, termenul „cucerire" cuprinde în sine toate acestea, enunțînd întregul, spunem mai puțin decît enumerînd toate detaliile.
70. Vom reuși să facem sensibilă expunerea dacă vom reda întîmplările verosimile. Putem chiar să imaginăm și să adăugăm tot ce se întîmplă de obicei în asemenea cazuri. Provocăm imaginea vie arătînd efectele întîmplării: „Un fior rece îmi scutură toate mădularele și de groază îngheață sîngele în mine"[1]. Sau[2]: „Îngrozite, mamele își strîngeau copiii la piept".

71. Calea pînă la această calitate, cea mai frumoasă după părerea mea, este foarte ușoară: să privim natura și să o urmăm. Toată elocința e legată de activitățile vieții; fiecare pune în legătură cu sine tot ce aude, și mintea reține foarte bucuros ceea ce pricepe.

[1] *Aen.*, 3, 29–30.
[2] *Ibid.*, 7, 518.

72. O minunată descoperire pentru luminarea ideilor o constituie comparațiile. Unele, servind pentru dovedire, se pun printre argumente; altele urmăresc să redea viu imaginea lucrurilor, problemă care ne interesează în momentul de față: „După aceea, ca niște lupi hrăpăreți în negura neagră . . . “ [1] și: „Asemenea unei păsări care zboară jos pe întinsul apei, pe lîngă țărmuri, pe lîngă stîncile bogate în pești“ [2].

73. Cînd este vorba de comparații, trebuie să ne păzim, în primul rînd, ca termenul de comparație să nu fie obscur sau necunoscut. Căci termenul ales pentru ilustrarea ideii trebuie să fie mai limpede decît ceea ce vrem să ilustrăm. Iată de ce putem îngădui poeților comparații de felul acesta: „Precum Apolo, cînd părăsește iernatica Lycia și undele rîului Xanthus sau cercetează materna Delos“ [3].

74. Oratorul de asemenea va evita să demonstreze un lucru limpede printr-unul obscur. Genul de comparații amintit cu ocazia tratării despre argumente [4] împodobește și el stilul și îl face sublim, înflorit, plăcut, admirabil. Căci fiecare comparație, cu cît e căutată mai de departe, cu atît aduce o notă de nou și neaș-
75. teptat. Comparațiile următoare par vulgare și bune numai pentru a convinge: „Precum pămîntul prin cultură, la fel mintea o facem mai bună și mai roditoare prin învățătură“

---

[1] *Aen.*, 2, 355.
[2] *Ibid.*, 4, 254.
[3] *Ibid.*, 4, 143—144.
[4] 5, 11, 22.

şi: „După cum medicii amputează organele distruse de boli, la fel trebuie îndepărtaţi cetăţenii imorali şi periculoşi, deşi sînt de acelaşi sînge cu noi". E mai înaltă comparaţia din *Pro Archia*: „Stîncile şi pustietăţile răspund glasului lui; adesea fiarele înspăimîntătoare sînt potolite de cîntul lui şi stau pe loc"[1] şi
76. celelalte. Acest gen de comparaţii a fost corupt de unii declamatori mai ales datorită libertăţii din şcoli. Căci ei folosesc comparaţii false şi nu le adaptează obiectelor cu care vor să le compare. Amîndouă defectele se găsesc în aceste comparaţii, auzite pretutindeni cînd eram tînăr: „Fluviile mari sînt navigabile şi la izvor", „Arborele de soi rodeşte deîndată ce îl plantezi".

77. În orice asemănare, comparaţia precede şi obiectul comparat urmează, sau precede obiectul şi urmează comparaţia. Cîteodată însă, comparaţia este independentă şi despărţită; alteori — şi acesta e procedeul cel mai bun — este legată de obiectul a cărui imagine e; compararea este valabilă, în ambele sensuri, efect produs de reprezentarea reciprocă denumită ἀνταπόδοσις.

78. În exemplul amintit adineauri[2], precede comparaţia: „Apoi, ca nişte lupi hrăpăreţi în negura neagră". Comparaţia stă în urmă în cartea întîi a *Georgicelor*, unde ea urmează unei tînguiri asupra războaielor civile şi externe[3]: „Aşa îşi iau avînt pe spaţiul întins qua-

[1] *Arch.*, 8, 19.
[2] 8, 3, 72 (*Aen.*, 2, 355).
[3] *Georg.*, 1, 512 şi urm.

drigele cînd s-au revărsat din boxele lor; și vizitiul, care în zadar strînge frînele, e răpit de cai și carul nu mai vrea să știe de hățuri". Dar în aceste două cazuri nu există *antapo-*
79. *dosis* (nu au corelative). Cînd comparația are termenul corelativ, atunci sînt aduse oarecum în fața ochilor ambele obiecte comparate și le arată paralel. Găsesc multe și strălucite exemple de genul acesta în Vergiliu; noi însă trebuie să le împrumutăm mai degrabă de la oratori. Cicero zice în *Pro Murena:* „După cum spun muzicienii greci, sînt flautiști aceia care nu s-au putut face chitariști; tot așa, la noi, cei care nu au putut deveni oratori
80. s-au îndreptat spre studiul dreptului"[1]. În aceeași cuvîntare există un pasaj de un suflu aproape poetic, dar care oferă un exemplu de comparație reciprocă foarte potrivită pentru a da eleganță: „Precum furtunile se pornesc adeseori prin vreun semn determinat din atmosferă, dar adeseori se stîrnesc pe neașteptate, fără nici un motiv sigur și dintr-o cauză necunoscută, la fel și cu tulburarea poporului din comiții: adesea poți înțelege din ce motiv s-a ivit; de multe ori, însă, motivul e atît de
81. neînțeles, încît se pare că s-a stîrnit fără cauză"[2]. Există și comparații scurte: „Rătăcind prin păduri ca niște fiare", sau, la Cicero, în discursul contra lui Clodius: „Din această judecată a scăpat gol, ca dintr-un incendiu"[3].

---

[1] *Mur.*, 13, 29.
[2] *Ibid.*, 17, 36.
[3] *Orat. frg.*, 14, 6 Sch.

Astfel de exemple poate întîlni oricine în vorbirea curentă. Ele au calitatea de a pune fapta înaintea ochilor noştri nu numai limpede,
82. ci şi concis şi rapid. Pe bună dreptate lăudăm conciziunea perfectă; dar puterea de impresionare este mai mică cînd se redă numai strictul necesar. Avem în acest caz ceea ce se numeşte βραχυλογία — brahilogie — despre care voi vorbi la figuri [1]. Este însă foarte frumoasă redarea care în puţine cuvinte cuprinde multe idei. Iată un exemplu la Sallustius: „Mithridates corpore ingenti perinde armatus“ [2] (Mithridates, uriaş la corp, la fel înarmat). Imitarea greşită a unor astfel de pasaje duce la obscuritate.
83. Vecină cu această calitate, dar mai de efect este ἔμφασις(emfaza), care lasă să se înţeleagă mai mult decît exprimă cuvintele. Are două specii: una lasă să se înţeleagă mai mult decît spune, cealaltă, chiar ce nu spune. Pe cea dintîi o întîlnim la Homer, cînd Menelau zice că grecii au „coborît“ [3] în cal, căci printr-un
84. singur cuvînt arată mărimea calului. Şi la Vergiliu: „Alunecînd ei pe o funie lăsată în jos“ [4] pentru că şi în felul acesta se sugerează adîncimea. Tot Vergiliu [5], spunînd că Ciclopul sta întins de-a curmezişul peşterii, dă măsura
85. trupului lui uriaş, prin mărimea acelei peşteri. Al doilea fel de emfază constă sau în suprima-

---

1 9, 3, 50.
2 *Hist.*, *frg.*, 2, 47, Dietsch.
3 *Od.*, 11, 523.
4 *Aen.*, 2, 262.
5 *Ibid.*, 3, 631.

rea totală a unui membru al frazei, sau numai în trunchierea lui. Se suprimă o propoziție, cum face de exemplu Cicero în *Pro Ligario*[1]: „Dacă în acest rang atît de important nu ai avea tot atîta bunătate, calitate care îți aparține ție singur, numai ție; îmi dau seama ce zic". Nu a spus, de fapt, ceea ce noi înțelegem totuși, anume că sînt oameni care îl împing pe Caesar la cruzime. Trunchierea se numește ἀποσιώπησις (aposiopesis). Despre ea,
86. fiind figură, vom vorbi la locul său[2]. Există emfază și în locuțiunile obișnuite: „Trebuie să fii bărbat" sau „Om e și el" sau „Trebuie să trăim". Pînă într-atît seamănă, în general, natura cu arta.

Cu toate acestea, elocința nu constă numai în prezentarea clară și vie a faptelor; există multe și variate mijloace pentru înfrumusețarea
87. cuvîntării. Căci această ἀφέλεια (naturalețe) chiar simplă și neafectată are o distincție naturală comparabilă cu cea care face agreabilă femeia și, datorită minuțiozității în alegerea termenului propriu și semnificativ, dă impresia unei curățenii distinse. E o abundență îmbelșugată, un stil strălucitor de podoabe.
88. Vigoarea stilului, de asemenea, nu are o singură formă, căci tot ceea ce, în genul său, este îndeajuns de realizat are forță. Însă formele principale care dau un stil viguros sînt: δείνωσις care, printre altele, constă în prezentarea cu o anumită grandoare a unei acțiuni

[1] *Lig.*, 5, 15.
[2] 9, 2, 54 și, 9, 2, 60.

nedemne pe care vrem să o exagerăm: φαντασία, care creează imagini; ἐξεργασία, care constă oarecum în realizarea efectului propus; acesteia i se adaugă ἐπεξεργασία, reluarea aceleiaşi dovezi şi stabilirea din plin a conclu-
89. ziei; ἐνέργεια, înrudită cu ele (căci rădăcina comună este ἔργον: lucrare), a cărei calitate specifică constă în a nu spune nimic gratuit. Ea constă fie în ceva amar, cum se obişnuieşte, în general, în insultă, de exemplu, la Cassius: „Ce ai să te faci dacă mut lupta pe propriul tău teren, dacă adică dovedesc că nici să calomniezi nu ştii", fie în duritate, ca în acest citat din Crassus: „Eu să te consider pe tine consul, cînd tu nu mă consideri pe mine senator?[1] dar forţa elocinţei constă îndeosebi în a şti amplifica şi diminua. Pentru amîndouă acestea există tot atîtea mijloace din care voi indica pe cele mai de seamă, celelalte fiind
90. similare. Ele rezidă în fond şi în cuvinte. În privinţa fondului am vorbit despre invenţiune; acum trebuie să spunem cum le înalţă sau le coboară elocuţiunea.

CAPITOLUL IV

Despre amplificare

1. Prima posibilitate de amplificare sau de atenuare este oferită de însăşi denumirea dată faptei. De exemplu, cînd zicem despre un om

[1] *Or. frg.*, p. 313 M.

rănit că e ucis, despre unul necinstit că e tîlhar; şi, invers, despre cel care a bătut, că numai a atins, despre cel care a rănit, că numai a vătămat. Pentru ambele procedee ne oferă exemple *Pro Caelio*: „Dacă ar fi văduvă, ar trăi liber; dacă ar fi o desfrînată, ar trăi nedemn; bogată, ar duce un trai risipitor; înclinată spre plăceri, ar duce viaţă de curtezană. Iar eu să socotesc adulter pe omul care ar fi salu-
2. tat-o ceva mai familiar?"[1] Căci el a numit numai impudică pe o curtezană, iar despre cel care i-a fost multă vreme amant a zis numai că a salutat-o cam familiar. Acest procedeu are mai multă forţă şi relief, dacă punem şi cuvinte mai tari alături de cuvintele în locul cărora le întrebuinţăm. Aşa procedează Cicero în contra lui Verres: „Căci am adus în faţa judecăţii voastre nu un hoţ, ci un jefuitor; nu un adulter, ci un adversar al pudoarei; nu un sacrileg, ci un duşman al oricărui obiect şi sentiment sacru; nu un tîlhar de drumul mare, ci pe călăul cel mai crud al cetăţenilor
3. romani şi al aliaţilor lor"[2]. Primul procedeu dă şi el dimensiuni lucrurilor; al doilea le îngroaşă şi mai puternic.

Constat totuşi că amplificarea se obţine mai ales în patru chipuri: accentuare, comparare, raţionament, acumulare. Accentuarea e mijlocul cel mai puternic, fiindcă datorită ei chiar lucrurile fără importanţă par mari. Acest procedeu se realizează printr-o singură gra-

[1] 16, 38.
[2] 1, 3, 9.

dație sau prin mai multe; astfel putem ajunge
4. la culme, ba chiar oarecum și mai sus. Ca do-
vadă e suficient și numai un singur exemplu
din Cicero: „E o fărădelege să pui în lanțuri
un cetățean roman; e o crimă a-l bate cu ver-
gile; e aproape paricid a-l ucide; cum aș
califica fapta dacă l-ar răstigni pe cruce?“ [1]
Dacă ar fi fost numai bătut, fapta ar fi fost
mărită cu un grad, fiindcă s-a calificat drept
„fărădelege“ o faptă în realitate mai mică;
5. în cazul că ar fi fost ucis, fapta ar fi fost exa-
gerată cu mai multe grade; dar după ce a zis:
„e aproape un paricid a-l ucide“, cum nu există
ceva mai rău a adăugat: „cum aș califica fapta
dacă l-ar răstigni pe cruce?“ Astfel, ajuns la
ultimul grad al acuzării, era necesar să-i lip-
sească și cuvintele pentru a exprima ceea ce
depășea acest grad.
6. Mai există o posibilitate de a depăși super-
lativul; astfel, Vergiliu spune despre Lausus:
„Cel mai frumos dintre toți, exceptînd corpul
lui Turnus din Laurentum“ [2]. Căci superla-
tivul este „cel mai frumos dintre toți“; dar
acestui superlativ Vergiliu i-a suprapus, totuși,
ceva.
7. Există și un al treilea procedeu, cînd nu
folosim gradația, ci arătăm nu că ceva depă-
șește punctul maxim, ci că reprezintă însuși
punctul suprem care nu poate fi depășit: „Pe
mama ta ai lovit-o; ce aș putea zice mai mult?
Pe mama ta ai lovit-o!“ În adevăr și acesta este

---

[1] *Ibid.*, 5, 66, 170.
[2] *Aen.*, 7, 649, 650.

un fel de a amplifica lucrurile, căci le prezinți atît de mari, încît nu mai pot fi mărite.

8. Amplificarea se face mai puțin simțită, și nu știu dacă nu chiar din acest motiv este mai eficace, cînd, fără pauză în context și în mersul vorbirii, urmează mereu ceva mai tare. Avem un exemplu la Cicero, în discursul contra lui Antonius, cînd vorbește despre vomat: „În adunarea poporului roman! Îndeplinind o sarcină publică! fiind condamnatul cavaleriei!“ [1] Fiecare cuvînt cuprinde o sporire. Este în sine urît a voma, chiar dacă nu în vreo adunare a poporului; chiar dacă nu în adunarea poporului roman; chiar dacă nu ai avea nici o funcție; chiar dacă nu ai avea nici o funcție publică; chiar de nu ai fi comandantul cava-
9. leriei. Un altul ar separa aceste gradații și ar zăbovi la fiecare; Cicero, însă, a alergat la vîrf și a ajuns acolo nu căznindu-se, ci dintr-un singur avînt. Dacă amplificarea aceasta tinde tot mai sus, cea care se face prin comparație pornește de la împrejurări mai mărunte. Căci mărind ce este pe un plan inferior, în mod necesar mărește și ce este pe un plan superior.
10. Avem un exemplu tot la Cicero, în aceeași cuvîntare: „Dacă ți s-ar fi întîmplat aceasta în decursul cinei și între pahare, la chefurile tale monstre, cine nu ar socoti-o rușine? Dar s-a întîmplat în adunarea poporului roman ... [2] Iar în cuvîntarea contra lui Catilina: „Pe Hercules! Dacă sclavii mei s-ar teme în felul

[1] *Phil.*, 2, 25, 63.
[2] *Ibid.*

ăsta de mine, cum se tem de tine toţi concetăţenii tăi, aş crede că trebuie să-mi părăsesc casa“ [1].

11. Cîteodată ne servim de un exemplu ce pare analog şi care ajută la sporirea faptei pe care vrem să o exagerăm. Aşa procedează tot Cicero, în *Pro Cluentio*. După ce arată că o femeie din Milet a primit bani de la moştenitorii de rangul al doilea pentru a-şi face avort, zice: „Cu cît merită o pedeapsă mai mare pentru aceeaşi vină Oppianicus? Căci femeia, cînd şi-a maltratat trupul, s-a chinuit numai pe sine, pe cînd Oppianicus a ajuns la acelaşi rezultat violentînd şi chinuind trupul altuia“[2].

12. Deşi acest procedeu seamănă cu genul de argumentare în care fapte mai mari se dovedesc prin altele mai mici, să nu se creadă că e acelaşi lucru. Într-adevăr, acolo se urmăreşte dovedirea, aici amplificarea unui fapt; astfel, în cazul lui Oppianicus, în comparaţia aceea nu este vorba de dovedirea unei fapte rele, ci că el a comis o faptă mai rea.

Între aceste procedee, deşi diferite, există totuşi o oarecare asemănare. Voi reproduce,
13. deci, exemplul folosit mai înainte [3], dar pentru alt scop. Căci vreau să arăt că pentru amplificare se compară nu numai întregul, ci şi părţile între ele. De exemplu, pasajul următor: „Un bărbat de foarte mare vază, P. Scipio pontifex maximus, a ucis el, simplu particular,

---

[1] 1, 7, 17.
[2] Cf. Quint., 5, 10, 86 şi urm.
[3] 5, 13, 24.

pe Tiberius Gracchus, care periclita, dar nu grav, constituția statului; noi, în calitate de consuli, îl vom suporta pe Catilina, care vrea să pustiască toată lumea cu sabie și foc?“ [1]
14. Aici e pus în comparație Catilina cu Gracchus, constituția statului cu lumea întreagă, periclitarea nu gravă, cu uciderea, incendiile și pustiirea, cetățeanul privat cu cei doi consuli. Dacă cineva vrea să analizeze aceste comparații, fiecare în parte îi oferă argumente din plin.

15. Am spus că unele amplificări se fac prin raționament; să vedem dacă m-am exprimat printr-un termen destul de exact. De altfel, folosirea termenilor nu mă neliniștește, cu condiția ca ideea în sine să fie destul de clară pentru cei care vor să studieze. Am folosit totuși acest termen pentru că acest gen de amplificare e plasat într-un loc, dar efectul său se simte într-altul, pentru că se exagerează un lucru pentru amplificarea altuia, și de la acesta mergem prin raționament la ceea ce
16. voim să relevăm. Cicero, voind să reproșeze lui Antonius că a băut prea mult vin și a vomat, zice: „Tu, cu gîtlejul ăsta, cu pieptul ăsta, cu tot corpul tău solid de gladiator“ [2]. Ce raport este între gîtlejul sau piept cu beția? Aceste cuvinte nu sînt deloc de prisos. Căci, gîndindu-ne la ele, putem socoti cît vin a trebuit să înghită la nunta lui Hippias, încît, deși puternic ca un gladiator, nu l-a putut

---

[1] *Cat.*, I, 1, 3.
[2] *Phil.*, 2, 25, 63.

suporta și digera. Așadar, dacă dintr-un fapt deducem un alt fapt, denumirea de raționament nu este nici improprie, nici inuzitată, și, din același motiv, desemnează și o stare de cauză.

17. Astfel, amplificarea reiese din cele ce urmează, căci vinul a erupt din Antonius cu
atîta putere, încît vomarea nu a putut fi
considerată întîmplătoare sau voită, ci inevi-
tabilă, cînd nu se cuvenea deloc, iar mînca-
rea nu a vomitat-o imediat, cum se întîmplă
de obicei, ci a aruncat-o afară numai a doua
18. zi. Amplificarea poate fi dedusă și din ante-
cendente. De exemplu, cînd Aeolus, la rugămintea Iunonei, „întorcîndu-și lancea a izbit în coasta muntelui boltit în interior, iar vînturile, ca încolonate, au năvălit afară pe unde li s-a dat drumul“ [1], deducem ce mare furtună se va dezlănțui.

19. De asemenea, după ce am prezentat fapte deosebit de crude sub forma cea mai odioasă, le atenuăm intenționat, pentru ca următoarele să pară mai grave. Astfel a procedat Cicero, zicînd cuvintele cunoscute: „Dar acestea sînt greșeli ușoare cînd e vorba de acuzatul nostru. Un căpitan de corabie dintr-o cetate de seamă s-a salvat răscumpărîndu-se cu bani, pentru a nu fi bătut cu vergile; act de umanitate din partea lui Verres. Un altul a plătit ca să nu fie ucis cu securea; așa se obișnuia“ [2].
20. Oare Cicero nu a făcut aici un raționament

[1] *Aen.*, 1, 81 și urm.
[2] *Verr.*, 5, 44, 177.

prin care auditorii deduc cît de mare trebuie să fie crima la care se făcea aluzie, dacă în comparație cu ea, cele amintite par acte de umanitate și obișnuite? Se mai poate amplifica un lucru mărind un altul. De exemplu, prin glorificarea faptelor de arme ale lui Hannibal, se mărește vitejia lui Scipio și, admirînd vitejia galilor și a germanilor, sporim gloria lui C. Caesar.

21. Este tot un gen de amplificare și cînd facem apropierea de un fapt despre care se pare că nu se vorbește. De pildă, căpeteniile troienilor găsesc normal [1] faptul că grecii și troienii îndură rele timp de atîțea ani pentru frumusețea Elenei. Cum trebuie să ne închipuim această frumusețe? Căci nu o spune Paris, care a răpit-o, nici vreun tînăr, sau cineva din popor, ci bătrînii, oamenii cei mai înțelepți,
22. sfetnici ai lui Priam. Regele însuși, istovit de un război de zece ani, după ce și-a pierdut atîția copii, pe pragul celui mai mare dezastru, acest rege, căruia fata aceea, izvor al atîtor lacrimi, ar fi trebuit să-i trezească ură și scîrbă, aude aceste cuvinte și, numind-o pe Elena fiică, o așază lîngă sine, o scuză chiar și afirmă că nu ea e cauza nenorocirilor
23. lui. De asemenea, Plato, punînd în *Symposion* [2] pe Alcibiade să mărturisească cum ar fi voit să-l trateze Socrate, a făcut-o, cred, nu pentru a învinovăți pe Alcibiade, ci pentru a arăta stăpînirea de sine de neînvins a lui

---

[1] *Il.*, 3, 156 urm.
[2] P., 218 b, 219 d, Steph.

Socrate, rămasă intactă la avansurile celui mai frumos bărbat.

24. Ba mai mult! Putem aprecia statura mare a eroilor celebri după armura lor. Exemple ne sînt scutul lui Ayax [1] și lancea Pelias [2] a lui Achile. Acest procedeu abil l-a folosit în chip strălucit Vergiliu, vorbind despre ciclop [3]. Căci ce idee îmi pot face de corpul „a cărui mînă se sprijină într-un brad curățit de crengi" [4]?

25. De asemenea, cît de mare a fost Demoleos care „mîna în goană pe troienii ce nu știau încotro s-o apuce", îmbrăcat în zalele sale, pe care abia doi oameni „căznindu-se, le duc pe umeri" [5]? Apoi, M. Tullius ar fi putut oare să-și închipuie despre luxul lui M. Antonius atît cît ne arată zicînd: „Puteai vedea paturile din celulele sclavilor acoperite cu cuverturile de purpură ale lui Cn. Pompeius"? [6] Cuverturi de purpură, și încă ale lui Cn. Pompeius folosite de sclavi, în celulele lor; mai mult decît atîta nu se poate spune și, totuși, fără să vrem,
26. cugetăm infinit mai mult despre stăpîn. Acest fel de amplificare seamănă cu ceea ce am numit emfază; dar amplificarea sugerează idei prin fapte, iar emfaza prin vorbe, și e cu atît mai puternică amplificarea, cu cît fapta e mai mult decît vorba.

---

1 *Il.*, 7, 219.
2 *Ibid.*, 16, 140.
3 Este vorba de ciclopul Polifem.
4 *Aen.*, 3, 659.
5 *Ibid.*, 5, 264 și urm.
6 *Phil.*, 2, 27, 67.

Se poate considera amplificare şi acumularea de cuvinte sau de idei sinonime, căci, deşi nu constituie o gradaţie ascendentă, to-
27. tuşi, prin această acumulare, lucrul, oarecum, se înalţă: „Căci, Tubero, ce a făcut sabia ta scoasă din teacă în lupta de la Pharsalus? Al cui piept ataca vîrful ei? Ce voiau armele tale? Cum era mintea ta? Ochii tăi? Mîinile tale? Ce foc aveai în suflet? Ce voiai? Ce doreai?“ [1] Acest fel de amplificare seamănă cu figura numită συναθροισμός (acumulare); dar în această figură avem acumulare de mai multe fapte, pe cînd acest gen de amplificare constă în repetarea multiformă a aceleiaşi idei. Adeseori amplificarea se poate obţine prin folosire de cuvinte cu sens mereu ascendent [2]: „Era de faţă portarul carcerei, călăul pretorului, moartea şi groaza aliaţilor şi a cetăţenilor romani, lictorul Sextius“.

28. Aceleaşi sînt, aproximativ, procedeele atenuării: căci sînt tot atîtea trepte descendente, cîte ascendente. De aceea, mă voi mulţumi cu un singur exemplu luat din pasajul în care Cicero, în discursul despre Rullus zice următoarele: „Cu toate acestea, cîteva persoane care stăteau în apropierea oratorului bănuiau că el a voit să spună nu ştiu ce referitor la legea agrară“ [3]. Dacă raportezi acestea la sens, este o atenuare, dacă le raportezi la obscuritatea lui Rullus este o amplificare.

---

[1] Cic., *Lig.*, 3, 9.
[2] *Verr.*, 5, 45, 118.
[3] *Agr.*, 2, 5, 13.

29. Știu că unora le poate părea și hiperbola un fel de amplificare, căci și ea poate servi atît pentru atenuare, cît și pentru amplificare. Dar întrucît numele ei este și numele unui trop, mă voi referi la ea mai tîrziu. Aș vorbi chiar imediat despre tropi, dacă felul lor de exprimare nu s-ar deosebi de celelalte, deoarece tropii folosesc cuvintele nu cu înțelesul lor propriu, ci schimbat. Să dăm, așadar, pe scurt, satisfacție acestei dorințe de acum aproape unanime și să nu lăsăm la o parte acea podoabă a discursului considerată de cei mai mulți principala și aproape unica.

CAPITOLUL V

Despre felurile sentențelor (cugetărilor lapidare)

1. Anticii numeau *sententia* ceea ce simte sufletul. Acest înțeles e foarte frecvent la oratori, dar chiar în uzul cotidian au rămas cîteva expresii. Astfel, cînd voim să ne jurăm, zicem: „*ex animi nostri sententia*" (după cum simte sufletul nostru"), iar cînd felicităm zicem: „*ex sententia*" (după cum simt). Totuși, nu arareori s-a folosit și termenul *sensa* cu aceeași valoare, căci *sensus* părea că se raportă la
2. corp. Dar s-a statornicit obiceiul de a numi *sensus* conceptele minții, iar cugetările strălucitoare, mai ales cele de la sfîrșitul frazelor, sentențe — *sententiae*. Erau mai puțin cunoscute de cei vechi, în schimb în timpurile noastre folosirea lor nu cunoaște limite. Tocmai

de aceea socot că trebuie să spun cîteva cuvinte despre felurile și despre utilizarea lor.
3. Numai cele mai vechi poartă denumirea proprie de „sentență" și corespund grecescului γνῶμαι, măcar că azi toate sînt numite cu acest termen. Denumirea de „sentențe" sau „gnome" se datorează faptului că ele sînt asemenea unor sfaturi sau decizii. Sînt un fel de adevăruri universale care pot să placă chiar independent de legătura lor cu cauza pe care o susținem. Uneori se referă numai la idee; de exemplu: „Nimic nu este mai plăcut poporului decît bunătatea" [1], alteori la persoană, cum este sentența lui Domitius Afer [2]: „Împăratul care vrea să știe totul
4. trebuie să ierte mult". Sentența e considerată de unii ca o parte a unei entimeme, de alții ca partea primă sau ultimă a unei epichereme [3]. Această afirmație este adevărată cîteodată, dar nu întotdeauna. Mai exact este că uneori e simplă [4], ca cele citate mai sus [5], alteori e urmată de dovadă: „Căci în orice neînțelegere, cel mai bogat, chiar dacă a fost ofensat, pare că a comis el ofensa, fiindcă e mai puternic" [6]. Cîteodată este dublă: „Îngăduința creează prieteni, adevărul dușmani" [7].

---

[1] Cic., *Lig.*, 12, 37.
[2] *Or. frg.*, p. 570. M
[3] Epicherema e un silogism mai lax.
[4] Simplă: exprimă un singur adevăr, fără dovadă.
[5] 5, 14.
[6] Sall., *Iug.*, 10, 7.
[7] Ter., *Andr.*, 1, 41; dublă: exprimă două adevăruri fără dovadă.

5. Sînt autori[1] care enumeră zece feluri de
sentențe, dar după un criteriu care le-ar per-
mite să distingă chiar mai multe. De exemplu,
sentențe turnate în formă de întrebare, de
comparație, negație, asemănare, mirare și al-
tele de felul acesta. Într-adevăr, sentențele
se pot exprima prin orice figură. Este remar-
cabil genul de sentențe bazate pe opoziție:
„Nu moartea este un chin, ci drumul spre ea
6. este chinuitor“[2]. Se numesc directe senten-
țele de tipul următoarei: „La fel este lipsit
avarul și de ce are, și de ce nu are“ [3]. Dar
aceste sentențe capătă mai multă forță prin
folosirea de figuri; de exemplu: „Chiar așa
chin e să mori?“[4] Căci în forma aceasta,
e mai viguroasă decît enunțarea simplă: „Moar-
tea nu e un chin“. De asemenea, prin apli-
care particularului la o idee generală; de exem-
plu, exprimarea directă este: „A face rău e
ușor, a fi util e greu“; dar Medeea, la Ovidiu,
se exprimă cu mai multă forță: „L-am putut
salva; mă întrebi dacă l-aș putea pierde?“[5]

7. Cicero face o aplicare la persoană: „Cezar, nu există ceva mai mare în înalta ta situație, decît să poți salva cît mai mulți; în firea ta nu poate fi ceva mai bun, decît să vrei să salvezi cît mai mulți“[6]. În felul acesta, el a

---

[1] Cf. Theon., *Prog.*, p. 99, 11 Sp.
[2] *Trag.*, inc. frg. 109 R.
[3] Sentență a lui Pubilius Syrus, 628 M.
[4] *Aen.*, 12, 646.
[5] *Medeea*, frg. 1 R.
Lig., 12, 38.

atribuit omului ceea ce s-ar fi cuvenit să atribuie situației.

În ce privește sentențele, de altfel preceptul este general, trebuie să avem grijă să nu abunde, să nu fie evidente, sau artificiale, așa cum sînt, în general, cele numite καvoλικά (universale) care enunță ca adevăr absolut tot ce este în interesul cauzei. De asemenea, să nu fie plasate oriunde în discurs sau atribuite oricui.
8. E preferabil să fie spuse de persoane importante, pentru ca importanța ideii să fie întărită de autoritatea celui care o spune. Într-adevăr, cine ar putea suporta ca un băietandru, sau chiar un om neimportant să vorbească cu autoritatea unui judecător sau să-și dea aere, aș zice, de profesor?

9. Entimema, de asemenea, este tot ce concepem cu mintea, dar în sens propriu este denumit așa raționamentul scos din contrarii; entimema excelează între toate celelalte, ca Homer între poeți și Roma între orașe. Despre entimemă am vorbit îndeajuns la capitolul re-
10. feritor la argumente[1]. Dar nu se întrebuințează numai ca dovadă, ci și ca ornament: „Cezar, te vor împinge spre cruzime chiar cuvintele acelora care fac elogiul clemenței tale și pe care tu i-ai iertat?“ [2] Această entimemă nu constituie un argument, nu pentru că nu ar putea fi, ci fiindcă Cicero reușise să arate prin alte argumente că severitatea lui Cezar era
11. nejustă; el a adăugat în încheierea frazei,

[1] 5, 10, 2, pt. detaliu: 5, 14, 1.
[2] *Lig.*, 4, 10.

sub formă de epifonem, nu atît o dovadă, cît un fel de ultimă lovitură. Într-adevăr, epifonemul este o gîndire generalizată care încheie o povestire sau o argumentare: „Greu într-atîta era să se nască al romanilor neam“ [1]! sau: „Căci acest tînăr corect a preferat să săvîrşească o faptă primejdioasă, decît să se preteze la ceva nedemn“ [2].

12. Există, de asemenea, ceea ce autorii moderni denumesc νόημα (noema); sub această denumire se poate înţelege orice cugetare, însă ei înţeleg cugetările neexprimate şi numai sugerate; de felul acesta sînt cuvintele referitoare la tînărul pe care sora sa îl răscumpărase în mai multe rînduri din şcoala de gladiatori şi pe care el o acuza, pe baza legii talionului, că îi tăiase degetul mare în timpul somnului: „Meritai, îi zise ea, să ai mîna întreagă!“; se subînţelege: „ca să lupţi ca gladiator“.

13. Există, de asemenea, ceea ce numim „*clausula*“. Dacă este identică cu ceea ce înţelegem prin *conclusio*, concluzie logică, este justificată şi chiar necesară în anumite părţi, ca de pildă: „Trebuie să vă mărturisiţi fapta înainte de a aduce vreo acuzaţie lui Ligarius“ [3]. Dar astăzi se cere altceva, şi anume ca orice idee care încheie un text să impresioneze ure-
14. chea. Se consideră ruşine şi aproape un scandal să te opreşti pentru a-ţi relua respiraţia

---

1 *Aen.*, 1, 33.
2 *Mil.*, 4, 9; cf. 5, 11, 13.
3 *Lig.*, 1, 2.

la un pasaj nepotrivit pentru aplauze. De aici provin acele cugetări mărunte, lipsite de gust, luate din afara subiectului. Dar nu e posibil să găseşti atîtea sentenţe bune cîte clausule sînt necesare.

15. Iată acum alte feluri şi mai noi de sentenţe. Unele sînt prilejuite de surpriză. De exemplu, Vibius Crispus a zis unuia care umbla prin for îmbrăcat în zale, pretextînd că o face de teamă: „Cine ţi-a permis să te temi astfel?" [1] Remarcabilă este sentenţa lui Africanus către Nero, referitor la moartea mamei lui: „Cezar, te roagă Galia ta să-ţi suporţi cu tărie fericirea" [2].
16. Altele se bazează pe o aluzie: Domitius Afer apăra pe Cloatilla, acuzată că şi-a înmormîntat soţul care participase la rebeliune; Claudius o achitase. În peroraţie, adresîndu-se fiilor
17. ei, el le-a zis: „Voi, fiii ei, înmormîntaţi, totuşi, pe mama voastră" [3]. Există şi sentenţe luate de altundeva, adică transpuse dintr-un loc în altul. Crispus, apărînd pe Spatale, iubită de un tînăr care a murit la optsprezece ani şi a lăsat-o moştenitoare, a zis: „O, acest om divin, care a fost atît de binevoitor cu sine" [4].

18. Cîteodată sentenţa constă în simpla dublare a unui cuvînt. Aşa găsim la Seneca, în mesajul trimis de Nero Senatului, după ce şi-a ucis mama, voind să pară că este în pericol: „Sînt

[1] *Or., frg.*, p. 588 M.
[2] *Ibid.*, p. 571 M.
[3] *Ibid.*, p. 567 M.
[4] *Ibid.*, p. 588; sensul neclar.

în viață; nu pot încă nici s-o cred, nici să mă bucur"[1]. E mai bună sentența creată din antiteze: „Am de cine fugi, nu am pe cine
19. urma"[2]. Sau „Ce să zic? Nenorocitul nu putea vorbi, nu putea nici tăcea!"[3] Dar devine foarte frumoasă cînd este luminată printr-o comparație; Trachalus, în discursul său contra Spatalei, întreabă: „Aceasta doriți deci voi, legilor, apărătoare foarte grijulii ale cinstei, ca soțiile să moștenească azecea parte[4], ar curtezanele o pătrime![5]"

În toate aceste genuri pot fi sentențe bune
20. sau rele. Constituie întotdeauna greșeală sentențele bazate pe joc de cuvinte: „Părinți conscriși, căci așa trebuie să încep, pentru a vă aduce aminte de părinți". E mai de prost gust, căci e mai falsă și e luată mai de departe, sentența aceluia care vorbea contra surorii gladiatorului în procesul menționat mai sus[6]: „Am luptat pînă la deget"[7].

21. De același gen și, poate, cea mai greșită este sentența în care ambiguitatea cuvintelor se împreună cu o comparație falsă. Cînd eram tînăr am auzit pe un avocat vestit cum oferea mamei oase extrase[8] din capul fiului ei ca să le țină,

---

[1] *Ibid.*, p. 584.
[2] *Att.*, 8, 7, 2.
[3] Probabil din Cic., *Pis*; cf. Hier., *Ep.* 59, *ad Oceanum*.
[4] *Orat. frg.*, p. 593 M.
[5] Vezi *Lex Iulia* și *Papia Poppaea*.
[6] 8, 5, 12.
[7] Sensul exact este nesigur; probabil: „am luptat pînă ce adversarul a arătat cu degetul în jos pentru a obține grație"
[8] Probabil în urma unei operații: cf. 8, 2, 20.

numai pentru a avea sentența: „Tu, cea mai nefericită dintre femei, nici n-ai pus pe fiul tău pe rug și i-ai și cules oasele".

22. Apoi, foarte mulți oratori se complac în descoperirea celor mai mărunte și mai slabe sentențe; acestea, examinate îndeaproape, stîrnesc rîsul, deși pe cel care le descoperă îl încîntă printr-o aparentă ingeniozitate. De exemplu, în școli, referitor la un naufragiat care fusese ruinat mai înainte de seceta de pe ogoare și se spînzurase, se spunea: „Nu poate decît să atîrne în aer acela pe care nu îl vrea nici
23. pămîntul, nici marea". Seamănă cu aceasta sentența următoare, relativă la fiul amintit mai sus [1], care își devora membrele și căruia tatăl i-a dat otravă: „Cine mănîncă astfel de lucruri, trebuie să bea o astfel de băutură". Și contra unui chefliu care se zice că a simulat ἀποκαρτέρησις (sinucidere prin foame); „Leagă-ți ștreangul; ai de ce să fii mînios pe gîtlejul tău; bea otravă; se cade ca un chefliu
24. să moară bînd". Unele sentențe sînt goale de sens: așa e a declamatorului care sfătuiește pe marii demnitari ai lui Alexandru să-l înmormînteze în incendiul Babylonului: „Pe Alexandru îl îngrop; se poate ca cineva să privească acest spectacol de pe acoperiș?" Ca și cînd aceasta ar constitui fapta cea mai revoltătoare în toată împrejurarea. Unele sentențe sînt exagerate. Am auzit un declamator spunînd despre germani: „Nu știu unde le e

[1] 8, 4, 29.

fixat capul" iar despre un viteaz: „Alungă pe duşman numai cu bumbul scutului său".

25. Dar nu aş mai termina dacă aş enumera toate formele de sentenţe greşite. Prefer să trec la o remarcă importantă. Există două opinii opuse: unii dau importanţă aproape numai sentenţelor, alţii le condamnă cu totul. Eu
26. nu aprob pe nici unii întru totul. Dacă sînt dese, sentenţele îşi dăunează reciproc. Tot aşa, plantele sau fructele nu se pot dezvolta pînă la mărimea naturală dacă nu au loc unde să crească. Nici într-o pictură nu distingi nimic fără reliefare prin culori. Tocmai de aceea artiştii, cînd pictează mai multe obiecte pe acelaşi tablou, lasă între ele intervale, pentru ca um-
27. brele să nu cadă pe corpuri. Acumularea de sentenţe întrerupe şi mersul vorbirii. Căci fiecare sentenţă este o încheiere şi, prin urmare, după fiecare trebuie făcut un nou început. Din această cauză, vorbirea e aproape fărîmiţată. Rezultînd nu din membre, ci din bucăţi adunate, este lipsită de structură unitară, aşa cum sînt corpurile rotunde şi şlefuite pe toate părţile care nu se pot rezema unele de altele.
28. În plus, însăşi culoarea stilului pare stropită de multe şi variate pete, care, chiar dacă sînt strălucitoare, sînt totuşi numeroase şi pestriţe. Şi apoi, dacă banda de purpură, pusă pe togă la locul ei, dă strălucire îmbrăcămintei, nimănui nu îi şade bine o haină vărgată sau pestriţă.
29. De aceea, deşi s-ar părea că aceste sentenţe au strălucire şi un anumit relief, totuşi, aş compara mai curînd aceste puncte luminoase nu cu o

flacără, ci cu scînteile ce apar prin fum. Căci ele nici nu se remarcă atunci cînd tot discursul străluceşte, cum nu se văd stelele, cînd străluceşte soarele. În plus, dacă prin dese şi mici eforturi, unele se fac remarcate, ele nu servesc decît să strice egalitatea ansamblului şi, oarecum abrupte, nu obţin admiraţia cuvenită lucrurilor care ies în evidenţă; în schimb distrug sentimentul plăcut pe care îl trezeşte unitatea.

30. Se adaugă şi faptul că cine aleargă numai după sentenţe spune, inevitabil, multe banalităţi, platitudini, inepţii. Căci nu poate exista selecţie cînd te copleşeşte numărul. De aceea, poţi vedea că îmbracă forma de sentenţă şi diviziunea, şi argumentele, numai să fie în
31. clausule şi să se pronunţe potrivit. „Ţi-ai ucis soţia, fiind adulter; nu te-aş putea ierta, chiar dacă ai fi repudiat-o numai"; iată o diviziune. „Vrei să ştii dacă otrava era o băutură de dragoste? Ar trăi, nenorocitul, dacă nu ar fi băut-o"; iată un argument. Adevărul e că cei mai mulţi oratori nu spun sentenţe multe, ci spun totul sub formă de sentenţe.

32. Unii au o tendinţă diametral opusă: evită, cu un fel de groază, toată această latură plăcută a stilului şi nu preţuesc decît stilul lin, plat şi fără eforturi. Astfel, de teamă să nu cadă, zac mereu pe pămînt. În fond, ce mare învinuire se poate aduce unei sentenţe reuşite? Nu este utilă cauzei? Nu impresionează pe
33. judecător? Nu-l face agreabil pe orator?

„Dar este un procedeu neutilizat de oratorii vechi." Ce înțelegeți însă prin „cei vechi"? Căci, dacă e vorba de cei mai vechi, Demostene a întrebuințat multe procedee pe care înaintea lui nu le-a aplicat nimeni. Cum poate să-i placă Cicero celui care consideră că în stilul lui Cato și al Gracchilor nu trebuie schimbat nimic? Dar și înaintea acestora stilul a fost și mai simplu.

34. În ce mă privește, socot aceste locuri strălucitoare ale stilului oratoric un fel de ochi ai elocinței. Nu aș vrea, însă, să existe ochi pe tot trupul, pentru ca restul membrelor să nu își piardă funcția. Și, dacă ar trebuie să aleg, aș prefera stilul aspru, de demult, libertății din zilele noastre. Dar ne stă deschis un drum de mijloc, așa cum în felul de a ne îmbrăca sau hrăni există o eleganță ce nu are nimic criticabil. De aceea să adăugăm la calități tot ce putem. Dar, prima grijă să ne fie evitarea greșelilor: nu cumva, căutînd să facem mai bine decît cei vechi, să ajungem la a face doar altfel decît au făcut ei.

35. Voi trece acum la chestiunea despre care spuneam că urmează, anume la tropi. Cei mai vestiți autori romani îi numesc *motus* (mutări). Preceptele referitoare la tropi sînt, de obicei, predate elevilor și de profesorii de gramatică. Eu, însă, cînd am vorbit despre îndatoririle acestora [1], am amînat acest capitol fiindcă îmi părea mai important să-l consider sub raportul eleganței stilului și să-i dau o mai mare dezvoltare.

---

[1] 1.

CAPITOLUL VI

Despre tropi

1. Τρόπος (tropul) este mutarea iscusită a unui cuvînt sau a unei expresii din înțelesul său propriu într-un alt înțeles. Se duc discuții interminabile, atît între profesorii de gramatică înșiși, cît și între ei și filosofi, referitor la genurile, speciile, numărul și ierarhizarea tropi-
2. lor. Evitînd subtilități care nu contribuie cu nimic la formarea oratorului, mă voi mărgini la enunțarea tropilor celor mai necesari și mai uzitați, mulțumindu-mă să remarc că unii tropi sînt întrebuințați pentru sens, alții pentru ornament, că se întîlnesc în termenii proprii sau în metafore, că modifică nu numai forma cuvintelor, ci și a ideilor și a armoniei stilului. Iată de ce îmi pare greșită ideea că constituie
3. trop numai folosirea unui cuvînt în locul altuia. Știu de asemenea că, în general, tropii utilizați pentru sens constituie și ornament; reciprocul însă nu este adevărat; și, există tropi folosiți numai pentru ornament.
4. Vom începe cu tropul cel mai frecvent și cel mai frumos: *translatio* (transpunerea sensului), denumită în grecește μεταφορά (metafora). Metafora este într-adevăr atît de firească, încît și oamenii inculți sau lipsiți de sensibilitate o folosesc des; de altă parte, este atît de plăcută și de strălucitoare, încît și într-o vorbire oricît de luminoasă strălucește cu
5. lumină proprie. De fapt, ea nu poate fi nici vulgară, nici lipsită de noblețe sau de farmec, dacă o creăm corect și cu iscusință. Mai mult,

metafora îmbogățește stilul, schimbînd sau împrumutînd, la nevoie; în sfîrșit, ceea ce e foarte greu, veghează ca nici un obiect să nu pară lipsit de nume. Deci, un nume sau un verb este mutat din locul în care își are sensul propriu, într-un alt loc unde sau lipsește termenul propriu, sau cuvîntul folosit metaforic e mai
6. bun decît termenul propriu. Procedăm astfel fie din necesitate, fie pentru claritate, fie, după cum am spus, pentru mai multă frumusețe. Cînd nici unul din aceste scopuri nu o reclamă, metafora va fi improprie. Țăranii, din necesitate, folosesc termenul *gemma*[1] referindu-se la vița de vie (căci cum ar putea spune altfel?). De asemenea spun că semănăturile„ suferă de sete“, că fructele „tînjesc“. Noi, tot din necesitate, zicem despre un om că e „dur“ sau „aspru“, căci nu există termen propriu pe care să-l putem da acestor trăsături de caracter.
7. Zicem „aprins de mînie“, înflăcărat de patimă“, „alunecat în greșeală“ pentru a da expresivitate; căci nici una din aceste stări nu ar fi redate mai adecvat prin denumirile proprii decît prin aceste cuvinte împrumutate. În exemplele următoare, ele servesc pentru ornament: „lumina“ vorbirii, „strălucirea“ neamului, „furtunile“ din adunarea poporului, „fulgerele“ elocinței. Cicero, în *Pro Milone*, numește pe Clodius — „izvor“ de glorie pentru Milo; iar în alt loc: „holdă și hrană“[2].

[1] *Gemma* (piatră prețioasă) — denumire a ochiului viței de vie.
[2] *Mil.*, 13, 34 și 35.

8. Unele expresii, mai puțin frumoase în termeni proprii, cîștigă în valoare prin metaforă: „Astfel ei izbutesc ca din cauza unei îngrășări prea abundente, țarina fecundă să nu-și reducă fertilitatea și să nu fie zădărnicită rodnicia brazdelor, făcîdu-le sterile“[1].

9. În general, metafora este o asemănare prescurtată. Deosebirea constă în faptul că în asemănare se face comparația cu obiectul pe care voim să-l exprimăm, pe cînd metafora constă în punerea termenului de comparație în locul numelui lucrului însuși. Fac o comparație cînd spun despre un om că s-a purtat ca un leu; e metaforă cînd zic despre un om: „E un leu“[2].

Metaforele, luate în totalitatea lor, par să se grupeze în patru categorii. Mai întîi, fiind vorba de lucruri însuflețite, se substituie unul altuia. De exemplu, spui despre vizitiu: „Cîrmaciul a întors calul, opintindu-se din greu“[3] sau, cum spune Livius[4] despre Cato, că „lă-
10. tra fără încetare la Scipio“. Se pot întrebuința lucruri neînsuflețite în locul altora, tot neînsuflețite, de exemplu: „Dă frîu liber flotei“[5]. Se substituie lucruri neînsuflețite celor însuflețite: „Oare prin fier sau prin soartă a căzut zidul argivilor?“[6] sau invers: „Se pierde-n

1 Verg., *Georg.*, 3, 135 și 136.
2 Cf. Arist., *Ret.*, 3, 4, 1406 b, 20 și urm.
3 Enn., Ann., 160, 5.
4 39, 54, 1.
5 *Aen.*, 6, 1.
6 *Trag.*, inc. 35. R.

uimire păstorul neştiutor care-ascultă de sus de pe colțul de stîncă"[1].

11. Stilul sublim se datorează îndeosebi metaforelor îndrăznețe, aproape hazardate pentru că obiectelor neînsuflețite le atribuim activitate și suflet. De exemplu: „Și fluviul Arax
12. pe pod prinde ciudă"[2]. Sau cunoscuta metaforă a lui Cicero: „Într-adevăr, Tubero, ce făcea sabia ta gata de atac în lupta de la Pharsalus? Al cui piept îl ţintea vîrful ei? Ce voiau armele tale?"[3] Cîteodată metafora e dublă: un exemplu, la Vergiliu: „Şi-a înarmat sabia cu otravă"[4]
13. Căci „a înarma cu otravă" şi „a înarmat sabia" ambele sînt metafore. Aceste genuri se divid în mai multe specii: se substituie o ființă rațională alteia tot rațională; se substituie o ființă nerațională alteia neraționale; una rațională alteia neraționale și viceversa; sau totul părții sau partea întregului. Dar nu dăm lecții unor copii, ca să nu poată deduce speciile, o dată cunoscut genul.

14. Dacă întrebuințarea moderată și la loc potrivit a metaforei dă strălucire cuvîntării, cînd este folosită prea des întunecă şi produce plictiseală; cînd este prelungită ajunge în alegorie și în enigmă. Există și metafore de prost gust, de pildă cea amintită mai înainte: „Un neg de stîncă ..."[5] sau lipsite de gust;
15. căci, dacă Cicero a spus corect „drojdia re-

[1] *Aen.*, 2, 307 şi 308.
[2] *Ibid.*, 8, 728
[3] *Lig.*, 3, 9, citat şi în 8, 4, 27.
[4] *Aen.*, 9, 773.
[5] Vezi 8, 3, 48; *Trag.*, inc. 75 R.

publicii"[1], arătînd degradarea conjuraţilor, nu pot aproba expresia unui orator vechi: „Ai
16. tăiat abcesele republicii". Foarte just recomandă Cicero[2] evitarea metaforei grosolane, de felul următoarei (căci voi folosi exemple date de el): „Republica a fost castrată prin moartea lui Scipio Africanul[3]"; sau „Glaucia, excrementul curiei"[4]; să nu fie exagerată, sau — cum se întîmplă mai des — prea ştearsă sau inexactă. Exemple de astfel de metafore va găsi prea multe cine va şti că acestea sînt greşeli. Dar şi abundenţa excesivă de metafore constituie un defect, mai ales dacă metaforele sînt
17. de aceeaşi specie. Există, de asemenea, metafore greoaie, adică scoase dintr-o asemănare prea îndepărtată, ca: „Zăpada de pe cap" [5] sau: „Iupiter a scuipat nea albă peste iernaticii Alpi"[6]. Cea mai mare greşeală constă însă în a crede că sînt permise şi prozei licenţele poeţilor, a căror unică preocupare este de a plăcea şi care sînt constrînşi foarte adeseori de însăşi necesitatea metrului să se exprime
18. metaforic. În ce mă priveşte, cînd aş pleda nu aş zice nici „păstor al poporului", deşi expresia aparţine lui Homer, nici despre păsări

---

[1] *Cat.*, 1, 5, 12.
[2] *De or.*, 3, 41, 164.
[3] Scipio Aemilianus, al doilea Africanus.
[4] Unul din principalii colaboratori ai lui Saturninus.
[5] Hor. *Od.*, 4, 13, 12.
[6] Vers al lui M. Furius Bibaculus din Cremona, unul din „*poetae docti*", contemporan cu Cezar, Catul, Calvus; a scris o epopee în onoarea lui Cezar despre războiul gallic; cf. Hor., *Sat.*, 2, 5, 41.

că „înoată prin aer“[1], deşi Vergiliu a folosit foarte izbutit această metaforă, referindu-se la albină şi la Daedalus[2]. Căci metafora trebuie să ocupe un loc sau, dacă vine pe un loc ocupat, să aibă mai multă forță decît expresia
19. pe care o înlocuieşte. Aceste precepte se potrivesc poate mai mult la sinecdocă. De fapt metafora a fost imaginată îndeosebi pentru a pune în mişcare sensibilitatea, pentru a da relief lucrurilor şi a ni le prezenta înaintea ochilor. Sinecdoca poate aduce varietate vorbirii, făcînd să înțelegem mai multe lucruri printr-unul singur, întregul prin parte, genul prin specie, ceea ce urmează din ceea ce pre-
20. cede sau invers; poeții o pot folosi mai liber decît oratorii. Căci proza poate admite „ascuțiş“ în loc de „sabie“, sau „acoperiş“ în loc de „casă“, dar nu admite „pupă“ în loc de „navă“ nici „brad“ în loc de „tăblițe“. Invers, ea zice „fier“ în loc de sabie“, dar nu zice „patruped“ în loc de „cal“. În proză e mare libertatea mai ales ales în privința folosirii numărului. Într-adevăr, Livius spune adesea „Romanul învingător în luptă“[3] pentru a arăta că romanii au cîştigat victoria şi dimpotrivă, Cicero, într-o scrisoare către Brutus, spune: „Noi am impus poporului şi am fost socotiți oratori“[4], deşi
21. vorbeşte numai despre el singur. Acest gen de sinecdocă nu se limitează la ornarea cu-

[1] *Georg.*, 4, 59.
[2] *Aen.*, 6, 16 şi 19.
[3] 2, 27.
[4] Frg., 8, 10, Müller.

vîntărilor, ci este acceptat și în convorbirea zilnică. Unii denumesc sinecdocă și deducerea din context a cuvîntului omis. De fapt, un cuvînt omis poate fi dedus din celelalte cuvinte; uneori e considerată defect și denumită elipsă:
22. „Arcadienii năvăleau la porți“[1]. Mie mi se pare mai curînd o figură; prin urmare, vom vorbi despre ea la figuri[2].

Uneori, se poate deduce un lucru din altul: „Uite, juncii aduc acasă plugul atîrnat de jug“[3]; de aici se deduce că se apropie noaptea. Nu știu dacă acest procedeu se potrivește pentru orator altundeva în afară de argumentare, pentru evocarea unui fapt; altfel, el nu prezintă interes pentru elocuțiune.

23. De acest gen nu e departe μετωνυμία — metonimia — care constă în punerea unui cuvînt în locul altuia. Dar, după cum spune Cicero[4], retorii o numesc ὑπαλλαγή (hipallage). Ea exprimă obiectul descoperit prin cine l-a descoperit, obiectul posedat prin posesor; de exemplu: „Ceres stricată de undele apei“[5] și „Neptun primit în uscat adăpostește flotele împotriva Aquilonului“[6]. Dacă inversăm metonimia, ea devine greoaie.

---

[1] *Aen.*, 11, 142; „*ruere*“, aici este, de fapt, un infinitiv descriptiv despre care Q. crede că trebuie explicat prin verbul subînțeles *coeperunt* (au început).
[2] 9, 3, 58.
[3] Verg., *Buc.*, 2, 66.
[4] *Or.* 27, 93.
[5] *Aen.*, 1, 177.
[6] Hor., *A. P.*, 63, 64.

24. Dar este important să examinăm în ce măsură poate întrebuința oratorul acest trop. Auzim în mod obişnuit zicîndu-se: „Vulcan" în loc de „foc" şi, în limbaj savant, se zice: „S-au luptat şi Mars le-a fost nestatornic"[1]. De asemenea, a vorbi despre „Venus" în loc de „dragoste senzuală" e mai decent. Dar a zice „Liber" şi „Ceres" în loc de vin şi pîine e o libertate pe care nu o îngăduie gravitatea forului. De asemenea, uzul acceptă să se zică „oraşe cu obiceiuri bune", „pahar băut în întregime", „secol fericit", expresii în care conținutul e pus în locul lucrului care-l conține.
25. Însă, rareori, în afară de poet, ar îndrăzni cineva să procedeze invers: „Şi acum arde Ucalegon, vecinul"[2]. Poate, totuşi e mai bine să se pună posesorul în locul posesiunii, cum se zice despre un om ale cărui bunuri i le consumă alţii, „omul acesta este mîncat de creditori".
26. Acest gen de metonimie îmbracă nenumărate forme. Astfel, zicem: „Şaizeci de mii de oameni au fost tăiați la Cannae de Hannibal", sau „Vergiliu" în loc de „poeziile lui Vergiliu"; „au sosit", spunem despre alimentele care sînt aduse; „sacrilegiul a fost descoperit" în loc de — „sacrilegul a fost descoperit"; „cunoaşte armele" în loc de: „cunoaşte meşteşugul armelor".

27. La poeți şi la oratori e foarte frecvent genul de metonimie prin care se arată cauza prin efectul ei. Într-adevăr, poeţii zic: „Palida moarte

[1] Adică: „cu alternative de succes și înfrîngeri".
[2] *Aen.*, 2, 311.

bate la fel cu piciorul în coliba săracilor . . ."[1] şi „Locuiesc acolo bolile galbene şi trista bătrîneţe"[2], iar oratorul: „mînia năprasnică", „adolescenţa veselă", „tihna înceată".

28. Tropul acesta seamănă întrucîtva cu sinecdoca. Într-adevăr, cînd zic: „privirile omului", în loc de „privirea" spun pluralul pentru singular. Dar este evident că procedez astfel nu pentru a înţelege un singur lucru prin mai multe; schimb doar forma cuvîntului. De asemenea, cînd zic „palate de aur" în loc de „palate aurite" mă îndepărtez puţintel de adevăr, fiindcă numai o parte a lor este lucrată în aur. A enumera toate detaliile ar fi o preocupare prea minuţioasă, chiar pentru cine nu intenţionează să formeze oratori.

29. Antonomasia, care înlocuieşte un cuvînt prin altul, e foarte frecventă la poeţi, sub două forme: punerea epitetului în locul substantivului pe care îl determină: „Tydides, Pelides"[3], a calităţii dominante în locul persoanei: „Tatăl zeilor şi regele oamenilor"[4], sau a faptelor prin care recunoaştem persoana: „armele pe care le-a lăsat atîrnate în iatacul ei, ne-
30. legiuitul"[5]. Oratorii o folosesc rar, totuşi nu în cazuri excepţionale. Sigur că nu zic: „Tydides şi Pelides;" totuşi zic „trădători şi paricizi". Şi nu aş sta la îndoială să spun „dis-

---

[1] Hor., *Od.*, 1, 4, 13.
[2] *Aen.*, 6, 275.
[3] Fiul lui Tideu (Diomede); fiul lui Peleu (Achile).
[4] *Aen.*, 1, 65.
[5] *Aen.*, 4, 495; e vorba de Enea.

trugătorul Carthaginei și al Numanției“ în loc de Scipio, sau „principele elocinței romane“ în loc de Cicero. În orice caz, Cicero însuși a uzat de această libertate: „Rareori te poticnești, zise unui mare erou cunoscutul său profesor ajuns bătrîn“. Deși nu dă numele nici unuia îi recunoaștem pe amîndoi.[1]

31. Onomatopeea, însă, care constă în crearea unui cuvînt imitativ, considerată la greci între cele de mai seamă calități, la noi abia este îngăduită. Primii oameni care au creat limba au imaginat multe cuvinte potrivindu-le stărilor sufletești. În acest fel au fost formate:
32. *mugitus, sibilus, murmur*. Apoi, ca și cînd s-ar fi făcut totul în privința limbii, nu mai cutezăm să creăm nimic, deși mor zilnic multe cuvinte făurite de antici. Abia ne îngăduim cuvintele numite πεποιημένα(derivate) pe care le formăm în diferite chipuri din cuvintele acceptate de uz. De pildă: *sullaturit* și *proscripturit*“[2]; de aceeași formație este expresia *laureati postes* (usciori luaureați) în loc de
33. *lauro coronati* (usciori încoronați cu lauri)[3]. Dacă la greci suportăm ὄινοι' ἀγαθοῖο (*vini boni*), Ovidiu dă ca glumă *vinoeo bonoeo*. Face impresia că la noi e supărătoare compunerea *arquitenens* (constelația Săgetătorul) și cînd despărțirim în două *septentriones* (constelația Ursa Mare).

---

[1] *Mur.*, 29, 60; e vorba de Phoenix, adresîndu-se lui Achile.

[2] Cic., *Att.*, 9, 10, 6.

[3] Pasaj corupt.

34. Cu atît mai necesară e κατάχρησις (catahreza), pe drept denumită *abusio*. Prin acest trop se dă unei idei care nu are termen propriu un termen apropiat. De exemplu „Ei construiesc un cal inspirați de arta divină a zeiței Palas Atena“[1]; și la tragici[2]: „*Aigialeo parentat pater*“ (Lui Aigialeus, tatăl său îi oferă un sacrificiu funebru).

35. Sînt foarte multe exemple de acest fel: de pildă: *acetabula*[3] denumește orice fel de vas; *pyxides*[4], orice fel de cutie; „paricid“ și pentru ucigașul mamei, și pentru al fratelui. Trebuie să facem distincție între catahreză și metaforă, deoarece catahreza dă nume noțiunilor lipsite de termen, iar metafora dă altă denumire în locul celei existente. Poeții, în general, folosesc abuziv cuvinte apropiate chiar pentru idei care au denumire proprie, fapt rar în proză.

36. Unii consideră catahreze și expresiile în care temeritatea e denumită „virtute“, iar desfrîul — „libertate“. Eu nu sînt de această părere, pentru că aici nu se substituie un cuvînt altuia, ci o idee altei idei. Căci nimeni nu consideră desfrîul și libertatea identice, ci aceeași realitate unul o numește desfrîu, altul libertate, deși fiecare știe bine că este vorba de lucruri deosebite.

---

[1] *Aen.*, 2, 15; catahreza se găsește în *aedificant* (construiesc).

[2] „*Parentare*“ nu e o expresie obișnuită despre sacrificiul funebru oferit de tată în cinstea fiului. *Trag.*, inc. 79. R., după cît se pare din Pacuvius.

[3] *Acetabula* — vase pentru păstrarea oțetului.

[4] *Pyxides* — cutie din lemn de merișor.

37. Între tropii care dau cuvintelor valoare diferită de cea obişnuită rămîne μετάληψις (metalepsa), în latineşte *transumptio*. Ea oferă, aş zice, drum de trecere de la un trop la altul. Acest trop se uzitează numai în comedii. Chiar acolo, de altfel, este foarte rar şi foarte lipsit de gust. E totuşi mai frecvent la greci, care denumesc Ἥσσων pe Centaurul Chironé,[1] iar insulele Ὀξεῖαι le numesc Θοαί[2]. La noi, cine ar admite ca lui Verres să-i zicem *sus* şi lui
38. Aelius Catus — *doctus*[3]? Căci ceea ce caracterizează metalepsa este faptul că între obiectul exprimat metaforic şi cel care oferă metafora este ceva intermediar care nu exprimă nimic prin el însuşi, ci prilejuieşte trecerea. De acest trop facem uz mai mult pentru a arăta că îl avem, nu pentru că i-am simţi vreodată lipsa. Căci exemplul cel mai frecvent este: „*cano, cato*“, „*canto, dico*“; deci „*cano, dico*“. Termenul intermediar este *canto*[4].

39. Nu e necesar să zăbovim mai mult asupra metalepsei; căci nu prea văd că este de folos decît în comedii, cum am spus. Tropii despre care voi vorbi acum nu se întrebuinţează pentru claritate, ci pentru împodobirea şi

---

[1] χείρων şi ἥσσων, două forme diferite de comparativ ale adj. *rău; Poetae lyr. gr.*, 3. 666, 30; *Anthol. lyr.*, 2.c.p. 196, 11 D.

[2] Hom., *Od.*, 15, 299; insule din Marea Ionică, la extremitatea sudică a Acarnaniei; cele două adjective sînt sinonime; (cuvîntul comun = „iuţi“).

[3] „*Verres*“ înseamnă şi *porc (sus)* iar „*Catus*“, porecla lui Aelius, *înţelept (doctus)*.

[4] Cu sensul „eu repet“.

40. îmbogățirea stilului. Într-adevăr, îl împodobeşte ἐπίθετον (epitetul), a cărui traducere corectă este *appositum* (atribut); unii îl denumesc *sequens* (care însoţeşte). Poeţii îl folosesc mai frecvent şi mai liber. Pentru ei, de fapt, este suficient ca epitetul să convină cuvîntului la care îl aplică. Deci, la ei nu vom dezaproba expresii ca: „dinţi albi"[1], „vinuri ce curg"[2]; la un orator, însă, dacă epitetul nu adaugă ceva, este de prisos. Adaugă ceva dacă, fără el, ideea ar fi exprimată mai fără vigoare.
41. Aşa de pildă: „O! ce crimă respingătoare! ce patimă ruşinoasă!" Podoaba cea mai de seamă o realizează în metaforă: „poftă fără frîu"[3], „temelii nesănătoase"[4]. Epitetul, de obicei, se transformă în trop, dacă adaugă alte idei; de exemplu, la Vergiliu[5]: „ruşinoasa sărăcie", „trista bătrîneţe"[6]. Dar acest ornament este de aşa natură încît, fără epitete, vorbirea pare
42. goală şi oarecum neîngrijită. Prea multe epitete, însă, o împovărează totuşi; căci vorbirea ar deveni lungă şi încurcată. Ar părea o oaste în marş, care ar avea tot atîţia slujitori cîţi soldaţi, devenind astfel de două ori mai mare, dar nu şi de două ori mai puternică. Totuşi acelaşi cuvînt poate avea nu numai un singur epitet, ci chiar mai multe. De exemplu: „O, tu cel demn de-nsoţirea prea mîndră cu

[1] *Aen.*, 11, 681.
[2] *Georg.*, 3, 364.
[3] Cic., *Cat.*, 1, 10, 25.
[4] *Mil.*, 20, 53.
[5] *Aen.*, 6, 276.
[6] *Ibid.*, 6, 275.

Venus, Anchise, zeilor scump și de două ori la Troia scăpat din rùine"[1].

43. Dar două cuvinte puse în felul acesta ca epitet la un singur cuvînt nu se potrivesc bine nici chiar în vers. Unii retori, însă, nu consideră epitetul trop, fiindcă el nu schimbă nimic. Într-adevăr, nu este întotdeauna trop; dar dacă îl desparți de cuvîntul la care s-a adaus, capătă un înțeles al său, și constituie o antonomasie. De exemplu, dacă ai zice: „Distrugătorul Numanției și al Carthaginei" e o antonomasie; dacă adaugi: „Scipio", devine epitet.

44. Dimpotrivă, ἀλληγορία (alegoria) — în latinește *inversio* — dă alt sens cuvintelor, cîteodată chiar opus. Prima ei formă rezultă dintr-o înșirare de metafore: „O, navă, valuri noi te vor duce iar pe mare; o, ce faci? Intră hotărîtă în port"[2], și tot pasajul acela din Horațiu, în care nava este republica, valurile și furtunile — războaiele civile, iar portul —
45. pacea și bunăînțelegerea. La fel, pasajul din Lucretius: „Străbat locurile neumblate ale Pieridelor"[3] și din Vergiliu: „Dar noi am străbătut o întindere imensă și acum e timpul să luăm hățurile de pe grumazul fumegînd al cailor"[4].

46. În pasajul următor din *Bucolice* nu e metaforă: „Da, am auzit că, de unde colinele încep

---

[1] Aen., 3, 475.
[2] Hor., *Od.*, 1, 14, 1.
[3] Lucr., 4, 1.
[4] Verg., *Georg.*, 2, 541.

să descrească și culmea lor coboară lin pînă la pîrîu, și pînă la fagul bătrîn cu vîrful frînt Menalcas și-a păstrat tot ce avea, datorită
47. poeziilor sale“[1]. Aici, de fapt, toate cuvintele, afară de numele propriu, și-au păstrat sensul; însă, în loc de păstorul Menalcas trebuie să înțelegem pe Vergiliu.

Oratoria folosește adeseori acest gen de alegorii. Arareori însă duce alegoria pînă la sfîrșit. De obicei o amestecă cu exprimarea nefigurată. O alegorie dusă pînă la capăt este următoarea, la Cicero: „Mă uimește, mă plîng de faptul că un om vrea cu atîta înverșunare să distrugă pe altul, încît ar fi să stare să scufunde corabia în care se află el însuși“.

48. Foarte frecventă este alegoria mixtă[2]: „Întotdeauna am fost de părere că Milo trebuie să înfrunte orice alt vifor și orice altă furtună, adică aceste valuri ale adunării poporului“. Dacă nu ar fi adăugat „adică aceste valuri ale adunării poporului“ ar fi alegorie pură; în felul acesta, este mixtă. În genul mixt frumusețea provine din cuvintele întrebuințate metaforic, iar claritatea din termenii cu sens pro-
49. priu. Dar stilul într-adevăr frumos se datorează îmbinării armonioase a trei figuri: comparația, alegoria, metafora: „În ce strîmtoare, în ce Eurip credeți că sînt atîtea mișcări, așa mari și felurite zvîrcoliri, schimbări, fluctuații cîte tulburări și cîtă fierbere există în adunările poporului? O singură zi ce trece, o singură noap-

[1] Verg., *Buc.*, 9, 7—10.
[2] *Mil.*, 2, 5.

te ce se interpune răstoarnă adesea totul;
50. și un zvon ușor, ca o adiere de vînt, schimbă cîteodată părerile pe de-a-ntregul"[1]. Căci trebuie să avem grijă, în primul rînd, ca metafora să se termine în imaginea în care am început-o. Mulți însă, deși au început metafora cu o furtună termină cu un incendiu sau o năruire; este
51. cea mai respingătoare lipsă de logică. De altfel, alegoria este la îndemîna chiar a talentelor mărunte și o întîlnim foarte des în vorbirea de toate zilele. Căci expresiile cunoscute și devenite banale din discursurile judiciare: „a porni lupta corp la corp", „a sări la gît", „a vărsa sîngele" sînt alegorii și nu displac. De fapt, în vorbire este plăcut noul, schimbarea, iar neașteptatul are mai mult farmec. Tocmai de aceea am depășit măsura în folosirea alegoriei și, întrebuințînd-o prea des, am despuiat-o de farmec.
52. Și în exemple, dacă sînt date fără explicare prealabilă există alegorie. Toți grecii spun „Dionysius este la Corint"[2]; pot fi citate foarte multe exemple similare. Însă cînd alegoria este obscură se numește enigmă; după părerea mea este un defect, dacă e adevărat că a vorbi clar constitue o calitate. Cu toate acestea o întîlnim și la poeți: „Spune-mi în ce țări — și vei fi pentru mine marele Apollo — mărimea cerului nu se întinde mai mult de trei coți?"[3]

---

[1] Cic., *Mur.*, 17, 35.

[2] Aluzie la soarta lui Dionysius II, tiran al Syracusei, care, alungat, a emigrat în Corint.

[3] Verg., *Buc.*, 3, 104.

53. Uneori o întîlnim și la oratori; de exemplu la Caelius, cînd zice: „Este o Clytemnestră care prețuiește un sfert de as“ și „În sufragerie era din Cos, în dormitor din Nola“[1]. Ce e drept și azi le știm dezlegarea, iar cînd s-au spus erau și mai bine înțelese; sînt totuși enigme, pe care nu le-ai putea înțelege, dacă nu ți le-ar explica cineva.

54. Alegoria în care trebuie înțeles contrariul se numește ironie, în latinește *illusio*. Ironia se deduce fie din ton, fie din caracterul persoanei, fie din natura subiectului. Dacă unul din aceste elemente este în dezacord cu vorbele, e clar că intenția oratorului este contrară celor ce
55. spune. Ceea ce este comun acestui trop și la multe altele e faptul că trebuie să fim atenți în general la ceea ce se spune și despre fiecare persoană, fiindcă ceea ce am spus în altă parte este adevărat; putem blama pe cineva lăudîndu-l și îl putem lăuda blamîndu-l[2]: „Fiindcă Verres, pretor urban, om cinstit și zelos, nu avea în registrul său tragerea la sorți pentru înlocuirea judecătorului“. Un exemplu în sens contrar: „Am fost considerați oratori și am abuzat de aceasta față de popor“[3].

56. Cîteodată, spunem glumind contrariul celor ce voim să se înțeleagă. De pildă, împotriva lui Clodius s-a spus: „Integritatea ta morală te-a dezvinovățit, crede-mă; pudoarea ta te-a

[1] *Orat.*, *frg.*, p. 464. 113; se referă la caracterul destrăbălat al Clodiei; *coa* amintește *coitus* iar *Nola* — *nolle.*
[2] *Cluent.*, 33, 91.
[3] Cic., *Ad. Brut.*, *ex. libro incerto* frg. 5 H.

scăpat; viața ta curată de pînă acum te-a salvat“[1].

57. De asemenea, alegoria servește la a spune lucruri neplăcute prin termeni care le atenuează, sau pentru a face să se înțeleagă contrariul, folosind politețea. Dacă vreun cititor de al nostru nu cunoaște termenii prin care grecii exprimă aceste forme de mai sus, să
58. știe că ei le denumesc σαρκασμός, ἀστεϊσμός, ἀντίφραστις, παροιμία[2]. Există retori care nu consideră aceste figuri specii de alegorie, ci chiar tropi, dînd o motivare judicioasă: alegoria este mai obscură, pe cînd în toate aceste figuri apare limpede ceea ce voim să spunem. La această remarcă se adaugă argumentul că genul, o dată despărțit în specii, nu are nici o notă proprie. De exemplu genul „arbore“ cuprinde speciile pin, măslin, chiparos, dar el în sine nu are nici o notă proprie. Alegoria însă are caracter propriu; or, cum ar fi posi-
59. bil, dacă alegoria nu ar fi și ea o specie? Dar în practică nu are importanță dacă ea e gen sau specie.

Trebuie amintită și μυκτηρισμός (glumă batjocoritoare), un fel de batjocură disimulată, dar totuși aparentă.

Cînd o idee, care poate fi exprimată precis printr-un singur cuvînt sau prin puține cuvinte este expusă mai amplu, avem περίφρασις (perifraza). Este un fel de plimbare a orato-

[1] Din disc. pierdut *In Clodium et Curionem*, c. 7, 1 H, 14, 29 Sch.

[2] Sarcasm, urbanitate, antifrază, parabolă.

rului în jurul ideii. Uneori este necesară, căci acoperă o idee indecentă. De pildă, Salustiu
60. spune: „necesități naturale"[1]. Alteori, însă, urmărește numai înfrumusețarea stilului, caz foarte frecvent la poeți[2]: „Era vremea cînd întîiul somn începe pentru oamenii trudiți și, dar de la zei, dulce se strecoară"[2].

61. Chiar la oratori nu e rară; totuși e mai restrînsă. Într-adevăr, tot ce poate fi exprimat mai concis, dar se expune mai larg și frumos este περίφρασις. În latinește i s-a dat denumirea de *circumlocutio*, termen nu chiar potrivit acestei calități stilistice. În tot cazul, cînd expunerea mai amplă este frumoasă, poartă numele de perifrază; cînd este defect se cheamă περισσολογία (vorbire inutilă); căci tot ce nu folosește strică.

62. De asemenea, *hyperbatonul*, adică transpunerea unui cuvînt în alt loc, fiind adeseori reclamată de armonie și frumusețe, pe drept este considerată o calitate. Foarte adesea, de fapt, stilul ar deveni aspru, dur, dezlînat și discontinuu, dacă am așeza cuvintele în ordinea lor riguroasă sau dacă le-am înșira
63. cum se ivește fiecare în minte, chiar cînd nu se pot înlănțui. Prin urmare, unele cuvinte trebuie amînate mai la urmă, altele aduse mai în față și fiecare trebuie pus în locul potrivit. La fel procedăm cînd clădim cu pietre necioplite; căci, neputîndu-le nici tăia nici șlefui pentru

[1] Frg. 54 Dietsch.
[2] *Aen.*, 2, 268.

ca, unindu-le, să se lege mai bine între ele, le
64. întrebuințăm găsindu-le locul potrivit. De altfel nimic nu dă atîta armonie stilului cît schimbarea oportună în ordinea cuvintelor. Pe tăblițele lui Platon s-au găsit aranjate în mai multe feluri cele patru cuvinte prin care — în cea mai frumoasă operă a lui[1] — spune că „a coborît în Pireu"; de bună seamă aranjarea cuvintelor urmărea realizarea formei celei mai armonioase.

65. Hyperbatonul realizat prin două cuvinte se numește ἀναστροφή (anastrofă); noi i-am putea spune *reversio*. De felul acesta sînt expresiile întrebuințate de toți: „*mecum*", „*secum*" iar la oratori și istorici „*quibus de rebus*". Dar cînd, pentru a da frumusețe frazei, se lasă cuvîntul ceva mai departe, ne găsim în fața unui hyperbaton propriu-zis: „*Animadverti, iudices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes*"[2]. (Am observat, judecători, că întreaga pledoarie a acuzatorului a fost divizată în două părți.) De fapt ordinea corectă ar fi fost: „*in duas partes divisam esse*", dar în felul acesta
66. forma ar fi fost dură și neîngrijită. Poeții fac hyperbaton chiar tăind cuvintele în două[3]: *Hyperboreo septem subiecta trioni*" (așezată sub cele șapte stele — Ursa — de la miazănoapte), libertate pe care proza nu o va admite niciodată. Hyperbatonul poate fi considerat trop, tocmai

[1] *Polit.*, 1 inc.

[2] Cic., *Cluent.*, 1, 1.

[3] Verg., *Georg.*, 3, 381; în loc de *Hyperboreo septemtrioni subiecta.*

fiindcă înțelesul trebuie scos din reunirea celor
67. două părți. Cînd, însă, nu se schimbă sensul cuvintelor, ci se modifică numai așezarea lor, poate fi vorba mai curînd de o figură de cuvinte după cum au socotit cei mai mulți. Despre greșelile provenite dintr-un hyperbaton lung și confuz, am vorbit la locul său[1].

Hiperbola, figură mai îndrăzneață, am lăsat-o la urmă. Ea este exagerarea elegantă
68. a unui adevăr; se manifestă sub două aspecte opuse: amplificare și diminuare. Are mai multe forme; uneori exagerăm un fapt: „Vomînd, și-a umplut sînul și tot tribunalul cu bucăți de mîncare"[2]; și „Gemenele stînci amenință cerul"[3]. Sau mărim obiectele prin asemănare: „Ai crede că-n mare Cicladele smulse duse-s
69. înot"[4]. Sau prin comparație[5]. „Mai iute, de-ntrece și-aripa de fulger". Sau scoțînd oarecum în relief unele calități: „Și peste holde înalte ar trece zburînd, fără-o clipă să le atingă și-n goana-i n-ar frînge un spic cît de fraged"[6]. Sau printr-o metaforă, cum e în ultimul exemplu: „ar trece zburînd".

70. Uneori hiperbola crește prin adăugarea altei hiperbole. De pildă, Cicero spune împotriva

[1] 2, 14.
[2] Cic., *Phil.*, 2, 25, 63.
[3] *Aen.*, 1, 162.
[4] *Ibid.*, 8, 691.
[5] *Ibid.*, 5, 319.
[6] *Ibid.*, 7, 808.

lui Antonius[1]: „A fost vreo Charibdă atît de vorace? Ce zic? Charibdă? Dacă a existat acest monstru, el a fost o singură ființă. Dar, pe legea mea, cred că Oceanul însuși greu ar fi putut înghiți atît de iute atîtea averi, atît de împrăștiate și la așa de mari distanțe." Mi se pare
71. că am găsit un exemplu minunat la prințul liricilor, la Pindar, în culegerea intitulată *Imnuri*[1]. Voind să redea atacul lui Hercule împotriva meropilor, care, se zice, locuiau în insula Cos, l-a comparat nu cu focul, nu cu vînturile, nici cu marea, ci cu fulgerul, căci
72. primele fiind mai mici, numai fulgerul s-a părut la fel cu el. Cicero, imitînd-o, a compus faimoasa hyperbolă împotriva lui Verres: „A trăit în Sicilia, mult după aceea, nu faimosul Dionysius, nici Phalaris (căci această insulă a răbdat tirani mulți și cruzi), ci un monstru de un fel nou, înfiorător, crud, ca aceia din vechime, căci se zice că cruzimea a fost o molimă în aceste locuri. Într-adevăr nu cred că Scylla sau Charybda să fi fost atît de funeste corăbiilor cît era ăsta în aceeași strîmtoare"[2].

73. Hiperbola poate diminua lucrurile în nu mai puține feluri: „Abia se mai ține pe oase"[3], sau epigrama lui Cicero, dintr-o operă umoristică: „Vetto numește *fundus* (moșie) domeniul

---

[1] *Phil.*, 2, 27, 67.
[2] *Pindari frg.*, 26 B.
[3] *Verr.*, 5, 56, 145.
[4] Verg., *Buc.*, 3, 103; vorbește despre o cireadă de vite slabe.

în care poate trage cu *funda* (praştie); numai să nu-i scape domeniul în punga praștiei!"[1]

Dar şi în folosirea hiperbolei trebuie păstrată o anumită măsură; căci, deşi orice hiperbolă depăşeşte verosimilul, nu trebuie, totuşi, să fie excesivă. Căci pe nici o altă cale nu alunecăm mai sigur la κακοζηλία (afectare).

74. Socot inutil să enumer defectele, foarte multe, izvorîte din acest exces, mai ales că nu sînt necunoscute sau obscure. E destul să atrag atenția că hiperbola minte, dar nu intenţionează ca prin acest fals să ne înşele. Trebuie, deci, să examinăm cu mai mare atenție pînă unde se cuvine să exagerăm, dat fiind faptul că nu ni se dă crezare. Foarte adeseori hiperbola reuşeşte să provoace rîsul; dacă aceasta ne-a fost intenția, merită numele de spirit, dacă nu, de prostie.

75. Hiperbola se întîlneşte peste tot, şi la oameni inculți și la țărani, fără îndoială fiindcă în toți există tendința naturală de a exagera și de a diminua, şi fiindcă nimeni nu se mulțumeşte numai cu adevărul. Dar ni se iartă, fiindcă nu facem o afirmație.

76. Hiperbola, deci, este o calitate cînd însuși lucrul despre care urmează să vorbim întrece măsura firească. Ne este îngăduit să spunem

[1] Această operă nu ne este cunoscută. În această epigramă Cicero îşi bate joc de o etimologie dată de Varro cuvîntului *fundus* (fundul unei pungi, domeniu, proprietate).

mai mult, fiindcă nu putem spune exact cît trebuie și fiindcă e mai bine să spunem mai mult decît mai puțin.

Dar am vorbit îndeajuns despre acest punct, deoarece l-am tratat mai pe larg în lucrarea referitoare la cauzele decăderii elocinței.

CUPRINS

CARTEA A V-A

Lector: TIBERIU AVRAMESCU
Tehnoredactor: ELENA CĂLUGĂRU

Bun de tipar 17.04. 1974. Tiraj: 11.140 ex. Coli ed. 15,02
Coli tipar. 12

Tiparul executat sub comanda
nr. 1510 la
Întreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918",
Str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
Bucureşti
Republica Socialistă România

quintilian

«Oratorul să fie... un astfel de om încît pe bună dreptate să poată fi numit înțelept; să fie desăvîrșit nu numai în moravuri — după părerea mea aceasta nu ajunge, deși unii sînt de altă părere —, dar și în știință, și în toate formele de elocință; probabil pînă acum nu a fost nimenea astfel; însă cu atît mai mult trebuie să tindem spre culmi; așa au făcut cei mai mulți antici care, deși socoteau că nu a existat un asemenea înțelept, ne-au transmis toate preceptele înțelepciunii. Căci, de bună seamă, elocința desăvîrșită nu este o iluzie și natura minții omenești nu împiedică realizarea ei; cine se străduie spre culmi, chiar dacă nu le atinge, va urca totuși mai sus decît acela care, pornind de la început fără speranța de a ajunge unde dorește se va opri chiar la poalele urcușului.»

(1, *Pref.*, 18—20)

«Cine nu știe că nimic nu i-ar fi fost mai util lui Socrate, pentru a fi achitat, decît să recurgă la obișnuita apărare din tribunale și, printr-un discurs umil, să-și atragă simpatia judecătorilor și să respingă acuzația cu cea mai mare atenție? Dar această atitudine nu i se cuvenea cîtuși de puțin; de aceea a pledat ca un om care aprecia condamnarea sa ca pe unul din cele mai mari onoruri. Într-adevăr, acest bărbat foarte înțelept a preferat să i se răpească ce mai avea de trăit, decît ceea ce trăise. Deoarece oamenii din vremea sa nu îl înțelegeau, el s-a încredințat judecății posterității și, cu prețul cîtorva zile dintr-o bătrînețe înaintată, a reușit să trăiască de-a lungul tuturor veacurilor.»

(11, 1, 9—10)

QUINTILIAN (*Arta oratorică*)

Vol I—III, lei 15

editura minerva